MOLNÁR JÓZSEF
(1918 – 2009)

A magyar népi író, folyóirat-szerkesztő,
könyvkiadó és nyomdász.

Megbűnhődte már e nép
A múltat s jövendőt!

Hat bezahlt, der Zukunft Glück,
Mit vergangnem Leide!

In memoriam
www.jozsef-molnar.com

ISBN 978-3-00-031787-3

Kapitel 1:
Fiúnevelő intézet a Strázsa-hegy aljában
01–41

Kapitel 2:
A Munkás utcától az Upor palotáig
43–134

Kapitel 3:
Nyugati utazás – menekült módra
136–152

Kapitel 4:
Három év Zürichben
153–204

Kapitel 5:
A Lech mezejétől a Hudson partjáig
207–252

© Molnár József, 2009

Fénykép: Rézmatricák a Tótfalusi Kis Miklós Gyűjteményben
Péczeli László rajza, Monte Compatri, 1987. október 29.

Der gesamte Text wurde gesetzt aus der Schrift »Kis-Antiqua Now«,
einem Redesign von Erhard Kaiser der Typoart-Schrift von Hildegard Korger,
2009 im OpenType-Pro-Format herausgebracht von Elsner+Flake, Hamburg.
www.abcdarium.de/miklos-totfalusi-kis

ISBN 978-3-00-031787-3

Fiúnevelő intézet a Strázsa-hegy aljában

Dorog és Esztergom között félúton az eperfákkal szegélyezett országút mentén, az első Strázsa-hegy lábánál egy meglehetősen nagy kiterjedésű telken feküdt a szaléziánusok fiúnevelő intézete. A barátságtalan, szétszórt épületcsoport az első világháború alatt hadifogolytábor volt (a későbbi település is attól kapta a nevét). A tábor központját képező, négyzetalakú, gondosabban megépített tégla épülettömb a fogoly tisztek szállásául szolgálhatott, az udvar közepén egy különálló nagy étteremmel. A távolabb fekvő pajtaszerű épületekben a legénység kapott helyet, százával egy-egy nagyobb teremben. A háború után üresen maradt épületekben egy Bauer József nevű katolikus pap, aki később nevét Pórra magyarosította, az Igazságügyi Minisztérium támogatásával egy „Magyar Királyi Állami Fiúnevelő Intézetet" rendezett be. A minisztérium fiatalkori bűnözésért elítélt fiúkat küldött ide, mert közben rájöhettek, ami az egész világon egyébként köztudott, hogy a drótkerítéssel körülzárt és fegyőröktől őrzött fegyintézetekben a durva mocskoskék színű posztóba bújtatott gyerekekből csak újabb bűnözőket nevelnek. Az esztergomtábori Állami Fiúnevelőben nem fegyőrök ügyeltek a növendékekre, hanem a minisztériumból kiküldött fegyintézeti tisztviselők. Pedagógiai képzettségük ezeknek persze nem volt, de a minisztérium a szabadabb légkörtől és a katolikus pap vezetése alatti neveléstől kedvezőbb hatást remélt, mint a fegyintézeti nyers megtorlástól. Az igazgató polgári iskolát is alapított, ahol az intézet növendékein kívül a környék (Dorog, Tokod) ipari munkásságának fiai bejáróként tanulhattak. Féja Géza barátjával, a költő Bányai Kornéllal itt kapott állást, havi 80 pengő fizetéssel, segédfelügyelői rangban, később feleségével, Farkas Gizellával tanárként.

Én 1932-ben kerültem az intézetbe, mikor már az Igazságügyi Minisztérium megbízásából a szaléziánusok vezették. A szerencsét, hogy ott tanulhatok, sóvári Soós Izabó nagyságának köszönhettem, akinek családjánál hadiözvegy anyám szakácsnő volt. Valahonnét ismerte Rottenbiller igazságügyi államtitkárt, akinek a közbenjárására utasítást adott a titkárnőjének, hogy utaljon be Esztergomtáborba. A hivatalos formaságok elintézésére anyámmal együtt mentem az Igazságügyi Minisztériumba, s a titkárnő közölte velünk, hogy egyedül nem utazhatok. Az Igazságügyi

Minisztérium ragaszkodik a kísérethez. Kísérőül fegyőrt ajánlott, de ettől anyám visszarettent. – Nem bűnöző ez a gyerek – mondotta a közönyös tisztviselőnek –, csak azért megy az intézetbe, mert mindenáron tanulni akar. Pedig sokkal jobban tenné – tette hozzá –, ha beállna borbélyinasnak, ott azonnal pénzt kereshetne a borravalókból. Szombatonként a borotválás előtt szappanozta is már Nagy úr műhelyében a vendégeket. De kérem, ez csak tanulni akar. Kérdezze csak meg a nagyságos asszony a Rottenbiller államtitkár urat, ugyanis ő intézte el, a sóvári Soós Izabó nagyságos asszony közbenjárására, hogy fölvegyék az intézetbe, ha már mindenáron tanulni akar ez a gyerek. Először a kalazantinus paphoz akarta bejuttatni, hogy gimnáziumba járhasson, de azoknak nem kellett, mert nincs, aki fizessen érte. Az érv hatott. A tisztviselőnő beírta az okmányokba, hogy nem vagyok bűnöző, csak azért utalnak be a szaléziánusok fiúnevelő intézetbe, hogy a nyomor el ne züllesszen, aminek nagy mértékben ki lennék téve, ha továbbra is Kispesten maradok. Ebben a derék titkárnőnek talán igaza is volt. A harmincas évek világgazdasági válságának jól az elején jártunk. A kispesti rokonokat már közelről érintette a válság. Nemcsak anyám élettársa, a kőmíves díszvakoló Jenő bácsi, a szobafestő Árpád bácsi, hanem még a pék Ható Gyula bácsi is munkanélküli lett. Életemben először akkor ismerkedtem meg a tartós éhséggel, a csepregi szegénységnél sokkal rosszabb nyomorral. Örültünk, ha néha jutott kenyérre és olcsó görögdinnyére. A dinnyeárus „kasszájából", a konyhaasztalon heverő pléhtányérból, ha tehettem, egy óvatlan pillanatban visszaloptam a dinnye árát, s boldogan vittem vissza a pénzt a dinnyével együtt anyámnak. A többi rokon fiú is ott lopott, ahol éppen lehetett. Ezeknek már akkora gyakorlatuk volt a tolvajlásban, hogy sohasem kapták őket rajta. (Évtizedek múlva mondotta nekem az egyik – Ható Árpi teherautósofőr Budapest - Moszkva - Hamburg között – Jóska bátyám, amit el lehet mozdítani, azt én elmozdítom.) Én persze afféle gyámoltalan, Pestre szakadt falusi gyerek voltam. A dinnyeárus könnyen rajtakaphatott volna a lopáson, s ha rendőrségi ügyet csinál belőle, protekció nélkül, bírósági ítélettel fiatalkori bűnözőként is bekerülhettem volna a szaléziánus papok intézetébe… A derék titkárnő jóvoltából az egyenruhás fegyőr helyett a nálam néhány évvel idősebb rokonom, a munkanélküli cukrászsegéd, Jani kíséretében utazhattam. De megkértem

a titkárnőt, hogy hajóval utazhassak, mert látni szeretném a Duna menti hegyeket és a visegrádi várat. Mint a rokonságban emlegették, Jani kommunista volt. A többórás hajóúton misszionárius lelkesedéssel el is magyarázta nekem, hogy az egész világ két táborra oszlik, a kizsákmányolókra és a kizsákmányoltakra. Mi ketten – mondotta – az utóbbiakhoz tartozunk. Mi vagyunk többségben, ha ráébredünk erőnkre és összetartunk, könnyen legyőzhetjük elnyomó kizsákmányolóinkat. Ha most neked – folytatta halálosan komolyan véve minden szót – elsőnek közülünk, alkalmad nyílik iskolát végezni, szerzett tudásodat a proletárok felszabadításának szolgálatába kell állítanod. A hajó orrában ültünk egész úton, ott senki nem zavart bennünket. Jani előadhatta nekem az egész bolsevista kis kátét, amit persze ő is csak az illegális Földes szemináriumon hallottakból ismert, én pedig alig odafigyelve gyönyörködhettem az ismeretlen táj szépségeiben és a Duna hullámaiban. Kora este kötött ki a hajó Esztergomban. De még mielőtt kiszálltunk volna, Jani elkérte a ceruzámat és egy óvatlan pillanatban nagy betűkkel gyorsan felírta a hajó falára: Éljen a prolidiki! Nem tudom, honnét, de gyerekfejjel is sejtettem, hogy akkoriban kommunistaságért börtönbüntetés járt. Megrémülten tekintettem a nagy ákombákom betűkre. Ha valaki meglátja és följelent bennünket, megtalálják nálam a ceruzát, a hajóról egyenest a börtönbe kerülök: vége lesz az álomnak a tanulásról. (Még mindig nem tudtam felfogni, hogy javítóintézetbe küldtek, hogy tanulhassak.) Körülnéztem. Nem volt körünkben senki. Lopva a Dunába csúsztattam a „bűnjelet". Esztergomban föllélegezve szálltam le a hajóról.

A prímások városában alig maradt időnk, hogy egy pillantást vessünk a székesegyház égbeúszó kupolájára. Kis motyómat kezemben cipelve bizony elfáradtam a hosszú úton és nagyot lélegzettem, mikor végre megláttam az útmenti eperfák mögött megbújó épülettömböt, amelynek kapuja fölött egy primitív festményen Szent József volt látható, amint szorgalmasan deszkát fűrészelt, a Kisjézus pedig a satupadra könyökölve nagy érdeklődéssel és áhítattal figyelte a munkát. A kép fölött egy felirat is figyelmeztetett az épület rendeltetésére: Szent József Fiúnevelő Otthon. Annyi hányódás, otthontalanság után ez lesz hát évekre az otthonom, gondoltam, amikor beléptünk a nyitott kapun. A négyzetalakú épülettől körülvett udvar közepén kápolna állott, amelyből

az esti szürkületben fény és a vasárnapi litánia hangja áradt felénk. Mivel az udvaron egy lelket sem találtunk, beléptünk a kápolna előcsarnokába, hogy ott várjuk meg a litánia végét. Az előcsarnok egyik falán fehér márványtáblát vettem észre, s azonnal olvasni kezdtem a felírást:

Hol zokogva járt a sok fogoly
Nehéz rabjai a háborúnak,
Most Tedeumot énekelnek
Apró vidám szolgái az Úrnak.

Megnyugvás vett erőt rajtam. Mintha valóban a Tedeum hangjait hallottam volna. A litánia végeztével azonban rögtön az intézeti adminisztráció rideg markaiba kerültem. Könyörtelenül elszakítottak Janitól. Valójában el se búcsúzhattam tőle, más teremben kapott hálóhelyet, csak másnap utazhatott vissza a hajóval Budapestre. Reggel közölték velem, hogy fölvesznek a polgári iskola második osztályába.

Az intézet egykori alapítóját, Bauer Józsefet püspöke máshova helyezte, a művét utódló szaléziánusok nem emlegették meg. Megváltoztatták az intézet nevét is. Magyar Királyi Állami Fiúnevelő helyett „Katolikus Patronázs Szalézi Intézet" lett. A katolikus és szalézi elnevezés azt a célt szolgálta, hogy elködösítse az intézet állami büntető jellegét, amelyre már csak a patronázs elnevezés emlékeztetett, ahová most már nemcsak bűnözőket küldtek, hanem protekcióval fiatalkori bűncselekmény nélkül is be lehetett jutni. Az intézet így, a szaléziánus vezetés alatt félig-meddig afféle katolikus karitásznak is tűnhetett. Féja Gézától tudom, hogy már Bauer József plébános is vett fel tanulnivágyó fiúkat az intézetébe, akikért azonban az állam nem fizetett. Bauer Józsefnek ezért legnagyobb bánata volt, ha ezeknek a fiúknak nem tudott ruhát adni és azt kellett mondania: Édes fiam, neked nem jár ruha, te nem vagy bűnöző, érted az állam nem fizet. Ruhát sem ad… Csak később fogtam fel, hogy a tanulás lehetőségének a javítóintézeti nevelés az ára. Egyik-másik protekciós társamat korábban formailag el is ítéltették a fiatalkorúak bíróságán, hogy jogcímet adjanak a beutalásnak. Ottlétem alatt a növendékek túlnyomó többsége fiatalkori bűncselekményekért elítélt városi gyerek volt. Ezeket valamiféle iparra oktatták, sohasem tudtam meg, hogy mire. Ők börtönnek érezték a zárt intézetet, s ha tehették, meg is

szöktek, s Don Bosco fiai – ellentétben az alapító szellemével – az állami megbízás előírásának megfelelően a megszökötteket a rendőrséggel kerestették. Az elfogottakat fegyveres fegyőrök hozták vissza.

Mi protekciósok persze nem szöktünk meg, örültünk, hogy tanulhatunk, ha enyhített fegyintézeti fogság volt is az ára. Az intézetben találkoztam egy Zita-telepi ismerős fiúval, aki fiatalkorú büntetését töltötte ott. A bűne az volt, hogy egy egyszerű trükkel telefonautomatákat fosztott ki. Reggelente körbejárta a közeli nyilvános telefonkészülékeket és eldugaszolta a készülékeknek azt a nyílását, ahonnét a fölöslegesen bedobott vagy visszajáró pénzeknek ki kellett volna esniök. Este újra körbejárta a „kerületét" és kiszedte a fennakadt filléreket. Nem lehetett nagy összeg, ezért nem a fiatalkorúak börtönébe zárták, hanem beutalták a szaléziánusokhoz. Ő is megszökött, de elfogták és a Zita-telepről fegyőrökkel visszatoloncolták. Ezt a telepen lakó rokonaim is megtudták. Ettől kezdve szégyenleni kezdtem, hogy a szaléziánusoknál tanulok.

A rend az első világháború után telepedett le Magyarországon. A húszas évek elején falusi plébánosok a hitbuzgó, főként sváb katolikus parasztcsaládok gyerekei közül válogatták ki a szerzetes papi pályára vállalkozó fiatalokat és küldték őket Turinba a szaléziánus rend központjába teológiai kiképzésre. Tanulmányaik elvégzése után fölszentelt papként egy olasz és egy Hlond nevű, akkor még ismeretlen lengyel szaléziánus vezetésével (akit Féja Géza visszaemlékezésében „csöndes, jólelkű ember"- ként említ az általa gyűlölt, „vegyes barátoknak" csúfolt szaléziánusok papok közül) Pilisszentkereszten telepedtek meg és Nyergesújfaluban a szerzetesi pályára készülő gimnazista fiataloknak papnöveldét rendeztek be. (Erről még az én ottlétem elején is legendákat hallottam, főként, hogy ott milyen jó kosztot kaptak a növendékek, s reggelire tejeskávé volt a mi rántottlevesünk helyett. Valami félreértés folytán József Attila is odakerült, de csak két hétig maradhatott, mert kiderült, hogy görögkeleti vallású. Kinek az ötlete lehetett? Németh Andor „József Attiláról" írt könyvét újra olvasva tudtam meg, hogy miután a suhanc József Attila megunta sikálni az óbudai kikötőben rozsdásodó hajót és rántani a rampát, sógorának és egyben gyámjának, Makai Ödönnek jutott eszébe, menjen papnövendéknek Nyergesújfalura a szaléziánusokhoz, akik országszerte kerestek alakuló rendjükhöz papnövendéket.

A sógor és gyám azt se tudta, hogy Attila nem katolikus, hanem apja után görögkeleti vallású. Mikor én évek múlva Esztergomtáborba kerültem, még Hlond volt a magyarországi tartományfőnök, aki még akkor is a rend országos szervezésével volt elfoglalva, velünk, növendékekkel alig érintkezett. XI. Pius pápa hamarosan kinevezte bíborossá és Lengyelország prímásává. Búcsúztatására összetereltek bennünket az udvarra és sorba kellett állni, hogy minden növendékkel kezet foghasson. Viszonylag jól tudott magyarul és lelkes irredenta szavakkal búcsúzott tőlünk: Reméljük – mondotta –, hogy hamarosan eljön az idő, amikor a lengyelek és a magyarok a Kárpátok gerincén ismét kezet szoríthatnak egymással. 1939-ben azonban a német megszállás elől a lengyel kormány Londonba, Hlond bíboros Rómába menekült. Vatikánban nem szívesen fogadták, mivel elhagyta a nyájat, menedékjogot sem kapott, ezért Franciaországban keresett menedéket, ahol a német megszállás után a Gestapo internálta, s csak a háború után térhetett vissza Lengyelországba. 1996-ban József Glemp bíboros megtette az első lépéseket szentté avatása érdekében, s ezzel egy időben a zsidó szervezetek és német egyházi körök a várható szentté avatás ellen foglaltak állást. A zsidók antiszemitizmussal vádolták. Hivatkoztak egy 1936-ban kiadott pásztorlevélre: „A zsidókérdés létezik és mindaddig létezni fog, míg a zsidók maradnak… A zsidók befolyása az erkölcsre végzetes. A zsidó kiadók pornográf irodalmat terjesztenek. Igaz az is, hogy a zsidók csalnak és uzsorát űznek…” Köztudomású, hogy Lengyelországban a két háború közötti időkben függetlenül a hitlerista antiszemitizmustól a nagyszámú befolyásos zsidóságot egyházi és állami részről is több kifogás és bírálat érte. Maximilian Kolbe (aki a német megszállás alatt egy családos rabtársa helyett önként a gázkamrába ment) szentté avatási perében is felmerült az antiszemitizmus vádja. Hlond bíboros a második világháború után a Vatikánhoz írott levelében „elzsidósodott kommunista kormányról” szólt. 1976-ban, mikor először merült föl a szentté avatásának gondolata, nem maradhatott el az antiszemitizmus vádja sem, jóllehet a lengyel zsidóságot és a zsidó kommunista vezetőket érintő kritikáját nem lehet a hitleri antiszemitizmussal kapcsolatba hozni. A szovjet uralom alá került országokban szinte mindenütt hasonló bírálat és ellenszenv fogadta a kormányokban nagy szerepet játszó zsidó kommunista vezetőket.

Amikor Lengyelország határát Sztálin kifejezett kívánságára úgyszólván erőszakkal nyugatra tolták, a betelepített lengyelek számára lengyel püspökséget sietett létrehozni. Egy állítólagos vatikáni felhatalmazásra hivatkozva az egyházmegyéjük romjain kitartó német püspököt igyekezett távozásra bírni. Nem tiltakozott a német lakosság kitelepítése ellen, sőt utasította papjait, hogy szüntessék meg a németnyelvű istentiszteleteket. Don Bosco követője volt a protestánsok elleni véleményével is. Még nem ismerhette az ökuméniát. A Vatikánhoz írott, említett pásztorlevelében a német evangélikus lakosság kitelepítésében katolikus győzelmet látott, mert „megszűnt a lengyel uralom alá került területeken az eretnekség”. Mindez azt mutatja, hogy szemléletében (a magyarországi szaléziánusokéhoz hasonlóan) a tizenkilencedik század embere volt, ami életszentségét nem teheti vitatottá.

Egy fél évszázaddal később Castel Gandolfoban újra gondoltam rá. Juhar József barátom abban az időben évente a Bernini építette pápai nyaraló udvarában koncertet rendezett a pápa tiszteletére főként keleteurópai zenekarokkal és kórusokkal. Ha épp Montecompatriban (egy ugrásra Castel Gondolfótól) töltöttem a nyári szabadságomat, mint az Academia Musicae Pro Mundo Uno egyik alapítótagja, mindig hivatalos voltam rá. Egy ilyen alkalommal be is mutatott II. János Pál pápának. Mikor a lengyel pápa előtt álltam, hirtelen eszembe jutott Hlond bíboros. Azt akartam mondani, hogy én még gyerekkoromban kezet fogtam a későbbi bíborossal. Gondoltam, ez bizonyára érdekelni fogja. Barátom jó olasz szokás szerint valami kitalált ranggal, ami Olaszországban minden idősebb férfinek kijár (dottore, professore, commendatore), akarta növelni személyem jelentőségét, s hirtelen azt találta mondani, hogy képviselő voltam. Mivel soha nem törekedtem rangokra, ez az álképviselőség annyira megzavart, hogy egy szót sem tudtam kinyögni. Elpirultam, mélyen meghajoltam és szótlanul fogtam kezet a pápával és alig tudtam graciet mondani az ajándékba adott rózsafüzérért, melyet később kanonok unokaöcsémnek, Kántor Antalnak ajándékoztam.

Hlond bíboros utódja a magyarországi szalézi tartomány élén egy magyar szerzetes lett, aki a szerzetesrendek feloszlatása után Turinba került. Az ötvenes évek elején, amikor ott jártam, meglátogattam a gyerekkoromban oly sokat emlegetett turini székházat, ott találkoztam vele.

Régi rendtársainak sorsáról beszélgettünk. Mint magyar, ha már Turinban vagyok, gondoltam, felkeresem Kossuth Lajos egykori lakóházát. Megkérdeztem tőle, tudja-e, melyik utcában van. Nem tudom, felelte. Mi nem rokonszenvezünk a törvényes király ellen lázadó Kossuthtal, mint szaléziánus növendék tudhatja. Szótlanul léptem ki a rendház kapuján. Nem csoda, hogy Hlond magyar utódjának még a nevét is elfeledtem.

Az intézetet a harmincas évek elején, amikor én oda kerültem, még a Turinban végzett szerzetes papok vezették, de a papképzés már javában folyt az intézet egyik sarkában, ahol a főtisztelendő urak magánúton teológiára tanították a tisztelendő urakat. Az intézetnek és a mellette működő polgári iskolának is dr. Czuczor János volt az igazgatója. Alacsony, kicsit kövérkés, már akkor szemüveges és őszülő hajú ember volt, az egyetlen szaléziánus pap, akit még Féja Géza is elismeréssel emlegetett az esztergomtábori tanárkodásáról írott visszaemlékezéseiben. Esti prédikációiban néha megemlegette jómódú szüleit, akik szép és boldog gyerekkort biztosítottak neki, amilyenben talán közülünk egyetlen növendéknek sem volt része, mégis a szerzetesi szegénységet választotta. A család nagynevű rokonát, Czuczor Gergelyt, a jobbágyszármazású, világias életmódot folytató bencés szerzetes költőt, a magyar szófejtő szótár készítőjét, a negyvennyolcas forradalmárt, akit 1849-ben a Budavárt visszafoglaló honvédek mentettek ki Windischgrätz markaiból és a szabadságharc után hat évi vasban töltendő nehéz fogságra ítéltek, nem emlegette előttünk. (De lehet, hogy csak én nem emlékszem rá.) Irodájának és egyetlen szobájának az ablaka az országútra nézett. A növendékektől elszigetelve élt, csak a templomban láttuk és csupán a polgári iskolában érintkezett velünk. Számtant tanított. Tanítás közben Don Bosco nevelési elveit gyakorolta. Nem emlékszem, hogy valakit megbüntetett volna. Ha valamelyik fiú felbosszantotta, meghúzta a fülét és minden harag nélkül feddőleg csak annyit mondott: ba-rá-tocs-kám! A politikával Don Bosco utasításainak megfelelően nem foglalkozott, mégis tőle hallottam először Hitler nevét, akinek hatalomra jutását azzal nyugtázta egy beszédében, hogy a német Führer most majd elintézi a kommunistákat (ebben a hitében azonos volt a legtöbb akkori magyar katolikus papéval), de a német antiszemitizmus nem hatott rá. Ha Pesten jártából hazaérkezett, örömmel mesélt arról, hogy az örökimádó templom előtt látta az arra járó zsidós,

görbeorrú férfiakat is keresztet vetni és kalapot emelni. Legfeljebb az „erkölcstelen" zsidó sajtóról volt néhány elítélő szava. Ha jól emlékszem, ő volt az egyetlen elöljárónk, aki újságot olvasott. A konzervatív katolikus Nemzeti Újságot járatta. Társadalmi szemlélete ennek megfelelő lehetett. Az intézet zárt falai között a gazdasági válságon és okain bizonyára nem igen gondolkodott. Egy számomra máig emlékezetes esti prédikációjában mégis kitért rá. Nézete nagyon egyszerű volt: aki ma Magyarországon munka nélkül van, az nem is akar dolgozni. Az oltár mellől elhangzott szavai megdöbbentettek. Nekem erről már tizennégy éves koromban is egészen más tapasztalatom volt. Csepregről, a falusi szegénységből Kispestre kerülve hamarosan megismerkedtem a dunántúli falusi szegénységnél sokkal rosszabb városi proletár nyomorúsággal. Az Árpád utca 156. számú ház lakóinak többsége már akkor állandóan munka nélkül volt. Ha a ház sarkán lévő fűszeres, Falábú úr nem hitelez legalább télen a nyomorgó családoknak, éhen is halhattak volna, mert a munkanélküli biztosítás ismeretlen fogalom Horthy keresztény-nemzeti Magyarországában. Igaz, volt „munkanélküli segély" (Pesten Róbert bácsi konyhája), Kispesten a városháza udvarán osztott krumpli- vagy bableves, melyet az éhező, fűtetlen szobában az egész napot ágyban töltő felnőttek felváltva csajkákban hazavihettek. De csodálkoztam, hogy Czuczor igazgató úr nem látta a vasút és az intézet közötti tér sarkában épp akkor gödröt ásó szerencsétlen családapát, aki még az ősz beköszöntése előtt feleségével és két gyerekével beköltözött a náddal és kátránypapírral fedett, földbe vájt verembe. Hát ez az apa sem akart dolgozni? De nem volt lusta gödröt ásni télire a családjának? Épp abban az időben érkezett hozzám a hír rokonaimtól, hogy Haró Gyula bácsiékat és Véber Árpád bácsiékat kirakták az utcára, mert nem tudtak albérletet fizetni. Hogyan állíthatja Czuczor igazgató főtisztelendő úr az oltár mellől, hogy Árpád bácsi és Gyula bácsi nem akar dolgozni és hagyja, hogy gyerekeivel együtt a közeledő tél előtt a lakásukból kirakják őket a ház elé az utcára? – töprengtem. Mit keresek én ezeknél a papoknál, akik az oltár előtt nem mondanak igazat? Elhatároztam, hogy többet nem gyónok és nem áldozok, hiszen mi az én bűnöm ehhez a hazugsághoz képest. Az én kezemben ez a lehetőség volt az egyetlen fegyver. Tudtam, Don Bosco megtiltotta papjainak, hogy a növendékeket gyónásra és áldozásra kényszerítsék. Az áldozástól

való elmaradásomat hamar észrevették, de nem szóltak. Mivel még akkor sem voltam egészen tisztában vele, vagy szégyenkezve tudatom alá szorítottam, hogy valójában javítóintézetben vagyok, ha nem is bírósági ítélettel, hanem csak a szaléziánus „sistema preventivo" és Rottenbiller államtitkár jóvoltából az esetleges bűnözés megelőzése céljából, mégsem lehet engem rebellis magaviselet miatt csak úgy kidobni. Hogy mentsem a bőrömet, elhatároztam, hogyha az intézetben lázadónak néznek is, az iskolában a hittanórán én leszek a legszorgalmasabb tanuló. Nemcsak a könyvben lévő leckét fújtam, hanem mindent megjegyeztem, amit a szentbeszédekben hallottam a szentekről, a pápákról, a vértanúkról. Hittantanárunk, Knorr főtisztelendő úr, aki egyébként is szemmel tartott mint minden után érdeklődő növendéket, hamarosan észre is vette igyekezetemet, év végén nekem adta a jó hittantanulásért járó könyvjutalmat: Petőfi összes költeményeit. Máig sem értem, miért éppen Petőfit. Én inkább Don Bosco életéről szóló könyvet szerettem volna megkapni Czuczor igazgató úr fordításában (talán azért, mert vastag, nagyformátumú könyv volt). Hamarosan megvigasztalódtam. A versek közt felfedeztem az *Apostolt,* az *Akasszátok föl a királyokat* és a szabadságharcról szóló forradalmi verseket. Eddig a csepregi, ugyancsak katolikus elemi iskolából csak *A puszta télen,* a *Nemzeti dalt,* a *Falu végén kurta kocsmát,* az *Anyám tyúkját* hordoztam a fejemben. A forradalmi Petőfit a szaléziánusok jóvoltából ismertem meg. Knorr főtisztelendő úr nem tudta, mit cselekedett. Petőfi nem fért meg a fejemben a szelíd, konzervatív Don Boscóval. Más útra vezetett.

A fiúnevelő intézetet dr. Czuczor János is javítónak tekintette. Az intézeti nyári vakáció ideje is szigorúan rövidebbre volt szabva, mint az iskolai szünidő. Egy alkalommal meghúzódhattam a Soós méltóságos és nagyságos asszonyék Üllői úti, külsőleg az utcai részen, a századforduló előtti időben épült pesti bérkaszárnyáktól alig különböző ház udvarán lévő lakásukban. Egy építész a meglehetősen nagy telek hátsó részében egy neobarokkos kastélyszerű épületet emelt. A lakás is régi úri bútorokkal volt tele. A konyha és a szalon között egy keskeny folyosószerű szoba húzódott meg, a világító udvarra néző ablakkal. Egy ágy és egy könyvállvány állt benne. A polcon felfedeztem Vanderwelde (?) a nőkről írt népszerű munkáját (Címe?), a két öreglány fiatalkori olvasmányai

lehettek, mely egy mottóval kezdődött: ha nőről írsz, márványtintába (lehet, hogy szivárvány) mártsd a tolladat. Már majdnem lejárt az engedélyezett szabadságom, de okvetlen el akartam olvasni a vastag könyvet, mert felajzotta megnyomorított kamasz fantáziámat. Levelet írtam az intézetnek, kérve, hogy maradhassak az iskolaév megkezdéséig. Postafordultával dr. Czuczor János igazgató aláírásával szigorú utasítást kaptam: elég volt a vakációból, azonnal menjek vissza. Mit tehettem, azonnal visszamentem. Vanderwelde könyvének második felét már csak átfuthattam, mégis úgy éreztem, félig felvilágosultan tértem vissza Esztergomtáborba. Czuczor János nevét már csak azért sem feledtem, mert nemi felvilágosításom, sajna, hosszú időre félbemaradt.

Don Buscoért rajongtak a turini növendékei. Nevelőimre én csak emlékezni tudok. Hlond és Czuczor János neve mellett alig maradt meg egy-egy szaléziánus neve az emlékezetemben. A főtisztelendők közül csak Knorr állt le velünk beszélgetni az udvari szünetekben. Neve után ítélve valamelyik sváb faluból származott. Alacsony emberke volt. Az egyetlen fölszentelt pap, aki Don Bosco tanítását követve sohasem játszotta a szigorú nevelőt, hanem a növendékeket egyenrangúnak, barátnak tekintette. Vele még a politikáról is lehetett beszélgetni. Mivel a tőle jutalmul kapott Petőfi versek hatására titokban már szenvedélyes republikánus voltam, gyakran előhoztam az államforma kérdését. Persze köztársaság-pártiságomat még ő előtte sem mertem nyíltan bevallani, hiszen – az akkori katolikus papok a csepregi plébánosunktól, Hardt Józseftől a szaléziánusokig – kevés kivételtől eltekintve, Habsburgpártiak voltak. Knorr főtisztelendő úr is a Habsburg királyság visszaállításának híve volt, nagy óvatosan én szabad királyválasztónak tartottam magamat. Csak akkor jöttem zavarba, ha azt kérdezte, kit akarok királynak. Nem tudom, honnét, hiszen tizennégy éves lehettem, herceg Esterházyt ajánlottam. Tudtam, hogy a herceg az ország leggazdagabb földbirtokosa, amit bizonyára a papoktól hallottam. Knorr főtisztelendő úr csak a fejét csóválta, se a szabad királyválasztással, sem Esterházy herceg személyével nem értett velem egyet. Azért mégis mindig jóbarátok maradtunk. Ellentétben az úri famíliából származó Czuczor igazgató úrral, nem volt megelégedve szerzetesi sorsával, ő, a falusi parasztfiúból lett szerzetes pap, néha homlokát verve, magáról megfeledkezve mondogatta előttünk az udvaron, ha ő nem szerzetesnek megy, odakint

ma már kanonok lehetne. Csak később értettem meg. Mint falusi parasztgyereknek, valószínűleg neki sem volt más lehetősége, mint igénybe venni a szervezkedő szaléziánus rend ajánlatát, ahol lehetővé tették számára a tanulást és ezzel kiemelkedést a falusi reménytelenségből.

Egészen más típusú, félelmet keltő ember volt a Varga tisztelendő úr, az intézet prefektusa, magyarul (az egyházi jellegű fiúnevelő intézetekben, így a szaléziánusoknál is) a fegyelmi elöljáró. Mi egymás közt csak „prefi"-ként emlegettük, de csúfnevet is adtunk neki. Ha róla szóltunk, csak azt mondtuk, a „pácse", mert a hangos misében a latin „pace" szót olaszosan következetesen pácsének ejtette. Belőle teljesen hiányzott Don Bosco szelleme: a fegyelmezést fontosabbnak tartotta, mint a szeretetet. Jaj volt annak a gyereknek, akit valamilyen vétségért a markai közé kapott. Hatalmas mancsával akkora pofonokat adott, hogy a szerencsétlen delikvens egy életre sem feledhette. A legenyhébb büntetés volt nála, ha a vonalzóval a növendék összecsúcsorított körmeire nagyokat húzhatott, ha „körmöst" adhatott. Féja Géza álnéven Duckóként emlegette visszaemlékezésében. Ő intézte az intézet gazdasági ügyeit is. A környéken bérelt földön kertészetet rendezett be, melyet az iparos növendékekkel műveltetett. Egy szünetben minket polgáristákat is kirendelt mezei munkára. Valamilyen elültetett növény táplálására kézzel kellett a tehéntrágyát a földbe dugni. Tavasszal lehetett, úgy emlékszem, mert majd lefagyott a kezem. Igaz, Varga főtisztelendő ez alkalommal gavallér volt hozzánk, a munka végeztével mindegyikünk kapott a szelet kenyér mellé egy kis darab szalonnát. A három év alatt sem előtte, sem utána ilyen élvezetben nem volt részünk. Varga tisztelendőnek legnagyobb öröme volt az evés, amely meg is látszott rajta. Féja Gézának elmondta, hogy abált szalonnát enni és bort inni kijárt az intézet melletti pékségbe, ahonnét a tulajdonos, egy büntetett előéletű cigány szállította az intézetnek a barna kenyeret. (Minden évben József napra, mivel még mindig Szent József Fiúnevelő volt az intézet neve, a péktől nagy kegyesen szép fehér kenyeret kaptunk, mely nekünk kaláccsal is felért.) Nem csoda, hogy a sovány koszton tartott szerzetestársak között ő volt az egyetlen hízott pap. A tanárok nyomorult fizetését sokszor hosszabb ideig visszatartotta, hogy kártyázásra kényszeríthesse őket. Féja szerint nem lehetett kitérni előle. Fölöttük is ő volt a hatalom.

Schmidt Mihály főtisztelendő úr kevésbé feltűnő kövérsége bizonyára nem a jóltápláltságból eredt. Talán ő volt a legboldogabb ember nevelőink között. A zenének élt. Persze csak az egyházi zenének, mert a világi zene akkor még az ördög művének tűnhetett előtte is. Sem az intézetben, sem az iskolában nem tanítottak bennünket soha világi énekre, pedig az igazi nagy nevelők (Rousseau, Pestalozzi, úgy tudom, Don Bosco is) nagy fontosságot tulajdonítottak a zenei nevelésnek, az életörömet kiváltó közös éneklésnek. A főként sváb falvakból származó papok magyar népdalkincset nem hozhattak magukkal, magyarul nem volt mit énekelniök. Kodály Zoltán épp ezekben az években (1929-ben) írta panaszkodva a „Százegy magyar népdal" előszavában, hogy a zenei közízlés nálunk szomorúan alacsony fokon áll. Az egyházi zenétől és a szép ősi egyházi énekektől eltekintve világi zenéről, népdalokról szinte semmit se hallottunk Schmidt főtisztelendő úrtól. Ha a zárt falak közé valami divatos nóta bejutott és ha engedéllyel fölkaphattuk, akkor nyálas, rendszerint ostoba szöveg volt (Szeressük egymást, gyerekek) vagy nagy ritkán megcenzúrázott népdal, esetleg jobb műdal volt. Vasárnap délutánonként a Strázsa-hegyen a kiránduláson énekelhettünk, ha kedvünk tartotta a hullámzó Balaton tetején csónakázó halászlegényről, akinek „a hálóját a szerencse", őt magát ... (no, nem a kedvese, mert kedvese neki sem lehetett, még a nótában sem), hanem „a jókedve elhagyta szegényt". A szaléziánusoknál a zenei ízlés csak a klasszikus egyházi zenében, nagy misékben mutatkozott meg. Zenekar nem volt, el se fért volna a templomban, de Schmidt Mihály főtisztelendő úr kitűnő énekkart szervezett. Ha egy új növendék jött az intézetbe, azonnal meghallgatta, alkalmas-e kórustagnak. Egyszer egy egészen fiatal cigánygyereket utaltak be (mi okból, máig sem tudom). Az első este megkérdezte a szurtos képű, mosolygó fiúcskát, szokott-e énekelni.

– Lakodalmakon és mulatságokon – felelte nagy büszkén.

– No, majd másnap kipróbáljuk, mit tudsz.

Cigánygyerek eddig nem volt közöttünk. A főtisztelendő urak közül is többen kíváncsiak voltak rá. Másnap vacsora előtt összegyűltünk a tanteremben. A kis kölyök nagy magabiztosan fölugrott a katedrára, s ahogy a cigányzenekar élén szokta, szép szoprán hangon rázendített: Vágyom egy nő után… kerget a vágy…

– Elég, mondta Schmidt főtisztelendő úr megrökönyödve. De azért azonnal bevette a kórusba. Előénekes lett a klasszikus ünnepi miséken és áhítattal fújta a szent latin szövegeket, hogy később mi lett vele, nem tudom. Lehet, hogy csak csodagyerek volt. A nevét is elfeledtem. Kár…

Schmidt Mihálynak zenészként sikerült átvészelnie a szerzetes rendeket feloszlató Rákosi időszakot. Szombathelyen húzódott meg, ahol 1959-ben már a Bartók Béla Állami Zeneiskola karnagyaként az iskola fennállásának ötvenedik évfordulóján ő vezényelte Pergolesi Stabat Materét. Az egykori szaléziánusnak bizonyára nem véletlenül esett a választása a fiatalon elhunyt nagy olasz mester művére, melynek szövegét Jacopone da Todi középkori ferences szerzetes költőtől származtatja az olasz tudomány. A dorogi születésű Schmidt Mihály már Turinban fiatalon fölfigyelhetett Pergolesi és Jacopone da Todi halhatatlan művére. 1967-ben ment nyugdíjba. Szombathelyen 76 művet tanított be és 63 előadást vezényelt, Kodály Zoltán több nagy művét is.

A főtisztelendő urak közül még csak egynek a neve maradt meg az emlékezetemben. Mácsiknak hívták, mint Csepregen a mákos tésztát. Velünk növendékekkel nem volt dolga. Egész nap a reverendáját tisztogatta és a poros cipőjét törölgette.

A teológus kispapok közül Kis Ferencen kívül Beliczay tisztelendő úr írta be emlékezetembe a nevét. Vasárnap délutánonként napsütötte időben gyakran kirándulhattunk az intézet mögötti Strázsa-hegyre. Három Strázsa volt, de mi az elsőnél nemigen jutottunk tovább. Felügyelet nélkül persze oda se mehettünk, de legalább nem kellett sorba állnunk, szétszóródva csavaroghattunk a felügyeletünkre kijelölt tisztelendő úr körül, ki-ki a barátjával. Ha Beliczay tisztelendő úr jött velünk, én mindig közelében maradtam, mert érdekes történeteket tudott mesélni Ady Endréről. Óh, nem a verseiről, hanem részeges, istentelen, erkölcstelen életéről. Tőle tudtuk meg, hogy egy Léda nevű zsidó asszonyba volt szerelmes, bűnös viszonyukat a gyámoltalan férj szótlanul eltűrte. Erkölcstelen élete miatt vérbajt is kapott. Azt sem tudta, hogy Lédától-e vagy valamelyik másik szeretőjétől. (Mihályi Rozália csókját nem olvashatta… Utólag az a gyanúm, hogy semmit se olvasott Adytól.) Én a verseiről szerettem volna hallani. Valami nagyon halvány fogalmam volt csak Adyról és a költészetéről. Mielőtt a szaléziánus intézetbe kerültem volna,

több mint egy évig Pesten a Rácz internátusban szolgagyerekként hiába reméltem, hogy tanulhatok. A nagyobb fiúk, főként széthullott zsidó családok gyerekei (itt húzta meg magát a nálamnál négy évvel idősebb, szintén felbomlott házasságból született, beteges Karinthy Gábor is, akinek Devecseri Gáborral közös verseskötete épp akkor jelent meg) gyakran lelkesedve emlegették egymás közt Adyt, mikor a keresztény középosztály köreiben még heves viták voltak róla. Érthetetlennek tartották a verseit. Talán azért is maradt meg emlékezetem foszlányai közt épp *A fekete zongora:* „Fusson, akinek nincs bora, ez a fekete zongora…” Nekem nem volt érthetetlen. Még arra is emlékeztem, hogy vak mestere tépte-cibálta, aztán megszakad a film. Nem tudtam meg, honnét szerezte Beliczay tisztelendő úr értesüléseit Ady erkölcstelen életéről. A főtisztelendőktől a teológián nem hallhatott róla, emlékezetem szerint irodalomról se jól, se rosszul egy szót sem ejtettek. A magyar ifjúsági irodalmat sem ismerték. A Pál utcai fiúkról sem hallottunk, pedig akkor már egy negyed évszázada a fiatalság legkedvesebb olvasmánya volt. Viszont tudtak a fából faragott, hosszú orrú olasz fiúcska, a Pinocchio csodálatos, fantasztikus kalandjairól. Turinból egy példányt magukkal hozhattak, s valaki le is fordította (lehet, hogy csak egy részét) és egyszer elő is adatták velünk. (Hogy milyen volt a fordítás, arról persze gyerekfejjel nem tudhattam, de ez Olaszországban legalább több mint fél évszázada klasszikus ifjúsági műnek számított.) A Pál utcai fiúkról Beliczay tisztelendő úr sem mesélt nekünk, pedig bizonyára lelkesedve hallgattuk volna. Ady „erkölcstelensége” talán csak engem érdekelt igazán.

Nevelőink a nőket az ördög teremtményeinek tartották, akiknek más gondjuk sincs, mint a férfiakat halálos bűnre csábítani. Ebben Don Bosco kitaposott ösvényén jártak, aki már szülőfalujában, Becchiben sem volt hajlandó a kislányokra vigyázni. Életrajzírói szerint élete végéig merev tartózkodás jellemezte a nőkkel szemben. Lehetőleg kerülte a velük való társalkodást. Elfogultságát és szégyenérzetét sohasem tudta legyőzni. A szaléziánus rend leánynevelő ágának, „Don Bosco Nővérek” megalapítására is csak nehezen lehetett rávenni. A rendalapító Mária Mazzarellóval – akit szintén szentté avatott az egyház – sem tudott oly bensőséges kapcsolatot teremteni, mint Szent Ferenc Szent Klárával.

Az intézetben nem is hallottunk a leánynevelő szaléziánus apácákról, pedig akkor már a második nagy apácarend volt. Az intézetben már a szaléziánus vezetést megelőzően is éltek apácák, akik a konyhát, a mosodát vezették és a helybeli elemista gyerek számára létesített iskolában tanítottak. Szigorúan elkülönülve „clausurában" éltek, máig sem tudom, hogy milyen rendhez tartoztak. Végezték dolgukat és szó sem esett róluk. Az elemi iskolában a gyerekek kis számára való tekintettel koedukáció volt, a tanítást egy tanító és egy fiatal, szép arcú tanító-nővér végezte, akinek csinos alakját még az apácaruha sem tudta elfedni. Ez a nővér szinte minden reggeli misén megjelent a templomban és bevonult a sudártermetű, jóképű Vavrek főtisztelendő gyóntatószékébe és mise végéig el se hagyta. A nagyobb fiúknak persze föltűnt ez a gyakori gyónás és egymás közt sugdolózva találgatták, honnét lehet ennek az apácának annyi bűne, hogy naponta gyónnia kelljen. Arra, hogy esetleg érzelmi szálak fűzték gyóntatójához, gondolni sem mertünk…

Nevelőink mindet elkövettek, hogy a női nemről alkotott ferde nézeteiket belénk táplálják, ami később nagyon megnehezítette a nőkkel való normális kapcsolatok megteremtését. Meglepő módon a női nemről alkotott betegesen tartózkodó nézeteik ellenére pederasztikus eltévelyedést, mely korunkban a cölibátusban élő katolikus papság körében (különösen a nevelőkében) annyira elterjedt, hogy a katolikus egyháznak a problémával nyíltan foglalkoznia kell, nem tapasztaltam. Minket is szigorúan távoltartottak minden testi érintkezéstől. Egymás kezét se foghattuk meg. „Kézijáték tilos", figyelmeztettek bennünket. Birkózásról, de még verekedésről sem lehetett szó. Homoszexuális hajlamok nem is fejlődtek ki közöttünk. Lehet, hogy a sovány koszt és a lányoktól való hermetikus elzártság következtében a kamaszkori szexualitás vágya csak lassan ébredezett bennünk. Nevelőinknek ezzel sem volt gondjuk, nem vettek róla tudomást, hacsak a gyóntatószékben nem.

Növendéktársaim közül hetven év utánig emlékezetemben csak azoknak a nevét őriztem meg, akik velem jártak a polgári iskolába. Felejthetetlen egyéniség volt Zurek László, akinek jóformán nem voltak körmei, dicsekedve mesélte, hogy kicsi korában kitették az udvarba a napra és a libák lerágták. A Falka testvérek, Jóska és Ákos, Jóska szaléziánus lett és a rend feloszlatása után Pestkörnyéken plébánoskodott. Dittrich Sándor,

jó tanuló lévén egy pesti kéményseprőmester fiát segítette a tanulásban, aztán ő is kéményseprőként kereste kenyerét. Liberda Jóska szintén jeles tanuló, talán rajta fogott legjobban a vallásos nevelés. Mikor évek múlva találkoztam vele, egy alakulóban levő Mária-tisztelő szerzetes rend fontosságáról akart meggyőzni. Végül Németh András, aki pár évvel idősebb volt nálunk. Ő volt az egyetlen köztünk, aki eleve azért került az intézetbe, mert szaléziánus pap akart lenni. Már akkor azt is tudta, hogy misszionárius lesz a közép-amerikai Dominikai Köztársaságban. Nehéz fejű parasztfiú volt, a polgári két osztályát magántanulóként végezte, én segítettem neki a tanulásban. Mint később hallottam, valóban misszionárius lett. Jámbor, alázatos természetével bizonyára türelmesen elviselte az amerikai United Fruit Co. által támogatott Trujillo diktatúráját. Nem lett lázadó népvezér, mint egy mestic szaléziánus társa Haitiben, Jean Bertrand Aristide,a későbbi sokat vitatott elnök. Kikerülve az intézetből Budapesten már csak a két Jákli fiúval tartottam a kapcsolatot, akik egy-két évvel korábban kerültek Esztergomtáborba. Őket még formailag elítélték, hogy jogcímet adjanak a beutalásnak. Én a Munkás utcában laktam hatodmagammal egy kis szoba-konyhás lakásban, ahova Alizer néniék sötét, ablaktalan konyháján keresztül volt a bejárat, ők a Csengery utcában egy világító udvarra néző sötét udvari lakásban. Apjuk alacsony, púpos, kis ember volt, rosszul fizetett altiszt az OTI központjában. Elkeseredett politikai vitákat tartottunk a szűk lakásban szívbajos édesanyjuk nagy ijedelmére. A két Jákli fiú katolikus vallási szervezetekbe járt, de már akkor a nyilasokhoz húzott, én meg szocialistának vallottam magamat. Ellentétes politikai nézeteink azonban nem akadályoztak tartós barátságunkban. A nagyobbik Jákli fiú, Pista, a háború végefelé nyilas újságíró lett, de mint később megtudtam, a nyilas hatalomátvétel után az újságírás mellett legfőbb gondja volt baloldali barátainak mentése. Évek múlva az emigrációban akadtunk megint össze. Pista azt hitte, hogy nyilas múltja miatt kerülni fogom. Első kinti találkozásunkkor természetesen szóba kerültek a szaléziánus intézetbeli évek és a későbbi politikai vitáink. (Azzal vigasztaltam, hogy a Csengery utcai és a Munkás utcai nyomorúságban mindketten csak lázadók lehettünk. Ki erre, ki arra, a környezettől és a hajlamtól függően. Most mégis együtt vagyunk a száműzetésben.) Pistára jobban hatott a szaléziánus nevelés mint rám, hithű katolikus

maradt élete végéig, német katolikus intézményeknél dolgozott és Szent Istvánról írt egy könyvet.

Néhány „fizetett” növendék is volt az intézetben. Sokáig rejtély volt előttem, a szüleik miért éppen ebbe a javítóintézetbe küldték gyerekeiket, ha még ráadásul fizettek is értük. (Csak később tudtam meg, hogy felbomlott katolikus családok gyerekei.) Ezek csak annyiban különböztek tőlünk, beutaltaktól, hogy jobb módú szüleik rendesen öltöztették őket és gyakrabban kaptak csomagot hazulról. Nevelőink nem tettek különbséget köztünk. Csak Vavrek főtisztelendő hangoztatta egy esti prédikációjában, hogy minden beutalt növendék kezet csókolhatna az intézet előtt elmenő felnőtteknek, mert azok adójából fizet értünk az állam. A fizetett növendékek erre a prédikációra hivatkozva büszkén mondogatták előttünk, hogy lám, nekik nem kell kezet csókolniok senkinek. Mivel ezt a figyelmeztetést mi sem vettük komolyan, hamar elfeledtük, hiszen amúgy sem mehettünk ki az intézetből, nem láthattuk a járókelőket, nem volt kinek kezet csókolni…

Egy kivétellel mindnyájan katolikusok voltunk, valamilyen tévedés folytán egy református vallású fiú is került közénk. Talán a beutalásakor elfeledték megkérdezni a vallását, mint József Attiláét. Mivel nem papnak készült, maradhatott. A papok nem tettek vele kivételt, neki is velünk együtt kellett mondania a katolikus imádságokat és térdepelve hosszú miséket hallgatnia. Eltévedt fekete bárányként kezelték. Sajnálkozva beszéltek előtte, kár, hogy reformátusnak született, de megnyugtatták, mire eléri a nagykorúságot, majd áttérhet a katolikus hitre. Addig pedig örüljön, hogy ide került, egy katolikus intézetbe, itt polgári iskolába járhat, a reformátusoknál legfeljebb csak a tiszteletes úr disznait őrizhetné. Később sokszor gondoltam erre a református fiúra (pedig a nevét is elfeledtem, mert nem egy osztályba jártunk), mikor megtudtam, milyen kitűnő magyar értelmiséget neveltek sokkal szabadabb és jobb körülmények között sok szegény gyerekből a református kollégiumok, „beutalás” nélkül, egyházi községük erejéből, Misztótfalusi Kis Miklóstól, Kőrösi Csoma Sándortól Lőrincze Lajosig és Csoóri Sándorig, hogy csak néhány nevet említsek.

Don Bosco a modern kor szentje. Elsőnek vette észre a gyorsan fejlődő kapitalizmus szociális problémáit, az ipari városokba került falusi

fiatalság elhagyatottságát és nyomorát. De nem a „csavargók Barátja” volt, ahogy a magyar szaléziánusok kiadásában, Bécsben megjelent könyv címében olvasható. A vele kapcsolatban emlegetett csodák nem látványosak, leginkább a csodálatos kenyérszaporításra emlékeztetnek. Ilyen a sokat emlegetett kukoricaliszt megszaporítása. A négy soldóért vett kukoricalisztből csak két személyre lehetett volna polentát készíteni, de Don Bosco hétfelé osztotta és minden gyerek jóllakott vele. Hasonló a kosár gesztenye megszaporítása is. Halottak napján a temetőlátogatás utánra meleg, főtt gesztenyét ígért az oratóriumi védenceinek. Otthon azonban kiderült, hogy sokkal kevesebb gesztenye volt a kosárban, mint Don Bosco gondolta. A sok éhes fiúnak fejenként csak pár szem jutott volna, de mikor megfőtt, Don Bosco csak osztotta… osztotta. Csodával határos módon minden gyereknek elég jutott. A szaléziánus legenda szerint a csodálatos gesztenyeszaporítást látva a fiúk felkiáltottak: Don Bosco szent! Egyszer az áldoztatáskor a kehelyből kifogyott az ostya, de Don Bosco (az áldoztatásnál ministráló szerzetes későbbi elbeszélése szerint) csak osztotta tovább…

Don Bosco példaképe a nevelésben a rómaiak legkedveltebb szentje, Philippo Neri volt, aki a rábízott gyermekeknek a lehető legnagyobb szabadságot igyekezett biztosítani. Don Bosco gyakorlati ember volt, a divatos nevelési elvekkel nem törődött, a teoretikus pedagógiáról mit sem tudott, nem tanulmányozta Rousseau és Pestalozzi nevelési nézeteit. Cselekedeteit gyakori álmai irányították. Legfőbb nevelési elve volt, hogy a legrosszabb fiatalban is van egy pont, ahol a jóra érzékeny. A nevelő feladata, hogy ezt megtalálja, ami által megnyerheti a növendék bizalmát. Védenceinek társa akart lenni, nem csupán nevelője. A kölcsönös barátságot mindennél fontosabbnak tartotta. Mikor az egyik pápa Monsignore címmel akarta kitüntetni, szerényen tiltakozott a nagy megtiszteltetés ellen: Monsignoreként nem mehetek vissza a fiúk közé – mondotta –, megromlana a viszony köztem és a növendékeim közt. Az akkori magyar szaléziánusok – mint még szó lesz róla – ebben nem követték Don Bosco példáját.

Háromszázan, időnként négyszázan voltunk az intézetben, többségükben ipari tanulók. Mi polgáristák iparosoknak neveztük őket, de nem tudtuk, milyen ipart tanultak, mert nagy baraképületekben nagyon

elszigetelve éltek tőlünk. Csak a templomban és az ebédlőben láttuk egymást. Féja visszaemlékezéséből tudom, hogy az állami vezetés idején még asztalos, szabó, cipész, könyvkötőműhely, sőt még borbélyműhely is működött. Az asztalosműhely munkájáról egyszer tudomást szereztünk, mert a hálószobákba az ágy mellé deszkából készült vadonatúj éjjeliszekrényt kaptunk, ami nagy luxusnak számított, végre volt hova tenni szegényes holminkat. A szabók talán a rongyos ruhákat, a cipészek a lyukas cipőket javíthatták, de elképzelhetetlen, hogy kész ruhákat és cipőket készítettek volna műhelyeikben. Későbbi megélhetéshez szakmai tudást így nemigen kaphattak. Talán a könyvkötőknek sikerült csekély szaktudást szerezniök. Hogy a borbélyok kit borotváltak, kinek a haját nyírták, nem tudom, minket, növendékeket később Gyurica bácsi, az intézet mindenese nyírt havonta kopaszra. Talán a főtisztelendők haját nyírták és tonzúráját borotválták ki, de nem emlékszem, hogy az intézet területén borbélyműhely is lett volna. Azt hiszem, mikorra én az intézetbe kerültem, a legtöbb műhelyt már megszűntették vagy leépítették. Az országút mellett álló hosszú épületben egy „mester" is lakott a családjával, de hogy neki mi volt a szakmája, sohasem tudtam meg, pedig a lakása mellett lakó tanárok otthonában a három év alatt többször megfordultam.

Féja Géza szerint az intézet a kezdő szaléziánus vezetés idejében papokkal, apácákkal, mesterekkel legalább 50 embert tartott el. Az állam növendékenként havi 50 pengőt utalt át Varga főtisztelendő kezéhez, ami jóval többet tett ki, mint amennyi nyomorúságos ellátásunkra kellett. A havi 15–20 ezer pengő óriási összeg volt, melynek egy része elment a teológusok (lehettek tízen-tizenöten) eltartására és taníttatására, a rend fejlesztésére, új otthonok létesítésére. A magyar állammal kötött alku bizonyára nem felelt meg Don Bosco eredeti szándékának, aki éppen a börtönből akarta megmenteni a hirtelen fejlődő turini kapitalizmus korában a falvakból az ínség elől a városba menekült és ott újabb nyomornak és züllésnek kitett fiatalokat, akikkel senki sem törődött. Don Bosco megfordult a turini fiatalok börtönében és éppen ettől a reménytelen sorstól akarta megmenteni oratóriumával a züllésnek, bűnözésnek és szigorú börtönbüntetésnek kitett fiatalokat. Kétségtelen, hogy a magyar szaléziánusok intézete lényegesen enyhébb formája volt a fiatalkorúak börtönének, de büntető jellege tagadhatatlan. Hogy csak egy példát

említsek, ami engem már akkor felbosszantott: állandóan cenzúrázták leveleinket, nemcsak amit a növendékek küldtek szüleiknek, hanem a szülőkét is. A hazulról jött leveleket mindig fölbontottan kaptuk kézhez, mint a rabok a börtönben. A magánéletnek még a szikráját sem tűrték meg, hogy a növendékekből jámbor, fegyelmezett csordát neveljenek. A vezetés a Turinban teológiát végzett szerzetesek kezében volt. Ők szabták meg az intézet szellemét, nem annyira Don Bosco, mint inkább a magyarországi neobarokk társadalom szellemében. A magyar rangkórság, mely a fiatalokat távol tartotta a nevelőktől, a szerzeten belül is érvényesült. A fölszentelt papok nem elégedtek meg a páter vagy atya megszólítással, őket főtisztelendő uraknak kellett szólítani, ami távolságtartást jelentett és eleve kizárta, hogy Don Bosco szellemében „szerető atyáknak" tekintsük őket. Egyébként is csak az intézet igazgatásával, jámbor prédikációk tartásával foglalkoztak, s kettő közülük a polgári iskolában tanított is (számtant és hittant). A napi felügyeletet rábízták az intézeten belül lakó, nálunk pár évvel idősebb papnövendékekre, akik magánúton végezték a teológiát. Ezektől, fiatalságuk és képzetlenségük miatt sem „ésszerűséget", sem „szeretetet" nem várhattunk. Így Don Bosco – soha részletesen le nem írt – nevelési elveiből csak vallásgyakorlat lett napi több órát kitevő imádkoztatással és mindennapi misehallgatással. Miután a szaléziánusok átvették az intézetet, a nevelés a minden pedagógiai ismeret nélküli miniszteri tisztviselők kezéből gyakorlatilag a teológiai tanulmányaikkal kínlódó kispapok kezébe került. Féja Géza szerint a szaléziánus papokkal kapcsolatban túlzás lett volna nevelésről beszélni. Szerinte inkább csak „lelki idomítást" gyakoroltak és egyedül a vallási formák szigorú betartására és feltétlen engedelmességre fektették a súlyt. A gyermek, mint ember nem érdekelte őket. Don Bosconak abból az elképzeléséből, hogy a nevelőnek „növendékeivel kell lennie, akkor is, mikor azok szabad idejüket töltik", azt a következtetést vonták le, hogy a növendékeket soha egy pillanatra sem szabad felügyelet nélkül hagyni, ezáltal az egyéniség legkisebb csíráját is elfojtották az ébredező gyermeki lelkekben.

A hálószobákban egy lepedővel elfüggönyözött ágyban a növendékkel hált egy teológus kispap. Este ő oltotta el a lámpát, reggel ott állt a mosdóban is. Meleg vízről még télen sem álmodhattunk. A hálószobákat esténként egy fűrészporos kályhával befűtötték, melynek melege hamar

elszállt, mire elaludtunk, már vacogott a fogunk a pokróc alatt, reggelire jéghideg szobára ébredtünk. A hálószoba mögötti mosdóban egy hosszú cementvályú fölött kilyuggatott csőből télen jéghideg víz folyt. Dideregve álltunk a csapnál, éppen hogy csak leöblítettük arcunkat. Nevelőink ezt természetesnek tartották, hiszen többségük paraszti családokból került ki, ahol annak idején még gyakori volt, hogy reggelenként a szájban melegített, tenyérbe köpött vízzel mosták le gyorsan arcukat. Csepregi gyermekkoromban néha magam is csak így mosakodtam. Lőrincze Lajos egy életrajzszerű írásában szentgáli gyermekkorából hasonló mosakodásra emlékszik. Több mint fél évszázad után nevelőinknek ezért aligha tehetek szemrehányást. Évente legalább egyszer, ha jól emlékszem, a karácsonyi szünet előtt melegvízzel zuhanyozhattunk is egy hodályszerű teremben, amely valamikor talán a hadifoglyok fertőtlenítése céljából épült. Egy magasra szerelt, hosszú, lyukasztott csőből méternyi távolságból kellemes, ritkán élvezett meleg víz folyt, csak alá kellett állni és egy darab szappannal lemoshattuk magunkról az éves piszkot. A központi vízcsapot egy kispap nyitotta meg és zárta el, közben árgus szemekkel figyelt. Itt különösen nem szabadott magunkra hagyni, mert a meztelenség bűnre vihet. (Nem voltunk egészen meztelenek, mert alsónadrágban kellett zuhanyoznunk.) Egy meleg júniusi napon – emlékezetem szerint három év alatt egyszer – elvittek bennünket a Duna-ághoz, a part térdig érő vízében leöblíthettük poros lábunkat, de szó sem lehetett arról, hogy megfürödjünk, különben is, a fürdőnadrág ismeretlen fogalom volt előttünk.

A testi tisztaságra is Varga főtisztelendő, a prefektus ügyelt. Ez gyakorlatban abból állott, hogy vasárnap mise előtt az udvaron sorba kellett állnunk, meg kellett mutatnunk a kezünket, hogy tiszta-e, nem hosszú-e e körmünk és belenézett a fülünkbe, megmostuk-e. A fogmosást nem ismertük, se fogkefénk, se poharunk nem volt, nem is lett volna hol tartanunk, a hálóban nem volt közös polc, éjjeli szekrényt is évek múlva csináltattak az asztalos mesterséget tanulókkal.

A három-négyszáz főnyi növendék egészségi állapotát orvossal rendszeresen nem ellenőriztették. Létezett ugyan egy betegszoba, ha valamelyik gyerek belázasodott, oda küldték egy egészségügyi apáca keze alá. Az intézet szerződéses orvosa Dorogon lakott, csak komolyabb betegség kezelésére látogatott el Esztergomtáborba. Erről az orvosról

Féja Gézának is rossz tapasztalatai voltak, elképzelhető, hogyan kezelte a beteg gyerekeket. Szerencsére a járványok elkerülték Esztergomtábort. Csak a hosszú teleket volt nehéz elviselni. A legtöbb fiúnak nem volt megfelelő ruhája, télikabátja. Az állami korban az Igazságügyi Minisztériumnak kellett gondoskodnia a bűnözésért elítélt gyerekek ruházatáról. A nem-bűnöző múltú „beutalt" növendékekről a minisztérium a szaléziánus vezetés alatt sem gondoskodott, mert bírósági ítélet nélkül nem volt erre jogalap. A jobbmódú fiúk időnként kaptak otthonról ruhát, de én szegény Nagy Pistával alig tudtam kihúzni a telet. Pistának egy elkopott, vékony, s már rég kinőtt télikabátja volt, melynek ujja a könyök és a csukló közti kart szabadon hagyta. Még most is magam előtt látom, amint a havas udvaron kezét a kabát rövid ujjaiba dugva didergett a kenyérosztáskor. A második télre én is kinőttem a magammal hozott, valahonnét ajándékba kapott kabátot. Nem volt más választásom, levelet írtam a velem alig törődő anyámnak, szerezzen valahonnét egy télikabátot, mert a nagy hidegben megfagyok. Elment a proletárnyomorúság nagy „áruházába", a Teleki térre és vett nekem egy elhasznált, kopott, nehéz, nagy kabátot, melynek áporodott szegény szagát nem tudtam elviselni. Föl se vettem. Hogyan kínlódtam át a telet, máig sem tudom.

A silány ruházkodás és gyenge táplálkozás miatt télen a legtöbb fiú megfázott. Különösen az iparos tanulók közül éjjel sokan bevizeltek az ágyba. Őket egy „vizes hálónak" nevezett nagy hodályba helyezték. Az ágyakban szalmazsák helyett csak lepedővel letakart szalma volt, hogy a vizelet könnyen kifolyhasson a cementpadlóra. Reggelenként orrfacsaró bűz terjengett a levegőben. Nem emlékszem, hogy ezeket a szerencsétleneket orvoshoz küldték volna, orvosi kezelés lehetőségére bizonyára nem gondoltak, megelégedtek az elkülönítéssel.

Három évig voltam az intézetben, nem túlzok, ha azt mondom, három évig jóformán éheztem, mert csak az intézeti koszton éltem, anyámtól soha egy csomagot sem kaptam. Máig sem feledtem el a megérkezésem utáni első vacsorát. Vasárnap este volt. A növendékek a templomi esti imádság és elmaradhatatlan prédikáció után kettős sorban az ebédlő felé tartottak. Még az udvaron elvették a beutaló papíromat, s minden szó nélkül odaküldtek a sor végére. Az ebédlő egy hosszú, széles terem volt, hosszában két sor asztallal, engem a filmekben látott kolostori

étkezőtermekre emlékeztetett, csak azok díszesebbek voltak. Az asztalokon vacsorára előkészítve pléhtányérok, pléhpoharak és mindegyik mellett egy szelet kenyér. A vasárnapi vacsora szeletekre vágott főtt krumpli volt, paprikás, zsíros vízzel leöntve és egy kis zöldpaprika szelet. Nagyon éhes voltam (Janival a hajón egész nap zsíros kenyéren éltünk), mégis föltűnt, milyen szegényes volt ez az első vacsora. Meg is maradt emlékezetemben, pedig azelőtt – József Attilával mondva – én sem éltem lazacon, s mint már említettem, az éhezést is megismertem, ha csak nagyon rövid időre is. Hogy itt a sovány koszt lesz a tanulás ára, hamar rájöttem. Szinte mindig éhesek voltunk, amire külön kifejezésünk volt: kopog a szemem. Reggelire a csepregi gyermekkoromból jól ismert rántott levest kaptunk, de ebből hiányzott a köménymag és télidőben a kevés zsír is. A levest nagy kondérokban hozták át az ipari növendékek a konyhából, s mire az ebédlőbe értek vele, a leves tetején megfagyott a zsír, gyorsan lekanalazták róla és papírba csomagolva eltették a tízórai kenyerükhöz. Az ebéd rendszerint valamilyen híg levesből és hústalan főzelékből (sárgaborsó, bab, krumpli) állott. Csütörtökön és vasárnap valami kevés húst is kaptunk. Vasárnap felvizezett tejből tejeskávé volt a reggeli, valamivel egy kicsit megédesítve, az ebédhez néha egy buktát is kaptunk. Engem a csepregi rokonaim gyakran szidtak, a válogatós „úri belem" miatt. A zsírtalan és üres sárgaborsófőzeléket itt nem tudtam lenyelni. Inkább egész nap éheztem. Titokban, hogy a felügyelő tisztelendő úr észre ne vegye, egy iskolai füzet kitépett lapjából tölcsért csináltam és abba kanalaztam bele, mintha sürgős dolgom lett volna, zsebredúgva besomfordáltam vele a vécébe, s beledobtam a lyukba. Gyümölcsöt – nagy ritkán – egy-egy almát kaptunk. Igaz, szüret idején egyszer elvittek bennünket a közeli szőlőbe és minden gyerek kapott a sapkájába egy fürt szőlőt.

Az igazság kedvéért hadd tegyem hozzá, hogy a szaléziánus papok és a velük étkező fiatal teológusok sem dúskáltak földi javakban. Az udvar közepén álló templom épületének hátsó részében volt az étkezdéjük. Rájuk is az apácák főztek. Milyen lehetett a szakácstudományuk, nem tudom (a mi ízetlen kosztunk után ítélve gasztronómiai ismeretük alig lehetett), elöljáróink az evésről sohasem beszéltek. Többször kerülhetett hús az asztalukra, s a nagyobb ünnepeken egy pohár bor is. Aki szaléziánusnak ment, felkészülhetett a lemondásra.

A gyatra, sovány eledelt fiatalkorban meg lehet szokni. Az órák hosszat tartó napi imádkozásokat nem. Az „Iskola a határon" kadétjaira kényszerített örökös testi gyakorlatok helyett minket szüntelen imádkozással gyötörtek. Kora reggel egy lepedővel elkerített ágyban alvó tisztelendő hangos szent szavakkal ébresztett bennünket. Talán az imamalomszerű dicsértessékkel, nem emlékszem már rá pontosan. A mosakodás után a különböző hálótermekből a templomba gyűltünk össze reggeli misére. A tágas templomot is fűrészporos kályhával fűtötték, így télen a nagy hidegek idején itt is – a tisztelendőkkel és a főtisztelendőkkel együtt – csak fagyoskodva mormoltuk az imákat, a szövegre oda se figyelve. Alig vártuk, hogy vége legyen és mehessünk az ebédlőbe a meleg rántott leves bekanalazására és hogy éhes gyomrunkba gyűrhessük a szelet kenyeret. Imádkozás nélkül ez sem ment, reggeli előtt és után felállva imádkozni kellett. Mivel korán keltünk, az iskolai tanítás megkezdése előtt, egy órát az intézet tantermében töltöttünk, hogy felkészülhessünk az iskolai órákra. Előtte és utána itt is valami rövid imát kellett mondani. Az iskolában más rend volt, mert oda a környékről bejáró növendékek is jártak, ott kevesebb ima volt. Déli egy órakor egy imával befejeződött a tanítás, a bejárók hazamentek, mi pedig az intézeti ebédlőbe. Az ebéd is, mint mindig, imádsággal kezdődött, de a szerzetesi rendszabályoknak megfelelően szilenciummal folytatódott. Egy kijelölt társunknak valamit fel kellett olvasnia a szilencium alatt. Legtöbbször egy épületes történetet valamely szent életéből. Ha megérkezett a Szívújság, abból. Abban az időben se vége, se hossza nem volt a mexikói egyházüldözésről szóló egyoldalú tudósításoknak. Mexikóra és az unalmas szent történetekre oda se figyeltünk, ha a felügyelő tisztelendő másfele nézett, sugdolóztunk. Nekem is csak egyetlen történet maradt meg mindmáig az emlékezetemben. Egy állítólagos szent életű francia grófi csemete jámborságának történetét kellett volna napokon át végighallgatnunk, hogy tanuljunk belőle. A fiatalkori bűnözésért elítélt, vagy a nyomorból kimentett sorsüldözött gyerekek számára példaképnek szánhatták a kis grófot. Mert ez a mi korunkban lévő kis gróf olyan szent volt, hogy amikor nevelőjével a barokk kastély kertjében sétálni ment, titokban követ csúsztatott a cipője sarkába, hogy szenvedhessen az Úrjézusért. Ezt már az ebédre felügyelő Kiss Ferenc tisztelendő úr is megsokallotta, kikapta a könyvet a felolvasó

kezéből és földhöz vágta. Később kilépett a rendből és évek múlva egy Szabó Dezső-esten találkoztam vele Pesten. A rendező gárda tagja volt. A gyermekkori beidegződésből, a körülállók nagy csodálkozására hirtelenjében tisztelendő úrnak szólítottam. Erre ő sem számított. Elvörösödött és hirtelen tovasietett, mintha valami dolga lenne.

Ezt az emlékezetes ebédet is – mint mindig – imával fejeztük be, bár a szokatlan jelenet után bizonyára nemcsak az én gondolataim szálltak másfele. Kiss Ferenc tisztelendő úr szó nélkül magába szállva vezetett bennünket egy rövid imára a templomba. Ebéd után két órás közös játék következett. Mivel a játék mindig a szabadban zajlott le (tornaterem sem az intézetben, sem az iskolában nem volt), nevelőink nagykegyesen ezúttal eltekintettek az imádkozástól. De a játék után a délutáni tanulás már megint imával kezdődött. Négy órakor uzsonnát kaptunk. Szép időben a felügyelő tisztelendő az udvaron egy kosárból osztotta ki a szelet kenyeret a sorban álló növendékeknek. A jobb módú szülők gyerekei időnként kaptak otthonról csomagot. Ellentétben az „Iskola a határon" előírásától, ezeknek itt nem kellett megosztaniuk velünk. A hazulról kapott csomagot be kellett vinni egy ablaktalan csomagtartó szobába, ahonnét egy tisztelendő úr jelenlétében ki lehetett venni valamennyi kolbászt, szalonnát vagy éppen azt, ami a csomagban volt. A szerencsés csomagtulajdonos legtöbbször félrevonult, majdnem titokban fogyasztotta el a jó falatokat, míg mi, akik sohasem kaptunk otthonról csomagot, majszolhattuk az üres kenyeret és irigykedve figyeltük, kinek jutott valamivel vastagabb szelet. Az „uzsonna" rövid szünete utáni tanulási időt megint csak imádkozással fejeztük be. Talán mondanom sem kell ezek után, hogy a sovány vacsora is imádsággal kezdődött és fejeződött be. Utána mehettünk az „illemhelyre", ahol a felügyelő tisztelendő jelenlétében csak guggolva végezhettük el dolgunkat, mert az egykori olasz szokásnak megfelelően nem volt vécécsésze, hanem csak kicementezett lyuk. Ez kétségtelenül higiénikus olasz találmány volt, naponta csak egy vödör vízzel kellett leönteni. Dolgunk végeztével sorba álltunk és mentünk a templomba esti litániára és egy rendszerint véget nem érő, nevelő szándékú szentbeszéd meghallgatására. A hálóban a villanyoltás előtt a felügyelő tisztelendő még mondott néhány ájtatos mondatot, s magunkra húzhattuk a pokrócot. Ha az olvasó azt hinné, hogy „csak" ennyiből állt a vallási nevelésünk,

fel kell világosítanom, hogy ez csak a hétköznapok rendje volt. A vasárnap és ünnepnap jóformán az egész délelőttöt a hosszú, zenés-énekes nagymisék meghallgatásával töltöttük. Májusban minden este Szűz Mária tiszteletére külön litánián vettünk részt. Kevés szabadidőnkben – igaz önkéntesen – Szívgárda-vagy Mária Kongregáció-ülésen vehettünk részt, ahol a jelenlevő tisztelendő úrtól olyan fontos dolgokról szerezhettünk tudomást, ha valaki elvégzi a szentkilencedet (kilenc hónapon keresztül minden hónap első péntekén meggyón és áldozik), nem fog utolsó kenet nélkül meghalni. Mindig lesz mellette egy pap, aki ellátja a haldoklók szentségével és egyenesen a mennyországba jut. Különben is egy Üdvözlégyet mi is elmondtunk a templomban minden este a volt növendékekért.

Féja Géza visszaemlékezve esztergomtábori tanárkodása idejére szörnyülködve említette a növendékekre kényszerített húsvét előtti háromnapos lelkigyakorlatokat: „A silányul táplált és rosszul öltözött gyerekek órák hosszat ültek, illetve térdepeltek a hideg kápolnában – írta – és hallgatták a töméntelen és nekik érthetetlen badarságokat". Kemény szavak ezek, de ha visszagondolok a több, mint hetven évvel ezelőtt hallott lelkigyakorlatos prédikációkra, igazat kell adnom Féjának. Ezek a háromnapos prédikációk abban különböztek a mindennapos, megszokott szentbeszédektől, hogy se végük, se hosszuk nem volt. A lelkigyakorlatot tartó papok a legkülönbözőbb szentek életével példálóztak, majd a bűnösökre kíméletlenül lesújtó Úristenre hivatkoztak. Kedvenc témájuk volt a pokol, s az ördög, aki bármikor megjelenhet, hogy magával vigye a gonoszokat. Egy ilyen történetet máig megőrzött az emlékezetem. A prédikáló főtisztelendő úrnak megbízható értesülése volt arról, hogy egy gonosz családnál megjelent az ördög és tüzes mancsával rácsapott az asztalra, melyből kénes lángok csaptak föl, a ház leégett, az ördög pedig magával vitte őket a pokolba. Még ma is magam előtt látom a tíz-tizennégy éves gyengébb idegzetű társaim megriadt arcát, akik megrémülve siettek a gyóntatószék felé. A prédikáció elérte célját.

A színvonalasabb prédikációk nem ilyen gyors hatásra törekedtek, hanem keresztény világnézetünk fejlesztését szolgálták. Egyik szent beszéd a világot teremtő Isten bölcsességére hívta föl a figyelmünket. Ebből megtudtuk, mekkora előrelátás rejlik abban, hogy Isten a hatalmas

tököket és görögdinnyéket a földre helyezte, nehogy az ember fejére essenek, a fákra meg apró, könnyű gyümölcsöket rakott. A nívósabb előadásokban szóba került a darwini fejlődéstan elmélete is, amit végső konklúzióként azzal intézett el Varga főtisztelendő úr, hogy Darwin származhatott a majomtól, de mi nem. Nekünk, fiatal gyerekeknek nagyon tetszett ez a fennhéjázó, ostoba érvelés, talán azért is maradt meg az emlékezetemben, amelyből hetven év alatt annyi minden kiesett.

A háromnapos lelkigyakorlat alatt a templomon kívül teljes szilenciumban arról kellett volna elmélkednünk, amit a prédikációk alatt hallottunk. Ránk, serdülő gyerekekre valóságos karthauzi fegyelmet kényszerítettek és elhitették magukkal, hogy három napon át képesek leszünk a töméntelen szentbeszédeken elmélkedni. Valójában a hosszú szilencium alatt semmire sem gondoltunk. Ha rossz volt az idő, bemehettünk a tanterembe, ott legalább szótlanul valamivel foglalkozhattunk. Tavaszi napsütéses időben komolykodó arccal, csöndben sétálhattunk az udvaron. A felügyeletünkre beosztott tisztelendő úr ott is árgus szemekkel vigyázott ránk, hogy betartsuk a szilenciumot. Én már az első napon meguntam ezt a képmutató tétlenséget. Máig sem tudom, honnét, volt nekem egy piros vászonba kötött kis könyvem: Az ember tragédiája 1904-es zsebkönyv-kiadása, Alexander Bernát előszavával. Szabad időmben már korábban elolvastam az előszót és gyakran belelapozgattam a tragédiába is. Sokat nem érthettem belőle, de mivel egyetlen könyvem volt, nagy becsben tartottam, ezért emlékszem még ma is a kiadás évére és Alexander Bernát előszavára. Terjedelménél és alakjánál fogva imakönyvnek is lehetett nézni. Beborítottam csomagolópapírba, hogy az árulkodó piros vászonkötés ne látszódjék és az udvaron föl-alá sétálva, imádságot mímelve Madách szavait mormoltam a francia forradalomról:

Óh, hallom, hallom a jövő dalát,
Megleltem a szót, azt a nagy talizmánt,
Mely a vén földet ifjúvá teszi.

Hogy ez a szín is reménytelenségbe torkollott, nem nagyon értettem, bizonyára nem is tartottam fontosnak. Lényeges volt, hogy valamivel elfoglalhattam magamat és túljárhattam a papok eszén. Példás viselkedésem

Vavrek főtisztelendő úrnak is feltűnt és a lelkigyakorlatot lezáró esti prédikációjában nevemet is megemlítve nyilvános dicséretben részesített…

A húsvét előtti háromnapos lelkigyakorlatot, a mindennapi misehallgatást, az esti félórás prédikációt és a napközben minden alkalomra kötelező imádkozásokat sem tartották nevelőink elegendőnek lelki idomításunkra. Az iskolában minden héten a bejáró növendékekkel együtt legalább még egy kötelező hittanórán is részt kellett vennünk. Hogy a kevés szabad időnket se hasztalansággal töltsük el, két vallásos egyesületet is szerveztek számunkra. A kisebbeknek Szívgárdát, a nagyobbaknak Mária Kongregációt. Igaz, ezek önkéntes alapon működtek, nem volt kötelező a belépés, de aki nem akart feltűnni, engedett a nyomásnak és belépett. Én a Szívgárdát választottam, melyet Szűcs főtisztelendő úr vezetett, aki nekem azért is szimpatikus volt, mert csepregi kiejtéshez hasonló tájnyelven beszélt. Pannonhalma környékéről, Nyúl faluból parasztfiúként került a helyi plébános ajánlására a szaléziánus rendbe és nemrég szentelhették pappá. Alacsony termetű, szelíd, jóindulatú, sovány emberke volt, s a szegény falusi gyerekek riadt tekintetével járt köztünk. Nem sokat gyötört bennünket imádkozással és unalmas szent történetekkel, hagyta, hogy szórakozzunk, ezért a Szívgárda-ülésekre még én is szívesen jártam. A Mária Kongregációról alig maradt emlékem, mert nem voltam tag. Egy alkalommal az ülést vezető főtisztelendő úr javaslatára elhatározták, hogy a kongregáció tagjai nemcsak példás magaviseletet tanusítanak, hanem jelenteni fogják, ha valaki a többiek közül rosszul viselkedett. Vacsora közben az ebédlőben szóba is került a dolog, mert a kongreganisták eldicsekedtek nemes elhatározásukkal. Én ezt a besúgórendszer bevezetésének tartottam és hangosan protestáltam, hogy a nálamnál rosszabb tanulók spicliskedhessenek utánam és ezáltal maguknak jó pontokat szerezhessenek. Ezúttal kivételesen sikerem volt. A spiclirendszer bevezetése elmaradt, s a Mária Kongregáció megmaradt jámbor vallási egyletnek. Nekem igazán csak az iskola volt fontos. Az intézetet szükséges rossznak tartottam, mely elengedhetetlen a tanuláshoz.

A négy osztályos polgári iskola az intézettől távolabb az első Strázsahegy aljában, egy négyszög alakú földszintes épületben volt. Ide jártak nagy darab zsíroskenyerekkel a tarisznyájukban a dorogi bányászok és a

tokodi üveggyári munkások tanulni vágyó fiai is, a „bejárók", ahogy mi intézetiek neveztük őket. Néha idetévedt egy-két esztergomi fiú is, ha kikopott a helyi előkelő piarista vagy bencés gimnáziumból. Tornaterem nem tartozott hozzá. A testnevelésre kezdettől fogva senki sem gondolt. Bauer-Pór igazgató, mert nem jutott pénz tornaterem építésére, a szaléziánusok meg csak inkább a lelki idomítással, az ép lélekkel törődtek. Ha jó idő volt, az iskola előtti szabadtéren tornázhattunk egy keveset, ha esett az eső vagy a hó, akkor az osztályban maradtunk. Ilyen napokon a bejáró növendékek falra akasztott felöltői a tanteremben áporodott szagot árasztottak. A berendezés nagyon szegényes, kopott volt. A padokat még közel tíz évvel azelőtt, az alapítás utáni években a tanárok kolduláták össze Esztergomban a bencések és piaristák előkelő gimnáziumainak kimustrált bútoraiból. A „proletár főiskolának", ahogy Németh László nevezte a polgárit, megfeleltek. Már első igazgatója a szegények iskolájának szánta, a javítóintézet tanulni vágyó növendékeinek és a környékbeli tokodi üveggyári munkások és dorogi bányászok fiai számára akart tanulási lehetőséget teremteni. Taníttatásukra igyekezett végzett tanárokat szerződtetni, akiknek fizetéséről azonban az állam sokáig nem akart gondoskodni. Az Igazságügyi Minisztérium, amelyhez az intézet tartozott, azzal hárította el, hogy az iskoláztatás nem az ő hatáskörébe tartozik, a Kultuszminisztérium meg az intézet tartozékának tekintette. A tanárok szerény fizetését Bauer-Pór igazgató a bejáró növendékek tandíjából igyekezett fedezni. A szaléziánus vezetés alatt javult a helyzet, mert felekezeti iskolának tekintették és valahonnét hivatalosan fedezték a 80 pengőről körülbelül 100 pengőre emelt havi fizetéseket. Megélni ebből sem igen lehetett, máig sem tudom, hogyan éltek a családos tanárok ebből az összegből, mégha a szegényes lakás bérére nem is kellett költeniök. Megérkezésem idején az iskolában a tanárok többsége világiakból került ki. Hungler József magyar irodalmat, Kránitz tanár úr (keresztnevére sajnos nem emlékszem) fizikát és tornát, Csiky Anna kémiát és Féja Géza helyére akkoriban érkezett Szilágyi Kristóf németet és kézimunkát tanított. A két szerzetes, dr. Czuczor János igazgató számtant és Knorr főtisztelendő úr a hittant tanította.

Az iskola pecsétje, melyet a bizonyítványokra nyomtak, arról árulkodik, hogy államiból felekezeti iskola lett: „Kat. Patr. Szalézi Intézet

Polgári Iskola". Feltehetőleg hasonló pecsétet használtak az intézet hivatalos leveleihez is. A „patr." a patronázs szó rövidítése, mely szociális gondozásra, javítóintézeti jellegre utal. Az iskola azonban alig különbözött a többi felekezeti polgári iskolától. A tanárok katolikus vallású világiak voltak, s a szaléziánus vezetés ellenére akaratlanul ők szabták meg az iskola jellegét. Feltűnően hitbuzgótanár csak egy volt közöttük, akit nevelőink szentbeszédeikben példaképül állítottak elénk. A világi tanárokra és a környékről bejáró növendékekre való tekintettel itt a tanításon és nem az imádkoztatáson volt a hangsúly. A tantervet a Kultuszminisztérium írta elő. Mint a legtöbb felekezeti iskolában, itt is csak a tanítás kezdetén és a végén mondtunk egy rövid imát. Ha a hittanóra tizenkettőkor ért véget, a déli harangszóra elimádkoztuk az Úrangyalát is, mely nekünk bentlakóknak csak ráadásnak tűnt. Egy kicsit még büszkén is mondtuk, mert tudtuk, hogy III. Calixtus (az első Borgia pápa) Hunyadi János törökök feletti nándorfehérvári győzelmére rendelte el, tehát szerintünk magyar dicsőséget hirdetett.

Féja tanár úr, nem sokkal Esztergomtáborba érkezésem után készült végleg elhagyni az iskolát. Akkor már nem tanított. Egyik este a vacsorára felügyelő tisztelendő bejelentette, hogy keres valakit, aki segítene neki könyvei csomagolásában. Mivel könyvekről volt szó, azonnal jelentkeztem. A felügyelő, aki talán csak reverendába bújtatott gimnazista volt, még a nevemet sem tudta. Jelentkezésemet, mivel más nem akadt, elfogadta. Másnap ebéd után megilletődötten siettem Féja tanár úr országútra néző, intézeten kívüli lakása felé. A családos tanárok és mesterek az esztergom-dorogi országút mentén húzódó, barátságtalan, hosszú épületekben laktak, melyek utólagos feltételezésem szerint valamikor a fogolytábor tisztviselői számára épülhettek. Kétszobás lakások voltak, de Féja Géza már csak egyszobásban lakott, mert felesége halála után a másik szobát elvették tőle. Kopogtatásomra magas, sudártermetű, élénk tekintetű, mindjárt bizalmat sugárzó férfi nyitott ajtót. Akkor láttam először. Barátságosan kezet nyújtott és bevezetett a szobába. A fal mellett könyvállványok álltak, telesteli könyvekkel. Ennyi könyvet együtt életemben még nem láttam. Legnagyobb meglepetésemre nem kezdtünk azonnal a csomagoláshoz, hanem leültetett egy könyvrakás tetejére és olyan kérdéseket tett fel, melyeket eredetileg a papoktól vártam volna.

Hogyan kerültem az intézetbe, honnét jövök, mi akarok lenni, kik a szüleim, mivel foglalkoznak, stb., stb.? „A tanuló egy csomó szociális múlt, környezet egy élő gyerekbe szorulva", olvastam később Németh László Medve utcai polgárairól írott könyvében. Nyilván ilyen meggondolásból kiindulva tette fel Féja tanár úr nekem is a kérdéseket. A megilletődöttségemet nem tanári tekintélye okozta, hanem az, hogy a rideg szaléziánus világban az ő szava volt az első emberi szó hozzám. Fiatal korom ellenére emberszámba vett, s nem a gyerekcsorda egyik tagjának. Úgy emlékszem, két délutánt töltöttünk el a könyvek csomagolásával. A munka végeztével megköszönte a segítséget, megsimogatta a fejemet, egy almát nyomott a kezembe és búcsúzóul megszorította a kezemet. Valójában még nem tudtam, igazában ki volt, akkor még csak a barátságos tanár urat láttam benne, nem sejtettem, hogy a Viharsarok jövendő híres szerzőjével fogtam kezet. Másnap elutazott. Évek múlva láttam csak újra. Az első, feledhetetlen találkozásról és az író Féja Gézáról halála hírére „Féja tanár úr" című írásomban, fél évszázad múlva, bővebben szóltam az Új Látóhatárban.

A könyvcsomagolás után jöttem rá, hogy az intézeti felügyelet alól csak úgy tudnék kibújni, ha a világi tanároknál adandó alkalommal állandó kisegítést vállalok. Mindjárt el is határoztam, bármikor keresnek valakit, azonnal jelentkezem. Hamar meg is jött rá az alkalom. Kránitz tanár úréknak kellett valaki, aki időnként vigyázna kétéves kislányukra, Morzsikára. Ezt nekem való feladatnak tekintettem, hiszen csepregi gyermekkoromban idősebb unokabátyáim gyermekeit – fiúkat és lánykákat – végigdajkáltam, nem mindig örömömre, mert például a kis Boldog Jancsi állandóan bőgött. (Folyik a füle – nyugtattak meg.) Örömest jelentkeztem, sajnáltam, hogy ez csak alkalmi kisegítés. Morzsika aranyos, mosolygós kis csöppség volt. Még nem tudott beszélni, de már gagyogott. Sohasem sírt. Hamarosam már ismerősként mosolyogva fogadott. Őrá – lány létére – talán még a gyerek Bosco János is szívesen vigyázott volna. Az intézet vasfegyelméből kiszabadulva boldog órákat töltöttem Morzsikával Kránitz tanár úréknál. A fiatal, csinos, szögediesen ö-vel beszélő mama is kedves volt hozzám. Családban érezhettem magam, ami nekem egész fiatalságomban hiányzott. Kránitzné beszéde elütött az én – akkor még erősen érezhető csepregi – tájszólásomtól, mindig örömmel hallgattam

ö-ző szavait, ha szólt hozzám. Gyerekfejjel hamarosan gyanítani kezdtem, hogy itt sem lehet teljes a családi boldogság. Ha Kránitz tanár úr épp nem volt otthon, gyakran megjelent Iván tanító úr. Míg én Morzsikával játszottam a konyhában vagy a szobában, ők észrevétlenül bevonultak a másik szobába, talán csak csöndes, bizalmas beszélgetésre. Ezek a találkozások mind gyakrabbak lettek, ami engem nagy zavarba hozott, mert Kránitz tanár urat nagyon szerettem, Iván tanító urat meg betolakodónak éreztem. Nemtetszésemet azzal fejeztem ki, hogyha valamiért be kellett mennem a szobába, erősen kopogtattam, ami az asszonynak is feltűnt és zavartan figyelmeztetett: Nem kell kopogni, bármikor kopogás nélkül is bejöhetsz.

Ez a paradicsomi állapot egyszer, valami oknál fogva véget ért. Talán, mert közben megérkezett Féja tanár úr helyére Szilágyi Kristóf. A bemutatkozás napján „ferencjóskában" jelent meg az iskolában. Másnap már németes térdnadrág *(Kniebund)* volt rajta (ilyet hordott Pesten a Rácz Internátus felügyelője, Seitz úr is.) Varga főtisztelendő úr az intézeten belül, a főépületben jelölt ki neki egy szobát, nem messze az ebédlőtől, melyben – mint egy cselédszobában – egy ágy, egy szekrény, egy asztal, két szék és egy mosdó volt az összes bútorzat. Egyedül érkezett. Felesége Tótkomlóson tanított az elemi iskolában, ott is maradt, mivel egy tanári fizetésből két személy nagyon nehezen tudott volna megélni, s új otthont alapítani. Szilágyi tanár úr vállalta újra a legényéletet, én meg a csicskásságot, amiben már gyakorlatom volt, felismerve az új lehetőséget, gyorsan jelentkeztem nála. A papok nem ellenezték, a tanár úr meg örömmel fogadott. Erre az ingyenes szolgálatra talán nem is számított. Szilágyi tanár úr a térdnadrágban még kisebbnek látszott, mint amekkora volt. Vastag, több dioptriás szemüvege mögül barátságosan ismételte bemutatkozáskor hallott nevemet. Rögtön feltűnt, hogy a Jóskát (én mindig csak Jóskának mondtam magamat) németesen rövid o-val ejtettem: „Joschka", mint ahogy ma Németországban ejtik a magyarországi származású külügyminiszter Fischer Jóska nevét: Joschka. Ez a csicskásság már nem csak alkalmi lehetőségnek tűnt előttem. Ha az asszony nem jön ide, én maradhatok, míg befejezem az iskolát. Körülnéztem a spártaian berendezett szobában. Percek alatt kitakarítom – gondoltam –, azt csinálok, amit akarok. Az intézetből külön engedély nélkül kijárhatok, mert valahonnét

ebédet, kenyeret, tejet is kell majd hoznom. Igaz, messzire nem mehetek, de a pár házból álló faluban elcsavaroghatok. Naponta egy-két órára szabad leszek, kiszabadulok az örökös felügyelet alól.

Szilágyi tanár úr németet és kézimunkát tanított. Elmagyarosodott született német volt. Szülei valahonnét a Rajna vidékről vándoroltak be Magyarországra nem sokkal bátyja születése előtt. Anyanyelve is német volt. Olyan kitűnően tanította a német nyelvtant, hogy a német nyelvvel mindmáig nem volt gondom. A tanítást nagyon komolyan vette, de Don Bosco szellemének megfelelően anélkül, hogy gondolt volna rá, vidám társunk volt. Nem hiszem, hogy sokat tudott volna a szaléziánus rend alapítójáról. Valószínűleg nem is nagyon érdekelte, nem volt képmutató. Az óráin néha Karinthy „Tanár úr, kérem" könyvének hangulatára emlékeztető vidám cirkuszi mutatványt rendezett. Egyszer, óra elején nagy lármával fogadtuk. Kitessékelt bennünket a padokból, s le kellett hajolnunk, ő meg guggoló helyzetből pálcával mindenkinek a fenekére ütött. Büntetést soha olyan vidáman nem fogadtunk, minden fiú felnevetett, ha megkapta az adagot.

Vastag szemüvege ellenére már akkor sem látott jól. A kézimunkaórán inkább csak ujjaival nézte a munkánkat. Egy alkalommal papírból kockát kellett ragasztanunk. Csak megtapogatta, elég sima-e a ragasztás. Az egyik fiúé feltűnően gircses-görcsös volt.

– Mi ez fiam, a Dunántúli dombosvidék? És már csattant is a pofon (persze nem nagy, inkább csak formai). A fiú hangosan nevetni kezdett.

– Még nevetsz is? Újabb pofon. Most már hangosan röhögni kezdett.

– Még röhögsz is? Újabb pofon.

– Miért röhögsz? A fiú a nevetéstől alig tudta kinyögni:

– Tanár úr kérem, azért röhögök, mert ez nem az én munkám, hanem a szomszédomé, a pofon annak jár.

Erre már az egész osztály hangosan nevetni kezdett, s velünk nevetett Szilágyi tanár úr is. Nem követelt magának különös tekintélyt, egyéniségéből, őszinteségéből fakadóan megkapta ezt tőlünk. A tanári tekintélyre se sokat adott. Egy havas téli napon németóra előtt volt Csiky Anna tanárnő vegytan órája. Valami kémiai kísérlettel elbüdösítette a termet. Szilágyi tanár úr szimatolni kezdett.

– Már megint ennek a szappanba való vénkisasszonynak volt előttem órája?

A többi tanárok a világért se mondtak volna előttünk ilyet. Tudta, hogy a legstréberebb tanuló sem lenne hajlandó az ilyenfajta kijelentéseiért a papoknál beárulni.

Egy húsvét előtti héten látogatóba jött Tótkomlósról a felesége. (Sajnos a keresztnevére nem emlékszem.) A szobába beállítottunk egy pótágyat, amitől alig lehetett mozogni. Nagy kosarakkal érkezett. Volt azokban minden, ami szem-szájnak ingere, Arany János szavával élve, hogy nézni is teher: ropogós pirosra sült kacsa, paprikás kolbász, füstölt szalonna és legkülönbözőbb sütemények akkora mennyiségben, hogy a rövid vakáció alatt nem tudták mind elfogyasztani. Egy pénteki napon – éppen pénteken! – a tanár úr kirakott elém az asztalra egy valóságos sültkacsát.

– Joschka, meg tudnád-e ezt enni? Mi már nem bírjuk. Nincs jégszekrény, ha tovább itt áll az ablakban, megromlik. Úgy edd meg, hogy a papok ne lássák, mert ma péntek van. (Lehet, hogy nagypéntek volt.)

Nagy meglepetésemben elfeledtem mondani, hogy kenyér is kell hozzá. A kaszárnya kantinjában lehetne ugyan kapni, de pénz kell hozzá. Talán valamelyik fiúnak van, attól kérek. A folyosón, hónam alatt a papírba rejtett sültkacsával, összetalálkoztam egy ukrán származású fiúval, Bondarenkóval. Megkérdeztem, van-e pénze. Szerencsém volt. Ezután jött a neheze, megmondani, mire kell a pénz. Feltettem neki a kérdést: Meg tudnál-e enni egy fél sültkacsát? Meg – felelte tágra nyílt szemekkel. Pénteken is? Akkor is! A folyosón nem volt senki a felügyelők közül. Gyorsan kicsomagoltam a kacsát és az orra alá tartottam:

– Nézd, itt van. Add ide a pénzedet, veszek kenyeret.

– Igen, de hol esszük meg? – kérdezte.

– Ne törődj vele, az már az én gondom. Várj, míg visszajövök.

Futólépésben siettem a szomszédos kaszárnyába. Nem sok pénz volt, de a kantinosné ismert, mert a tanár úrnak ezt-azt szoktam tőle vásárolni. Lekanyarított egy nagy darabot és a markomba nyomta. Siettem vissza. Bondarenkó izgatottan várt:

– Tudod már, hogy hol esszük meg?

– Az intézeten kívül, az országúti eperfán.

– De nekem nem szabad kimennem az intézetből.

– Majd kiloplak. S már indultunk is. Senki nem látott bennünket. Húsvét hetében vagy húsvét után lehetett, mert az eperfák már kilomboztak. Felmásztunk az egyik fára, ott jól el lehetett bújni a lombok között. Kényelmesen hozzákezdtünk a kacsa elfogyasztásához. A csontokat, mint az ősmagyarok Sankt Gallen kolostorában, a fejünk fölött hátrafele elhajítottuk. Már majdnem befejeztük a lakomát, amikor letekintettem a fáról. Az országúton sétálva közeledett felénk Czuczor igazgató úr Vavrek főtisztelendővel. Úristen, mi lesz, ha észreveszik a fa alatt a csontokat és fölnéznek a fára! Gyorsan följebb húzódtunk a sűrűbb lombok közé. Szerencsénkre előre néztek, nem látták meg a csontokat az úttesten. Megmenekültünk. Most már csak Bondarenkót kellett visszacsempészni az intézetbe.

Nagyon büszke voltam a kalandra. Az ördög nem hagyott nyugodni. A sovány vacsorát átengedtem a szomszédomnak, aki csodálkozott, hogy nincs kedvem enni, de nem árultam el neki a titkot. A vacsora utáni rövid szünetben mellém szegődött Németh Andris. Nálam idősebb, nagy darab parasztfiú volt, vastag lapátkezekkel. Gondoltam, megrémisztem. Misszionáriusnak készült, Savio Domonkost követte a vallásosságban. Talán azért is vett rá az ördög, hogy épp neki mondjam el a sültkacsa-evés történetét. Benne megbíztam, tudtam, hogy nem árul be. Csak elszörnyülködött.

– Megetted a kacsát? Hiszen ma péntek van. Nem tudtad?

– Persze, hogy tudtam.

– És ennek ellenére megetted? Nem gondoltál arra, hogy hirtelen meghalhatsz, s a halálos bűnnel a lelkeden egyenesen a pokolba kerülsz? Ha ma éjjel hirtelen rosszul lennél, még gyónni sem tudsz, hiszen még a szentkilencedet sem végezted el.

Intelmeit fölényesen lesepertem:

– Fogadjunk, hogy nem halok meg?

Másnap reggel eléje álltam:

– Látod, András, nem haltam meg. A Jóisten megsegített. Kár lett volna a kacsáért. Megromolhatott volna.

Másnap délelőtt a tanár úr felesége elutazott. Délután nyugodt lelkiismerettel töltöttem a szopókás hüvelybe a cigarettadohányt, hogy

másnapra a tanár úrnak legyen mit szívnia. A tanár úr kint bodzázott a vasút és az országút közötti réten a főtisztelendőkkel. Hamarosan nem jön vissza – gondoltam. A tegnapi ördög ismét nem hagyott nyugodni: rá kellene egyre gyújtani. Rágyújtottam és mélyen leszívtam a füstöt a tüdőmbe. Mire a cigaretta elfogyott, rettenetesen rosszul lettem, hányinger kerülgetett és elviselhetetlenül kezdett fájni a fejem. Mire a tanár úr hazajött, alig álltam a lábamon a szédelgéstől. Éppen csak rám nézett:

– Joschka, te cigarettáztál!

Próbáltam tagadni, de nem lehetett.

Megveregette a vállamat:

– Sebaj – mondta –, majd rendbejössz, csak vigyázz, hogy a papok ne vegyék észre.

1935 közepe felé jártunk. Hamarosan vége lett a tanévnek. Tiszta jeles bizonyítvánnyal a kezemben elhagytam az iskolát és az intézetet. Továbbtanulásra semmi lehetőségem nem volt. Pap nem akartam lenni, mint Falka Jóska és Németh Andris. A dorog-budapesti vonaton rémület fogott el. Hova menjek? Anyám akkor éppen szakácsnő volt a Gundelfingeréknél. Húgommal együtt ott lakott egy sötét kis ablaktalan cselédszobában a Kisfaludy utcában. Oda nem mehetek. Árpád bácsiék viceházmesterek a Mátyás téren, hatan laktak egy szűk lakásban, ahova a ház mosókonyháján keresztül lehet csak bejutni. Oda sem mehetek. Most kezdtem érezni, hogy a javítóintézet, bármennyire nem szerettem, mégis csak befogadott, három évig otthont adott. Végül megint a sóvári Soós méltóságáék Üllői úti lakásába kopogtattam be. Tudtam, hogy Izabella nagysága rákos beteg. Jolán, az alapítványi hölgy, aki a méltóságos címet kapta, volt a legkevésbé barátságos hozzám, de most szívesen fogadott. Újra meghúzhattam magamat egy időre a szűk, folyosószerű átjáróhelyiségben, míg elrendeződött a helyzetem. De ez már egészen más történet.

Az intézet is megszűnt, egykori nevelőink és tanáraink szétszóródtak és sorsukról csak hosszú évek múlva elvétve hallottam.

A háború után más elfoglaltságom miatt nem is gondoltam az én egykori nyomorúságos alma materemre. A szerzetes rendek feloszlatásakor bizonyára eszembe juthatott volna, de akkor már nem voltam Magyarországon.

Czuczor Jánosról egy véletlen folytán több mint fél évszázad után kaptam hírt. Egy ötvenhatos menekült társammal beszélgetve kiderült, hogy a rend feloszlatása után évekig meglehetősen szoros kapcsolatban állt vele. Kapott tőle egy ajándékot is, amit az emigrációba is magával hozott, egy fába burkolt tengerész iránytűt.

Egy régi lengyel hajóról való – mondta. Kezembe vettem, s ahogy megforgattam, elállt a lélegzetem. A burkolat alján egy ceruzával írt nevet betűztem ki: Hlond! A volt szalézi tartományfőnöké, későbbi lengyel bíborosé, aki Lengyelországba indulása előtt búcsúzóul Czuczor Jánosnak ajándékozta, aki majdnem egy negyed század után azzal adta tovább ismerősömnek: „Csak ezt hozhattam magammal Esztergomtáborból a rend feloszlatása után. Nincs kire hagynom".

Utoljára Féja Géza 1961-ben kiadott Szabad csapat c. könyvében találkoztam nevével. Nagy elismeréssel szólt róla. Úgy tudta, hogy a rend „megalázó módon büntető áthelyezésbe tette". Hogy mikor, nem mondja. Annyi bizonyos, hogy Féja távozása után még három évig, míg én az intézetben voltam, továbbra is ő volt az intézet és a polgári iskola igazgatója. Ha egyáltalán igaz Féja értesülése, a „büntető áthelyezés" csak 1935–1945 között történhetett. Állítólag Nyergesújfaluba helyezték. Fél évszázad után, majdnem ezer kilométer távolságban Esztergomtábortól, meghatottan nézem a negyedik osztályról készült csoportképünket. Pannonhalmán, az öreg papok otthonában halt meg. Vavrek főtisztelendőről az a hír járta, hogy Magyaróvárra került plébánosnak. Knorr és Varga főtisztelendő sorsáról a rend feloszlatása után nem hallottam.

A világi tanáraink is rég elkerültek Esztergomtáborból. Kránitz tanár úr állítólag öngyilkos lett. Nem tudom, igaz-e a hír, hogy tönkrement házassága miatt. Talán gyerekfejjel jól sejtettem, hogy Iván tanító úr gyakori látogatásai mögött a szép fiatal feleségnél több is rejlett az egyszerű udvariassági látogatásoknál. Mi lett Morzsikával? Ha túlélte a családi tragédiát, azóta hetven év körül járhat és talán már rég nagymama. A számomra feledhetetlen Szilágyi tanár úr Szegedre került. Kérésemre Ilia Mihály sok évvel ezelőtt felkereste. Megvakult. Élete végére „a mi katolikus vallásunkban" lelt vigasztalást – írta nekem utolsó levelében.

Iskolatársaim közül kettő szaléziánus szerzetes lett. Németh András megvalósította álmát: a Dominikai Köztársaság elhagyott bennszülött

fiait gyámolította, Falka Jóska valahol Pestkörnyéken lett plébános. Pár éve halt meg. Szikora Guszti neves ezüstműves nevét egy újságban fedeztem föl. Bondarenkóval a háború utolsó éveiben találkoztam Pesten, éppen nyilas tüntetésre rohant. Hívott engem is. Kár volt a kacsáért – gondoltam. A bejáró növendékek közül csak Frieder Bence Lászlóval tartottam évekig a kapcsolatot. A háború végéig nedves pesti pincékben üvegcsiszolóként dolgozott. Negyvenötben belépett a kommunista pártba és eleinte Aczél György mellett egy járási pártszervezetben dolgozott. A nyolcvanas évek végén újra felkerestem. Arról próbált meggyőzni, hogy ötvenhatban az oroszok adták a fegyvereket a felkelőknek, nehogy ők, a párt jobbszárnya, kerüljenek hatalomra.

Mikor 1935 nyarán elhagytam az intézetet, senki sem vett búcsút tőlem, senki sem szorított velem kezet. Mikor jöttem, nem kérdezték, honnét jöttem, mikor elmentem, nem kérdezték, hova megyek. De mit is mondhattam volna? A bizonytalanságba. Don Bosco magyarországi fiai a többi gyerekkel együtt fiatalkori bűnözőnek tekinthettek, egynek a sok száz közül. Az Esztergomtáborban töltött három nehéz évet sohasem tudtam feledni.

A szalézi intézetnek a rossz emlékek miatt sokáig feléje sem néztem. Évek múlva, mikor már banktisztviselő voltam, első szerelmemmel, M. Annával hajón kirándultunk Esztergomba és ellátogattunk Táborba is. Esztergomból egy ragyogó napsütéses délután, élvezve a szép Esztergom-környéki tájat, kéz a kézben kisétáltunk Esztergomtáborba. Az épület országútra néző oldala tíz év alatt mit sem változott. A bejárat feletti képen Szent József még mindig fűrészelt és a gyermek Jézus még mindig olyan áhítattal figyelte a munkáját, ahogy csak gyerekek tudnak elcsodálkozni a felnőttek munkáján. A kapu nyitva volt, a növendékek többsége nyári szabadságát töltötte. Az udvarban Beliczay tisztelendő úr, (már rég óta) főtisztelendő úr jött felénk:

– Ni, a Molnár Jóska! Hogy kerülsz ide? – kérdezte elcsodálkozva.

– Visszahozott a honvágy – feleltem egy kis gúnnyal.

Anna női ösztönével azonnal észrevette, hogy nem mindennapi találkozásnak lett tanúja.

– Hány növendéke volt a tisztelendő úrnak (majdnem tiszteletest mondott, mert református volt), amióta Jóska kikerült az intézetből, hiszen már tíz éve is lehet? Mégis emlékszik rá?

– Három-négyezer azóta megfordulhatott itt, de Molnár Jóska csak egy volt – mondta.

Miért? Nem tudom. Csak csöndes lázadó voltam, botrányt sohasem csináltam. Más fiú is volt hozzám hasonlóan állandóan színjeles tanuló. Lehet, hogy Beliczay főtisztelendő úr csak azért emlékezett ennyire rám, mert a Strázsa-hegyi kirándulásainkon mindig nagy érdeklődéssel hallgattam fejtegetéseit az erkölcstelen, istentelen Ady Endréről.

A háború után más elfoglaltságom miatt nem is gondoltam az egykori nevelőintézetemre. A szerzetes rendek feloszlatásakor bizonyára eszembe juthatott volna, de akkor már nem voltam Magyarországon.

Mikor több, mint ötven éves emigrációmból először látogatóba hazatértem, nem tudtam megállni, hogy meg ne látogassam régen látott, nyomorúságos alma materemet, melynek – rossz emlékeim ellenére – mégis három polgári iskolai osztály elvégzését köszönhettem. Időközben a felettes hatóságok Esztergomtábor nevét a kellemesebben hangzó Kertvárosra változtatták. Talán, hogy az idillikus környéken fekvő kis helység neve ne emlékeztesse az első világháborús fogolytáborra, amelynek lelkésze a fiatal Serédi Jusztinián volt. (Prímás korában egy halottak napján meglátogatta a hadifogoly-temetőt. Erre a nagy alkalomra minket is kirendeltek az intézet mellett fekvő hadifogoly temetőbe. Kegyetlen hideg nap volt. Dideregve, egyik lábunkról a másikra állva toporogtunk, a hirtelen rendbe tett sírok mellett. A prímás prédikációjából csak a fejhangon elkezdett szavaira emlékszem: „Valamikor én ennek a tábornak voltam a lelkésze ...” Beszéde végeztével kezet fogott a főtisztelendőkkel, beült az autójába és eltűnt Esztergom irányában. Ránk, fagyoskodó gyerekekre egy pillantást sem vetett.) Fél évszázad után, a kilencvenes évek elején a szaléziánusok egykori fiúnevelő javítóintézetére Esztergomban talán már senki sem emlékezett. Közben az egykori, alig néhány lelket számláló település valóban csinos kis kertvárossá fejlődött. Nekem mégis csalódást okozott. Csak a Strázsa-hegy mészbánya ütötte sebe volt a régi. Eltűntek a meghitt útszéli eperfák is. Ifjúkorom emlékeit őrző intézet és a szomszédos kerékpáros, laktanya épületei üresen állottak. Szent József és a gyermek Jézus meghatóan primitív képe is eltűnt az egykori bejárat fölül. A kapu most zárva volt. Nem léphettem be az elhagyatott, üres udvarba. Talán a kommunizmus bukása után új életre kelt

magyarországi szaléziánus rend tagjai is kerülték e rosszemlékű helyet. Ők sem tértek vissza. Ma a rendnek egy 2001-es kimutatás szerint 47 tagja van, két élő még a régi esztergomtábori időkből. Az egyik a Nyúlfaluban 1906-ban született Szűcs József, annak a Szívgárdának a vezetője, amelynek én is tagja voltam; a másik az 1911-ben született Beliczay János, aki akkor még csak teológus volt és a vasárnapi sétákon nagy előszeretettel mesélt nekünk Ady Endre erkölcstelenségéről. Végül hadd említsem meg Szőke Jánost, aki a németországi emigrációból tért haza és most a tartományfőnök vikáriusa. A rend az említett forrás szerint 10 rendházzal rendelkezik, csak Budapest és környékén hattal. Összesen 4 kollégiumot (általános és szakiskolákkal), elemi iskolát és 3 óvodát tart fenn. Ezek közül javító jellegű intézet nem szerepel.

A két világháború közti a szaléziánus rend legnagyobb hibája szerintem az volt, hogy elfogadta az anyagi támogatást a csupán jelszavaiban keresztény kormányoktól egy javítóintézet fönntartásához, holott Don Bosco éppen a reménytelen fegyintézeti sorstól akarta megmenteni a kezdő kapitalizmus korában a nyomornak, züllésnek és bűnözésnek kitett turini fiatalokat. A szerzetesi buzgóságból a tíz-tizennégy éves fiatalokra erőltetett vallási gyakorlat, a napi hosszú misehallgatás, litániák és a naponta minden alkalomra előírt többszöri imádkozás és a húsvét előtti háromnapos lelkigyakorlatok szigorú szilenciummal, legfeljebb papnövendékek nevelésében képzelhető el. Máig is azt hiszem, összetévesztettek bennünket, bűnözésért vagy protekcióval beutalt növendékeket szerzetesnek készülő kispapjaikkal.

Ha valaha még találkozhatnék Don Bosco magyarországi fiaival, arra kérném őket – ha egyáltalán igényt tartanának egy 70 év körüli növendék véleményére –, ne vállaljanak újra javítóintézeti nevelést. Don Bosco oratóriumától folytassák ötven év után újrakezdve a nevelést. A zárt intézeti fegyelmezést feledjék el. Váltsa föl a szeretet atmoszférája – olasz szóval – az ***amorevolezza***. A növendékeknek ne csak a lelki, hanem a testi jólétével is törődjenek. Nagyobb szabadsággal, több szeretettel és kevesebb imádkoztatással. De megtartva a mindenesti Üdvözlégy Máriát a volt növendékekért. Értem is ...

A Munkás utcától az Upor palotáig

Ezerkilencszázharmincöt június közepén meleg délutáni órákban érkeztem meg Esztergomtáborból a Nyugati pályaudvarra. A vonaton Hungler tanár úrral utaztam egy kupéban, de alig váltottunk szót egymással. Nem érdekelte jövendő sorsom, nem kérdezte, hova megyek, pedig osztályfőnököm volt, s én voltam a legjobb, színjeles tanulója. Bizonyára menyasszonyához, a fiatalkorúak börtöne igazgatójának lányához sietett, mint minden hétvégén. Hogy Pesten menyasszonya van, iskolatársamtól, Piránszky Bélától tudtam, aki mint szörnyűséget mesélte nekem. Nem volt mit beszélnünk egymással. A tanár urat a viszontlátás öröme foglalkozatta, engem meg a várható bizonytalanság. Hova, merre menjek, ha bedöcög velem az esztergom-budapesti vicinális a Nyugati pályaudvarra. Arra sem emlékszem, kezet fogtunk-e egymással. A tanár úr erősen bandzsított. Búcsúzóul fél szemével éppen csak rám pillantott, a másikkal messzire tekintett, majd szótlanul lelépett a vonatról. Én meg csomagoló papírba tekert, madzaggal átkötött cuccommal néhány lépéssel utána baktattam a kijárat felé. A pályaudvar lépcsőjén letettem a csomagot, egy ing és alsónadrág volt benne, meg Petőfi összes költeménye, melyet hittanjutalomként kaptam Knorr főtisztelendő úrtól, aki nem is sejtette, hogy ezek a versek kitörölték a lelkemből a belém sulykolt szigorú vallásos nevelést. Csak később tudtam meg, hogy Sinka István ezért cserélte el egyetlen bárányát, mert felőle az rendeltetett, hogy vihar fújja meg a száját, s kis pásztorból nagy költő legyen, s nekem meg a papi nevelés után a szabadság szellemét ajándékozza.

Nekem is ez volt az első saját könyvem.

A pályaudvar lépcsőjén ülve a banán-szigetet bámultam. Éhes voltam, és arra gondoltam, milyen íze lehet a banánnak. Kinek mondjam el, hogy itt vagyok színjeles iskolai bizonyítványommal, melyért három évet töltöttem Esztergomtáborban a szaléziánus fiúnevelővé álcázott javítóintézetben. Hadiözvegy anyámhoz nem állíthatok be, nem egy darab kenyeret, de még tanácsot sem tudna adni, mert nagysága meg ingyenes kosztosnak nézne, ha meglátna a konyhájában. Élettársa halála után anyám otthagyta a kispesti házmesterséget és beállt szakácsnőnek a Kisfaludi utcában lakó krompachi-nagyidai Gundelfinger családhoz.

Magával vitte alig nyolc éves kishúgomat, Magdát, mert a hatszemélyes úri család ellátása mellett visszeres lábaival már nem tudta a nagy lakás parkettjét kefélni. Gundelfingerék ablaktalan cselédszobájában csak egy ágy és egy rozoga szekrény várt rájuk, de ketten megfértek. Húgom délelőtt mehetett a közeli elemi iskolába, délután meg törölgethette a port a bútorokról és gyenge lábaival kefélhette a nagy lakás szobáinak parkettáját. Időnként a nagyságos asszonnyal vásárolni mehetett a piacra. Gundelfingerné, Szerviczky Margit nagyságos asszony sokat adott a formaságokra. Mindjárt az első piaci vásárlás napján elmagyarázta a megilletődött kislánynak, hogy ő csak cseléd, nem mehet az utcán a nagyságája mellett, hanem csak három lépéssel utána. De a cselédállapotot hamarosan más formában is tudtára adta. Egyszer a nagyságos úr, aki az OTI-ban volt tanácsos, az iskolába induló gimnazista fiának szalámis-vajas kenyeret csomagolt tízóraira és elemista húgomnak is készített egyet. A nagysága meglátta és kikapta a kenyeret a férje kezéből: „A cseléd gyerekének hasába nem való vajas-szalámis kenyér" – kiáltott rá. Azért néha tudott jó is lenni. Karácsonyra ajándékul kis szobalány ruhát vett a húgomnak, de mikor odaadta neki, a kis gyereklányban felébredt az öntudat és a nagysága lába elé vágta a karácsonyi ajándékot. Mint a legtöbb akkori nagysága, rendszerető volt. Mivel tudta, hogy a cselédek mind megbízhatatlanok, lopnak, ezért a spájz kulcsát állandóan a köténye zsebében hordta. Ha a főzéshez valami hiányzott, anyámnak kérnie kellett, hogy adja ki, ami kell.

Gundelfingerné elvált asszony volt, maga tartotta el a családját. Két nagyobb fia az egyetemre járt, a legkisebb a gimnáziumba, a leány az angolkisasszonyoknál volt intézetben. Kitűnő bridzselő volt, minden este bridzspartikra járt, tanított és pénzre játszott. Minden este megkereste a másnapra valót. Lakásában nagy partit adott a bridzselőknek. Ilyenkor anyám külön sütött-főzött, Magda húgom megterített, kiszolgálásra meg nővérem, Ilonka vállalkozott, aki nemrég jött föl Bakonysárkányból Budapestre, ahol minden új volt neki. Nagyon közel volt még a nehéz falusi parasztélet, élvezte a változást. A húgommal ellentétben szépnek találta magát fején a pártával a felszolgálóknak készített csipkézett fehér ruhában.

Több mint 50 év után, ha visszagondolok Gundelfingerékre, afféle polgári-tisztviselő családnak tűnik, semmivel sem jobbnak vagy rosszabbnak, mint mások. Jó kereszténynek tartották magukat (egyik anyai nagynéni apácafőnöknő volt Nyíregyházán az angolkisasszonyoknál), Gundelfingerné minden első pénteken gyónni és áldozni járt. Hitte, hogy a világ úgy jó, ahogy van: a cselédlány, még ha csak tízéves is, az utcán három lépéssel menjen a nagyságája után kosárral. Ha nagy ritkán szóba kerültem köztük, szemrehányóan mondogatta anyámnak azt is: minek tanul a cseléd fia? Anyám ilyenkor hallgatott s talán igazat adott neki. Nem értette, hogy az összes rokon gyerek közül éppen én akarok tanulni, évekig iskolába járni. Ha iskola helyett borbélyinasnak mennél, a borravalókkal azonnal pénzt kereshetnél, vágta egyszer még Kispesten a szemembe, mikor hónapig nem történt semmi a dolgomban, pedig az iskolákban már megkezdődött a tanítás. Anyámra most sem számíthattam, hozzá nem mehettem.

A Nyugati pályaudvar lépcsőjén töprengve Wéber Árpád bácsiékat vehettem számításba, akiknél átmenetileg meghúzódhatok. Árpád bácsi anyám húgának, Terka néninek volt a férje. Törvénytelen gyerekként Temesvárott született. Sem anyjáról, sem gyerekkoráról egy szót sem szólt. Rokonok nélkül, egyedül állt a világban. Magas, nyurga férfi volt, kék szemekkel, ritka szőke hajjal, ma germán típusúnak mondhatnám. A neve után ítélve anyja sváb származású cselédleány lehetett… Bizonyára nem ő nevelte, mert egy szót sem tudott németül. Gyerekkorát talán lelencházban töltötte s fiatalon kitanulta a szobafestő mesterséget, amire élete végéig büszke volt. A kommün alatt beállt vörös katonának, ezért Terka nénénk szerint a kommün bukása után letartóztatták. Terka néni hordta neki az ételt, kiszabadulása után el is vette feleségül, s négy gyerekük született. Máig sem tudom elhinni, hogy csak a vöröskatonaság miatt tartóztatták le az ellenforradalom idején. Azt gyanítom, hogy a kommün bukása után a gazdátlanul maradt laktanyából elhordták a katonaruhákat, melyből emlékezetem szerint Csepregre is került, mert Boldog Jancsi unokabátyám éveken át katonanadrágban járt, amit talán Terka néni küldött a csepregi rokonoknak.

Mikor tizenkét éves koromban Csepregből Pestre kerültem, csak egy nyarat töltöttem ott anyáméknál. Akkor Árpád bácsiék Kispesten ott laktak az Árpád utca 156. számú földszintes, többlakásos bérházban, a mellettük lévő szoba-konyhában a pék Haató Gyula bácsi anyám unokahúgával,

Margit nénivel és a gyerekeivel. Anyámék ekkor már a házmesterlakásban húzódtak meg. A mellettük lakó Vasékra azért emlékszem, mert az öreg Vas bácsi egész népes családjával a Goldberger gyárban dolgozott és esténként a tágas udvarban hangosan szidta a zsidókat. Proletár sorsának nem volt tudatában, csak azon panaszkodott, hogy az urak nem tesznek semmit a zsidók ellen. Proletár körökben a harmincas évek elején az antiszemitizmus még eléggé ismeretlen volt. A szervezett munkások a kapitalizmust szidták, nem a zsidókat. Vas bácsi valamelyik elmaradt vidékről kerülhetett Pestre, paraszti ésszel gondolkodott, az uraktól várt segítséget. Elégedetlen volt a sorsával. Magával, feleségével, fiával, menyével, azok cigányosan sötétbőrű Bözsi nevű duci kislányukkal és egy nem egészen normális nagylányával, a gyereket váró Ilussal élt együtt a szoba-konyhás lakásban. A ház tulajdonosa, kispesti városi tisztviselő Huszár úr idővel megtoldotta a jófajta eredeti épületet egy utcára nyíló üzlethelyiséggel, egy házmesterlakással és négy kisebb különálló szobával. Ezeknek ablaka sem volt, hanem az udvarba nyílt ajtóba vágtak ablakot. Az egyik ilyen lakásban egy öreg tót asszony húzódott meg a lányával. A fiatal lány keresetéből éltek. Mellettük a Bárdos nevű urasági sofőr lakott feleségével és egy Illy nevű, velem körülbelül egyidős szép feketehajú kislányával. A férj csak ritkán járt haza, talán csak inget váltani, állítólag mindig úton volt a gazdájával. Az egyik szobakonyhás lakásban, melynek nemcsak az udvarra, hanem az utcára is volt ajtaja, így üzletnek is alkalmas volt, Nagy úr, az említett borbélymester lakott élettársával, Sántanéval és annak első házasságából származó vörös hajú lányával, aki nálam két-három évvel idősebb volt, mégis szívesen játszott velem a fássufniban. Nagy úr a szoba elejét borbélyüzletnek rendezte be, és a hátsó felétől lepedővel választotta el. Mikor én arra vártam, hogy valahol iskolába kerüljek, szombatonként segítettem Nagy úrnak, szappanoztam a borotválandó klienseket, ha filléreket is, de már borravalót kaptam, ebből anyám a jövendőre nézve messzemenő következtetéseket vont le: elszegődhetnék Nagy úrhoz inasnak. De a borbélyüzletnek még az én kispesti nyári tartózkodásom idején vége lett, mert Nagy úr egy-egy hajnyírás után kezembe nyomta a keresetét és átszalajtott a ház sarkában lévő fűszerüzletbe pálinkáért. Falábú úr, a fűszeres, ha beléptem, azonnal nyújtotta is a kis pálinkás vagy rumos üveget. Mire estefelé az utolsó hajnyíráshoz

vagy borotváláshoz értünk, Nagy úr már alig állt a lábán. Egy ilyen este, mikor az utolsó vendég elment, Sántáné letépte az üzletet a lakrésztől elválasztó lepedőt, és: – Itt nem lesz többé borbélyüzlet! – kiáltással Nagy fejére dobta.

Ezen az estén anyám reménye is dugába dőlt, hogy én hamarosan jól kereső borbély leszek. Nagy úr valahol munkát vállalt a családjával és elköltöztek az Árpád utcából. Helyükre Lengyeltótiból egy sváb család költözött. Horner úr ott folyatta, ahol Nagy úr abbahagyta. Feleségével ők is felakasztották az üzletet a lakrésztől elválasztó lepedőt, az utcai ajtó felé fölakasztották a táblát: Horner József borbélymester. Horner úrnak két ugyancsak velem nagyjából egykorú fia és egy göndör hajú, kékszemű Mária nevű szép kislánya volt, akibe hamarosan bele is szerettem, de hosszú ideig nem tudtam eldönteni, ő tetszik-e nekem jobban, vagy a feketehajú, sötétszemű Bárdos Illy. (Hornerék később a magyar nyomor elől a nagynémet álomba menekültek. Mária óvónő lett, s a háború alatt eltűntek Magyarországról. Ha valaki él közülük, talán közelemben lakik, jó volna tudni róluk.)

Mire én kikerültem a szaléziánusok intézetéből, az Árpád utcai proletár közösség szétszóródott. Árpád bácsiék előbb egy olcsóbb lakásba költöztek, de ott sem tudták a lakbért fizetni, kirakták őket az utcára a ház elé, onnét a háborús hadikórháznak épített nyomortanyára, a Zita királynőről elnevezett Zita-telepre költöztek. Nyomorúságuknak nem csupán a társadalom, hanem Árpád bácsi szakmai büszkesége is oka lehetett. Szobafestésen kívül semmi más munkát nem volt hajlandó még a legnagyobb munkanélküliség idején sem vállalni. Szakmájában általában csak tavasztól őszig volt munka, de a harmincas évek elején a háziasszonyok a szobafestéssel is takarékoskodni kezdtek. Nem azért tanultam ki a szakmámat – szokta mondogatni – és elnézte, hogy Terka néni tartsa el az egyre nagyobb családot. Igaz viszont, ha szakmájában dolgozhatott, keresetét az utolsó fillérig átadta Terka néninek s nem költötte a Népszínház utcai pékség közelében kurváskodó nőkre, mint barátja, Ható Gyula bácsi. (Margit néni minden szombaton Kispestről begyalogolt a pékségbe a fele fizetésért.)

Árpád bácsi nem volt szervezett munkás. Általában ismerős kis cégeknél dolgozott, a tavasztól őszig tartó szezon elején megegyezett a

mesterrel a munkabérben, szakszervezetekre nem volt szükség, a szervezett rokonok ezért afféle lumpenproletárnak nézték a pék Gyula bácsival együtt. Árpád bácsira valami mégis ragadhatott a tizenkilences szocialista szellemből. Katonaládájában gondosan őrizte Kautsky „A kereszténység eredete" című könyvét. (Később el is kunyeráltam tőle.) Feltehetőleg Kautsky és nem Jézus miatt. Munkás létére még sem a Népszavát olvasta, mint a szervezett munkások, hanem a nagypolgári Az Ujságot, melybe Móricz Zsigmond és Márai is írt. Miért éppen ezt olvasta? Máig sem tudom. Annyi biztos, hogy nem a nagypolgár Márai írásai miatt. Néhány szocialista-kommunista brosúrát is őrzött a 19-es évekből ládájában. Egyik Kun Béla beszéde volt valamelyik vidéki városból. Elolvastam, de nekem ellenszenvesnek és primitívnek tűnt. Úgy emlékszem, hogy adóemelés ellen ágált a köztársaság idejében és minden hosszabb mondatát egy népiesnek vélt mondattal fejezte be: „Fizesse a debreceni öreg templom nagyharangja!"

Árpád bácsit katolikusnak keresztelték, a pesti proletáriátusra jellemzően, a vallás nem érdekelte, de a morál annál inkább. Lányai erkölcsére például nagyon vigyázott. A nagyobbik lánya mégis állapotos lett a kisebbik vőlegényétől. A vőlegény elvette Icát, de Árpád bácsi hosszú időre kitagadta Vilmát és az unokájára rá se akart nézni. Rákosi kommunista uralmával sem tudott megférni, egy kocsmában hangosan szidta a rendszert, amiért letartóztatták. Ugyanabba a börtönbe került, ahol a kommün bukása után ült. Ma már csak unokái élnek.

Rövid ideig közöttük élve ismertem meg a csepregi földmunkás szegénység nyomorúságánál is keservesebb, teljesen bizonytalan életet. Egy nyarat töltöttem csak velük a Zita-telepi konyha nélküli egyszobás, kopott téglapadlójú lakásukban, amihez se vécé, se vízvezeték nem tartozott. Vécére a sáros udvaron keresztül kellett járni, a vizet a távoli utcai csapról kellett vödörben cipelni.

A Nyugati pályaudvar lépcsőjén üldögélve, úgy döntöttem, hogy nem próbálkozom Árpád bácsiéknál, noha tudom, hogy befogadnának, hiszen eddig is megosztották a közös nyomort a hozzájuk betévedt rokonokkal, inkább beállítok Soós Jolán alapítványi hölgy Üllői úti lakásába. (Akkor még nem tudtam, hogy József Attilát is egy makói alapítványi hölgy támogatta, hogy bejusson az ottani internátusba. A hölgyet Mán

Rózának hívták.) Az én alapítványi hölgyemet Sóvári Soós Jolánnak hívták. A Sóvári Soós család az első világháború idején települt át a felvidéki híres gyógyfürdőhelyről, ahol a tizenkilencedik század elején Erzsébet királyné és I. Sándor cár is kezeltette magát vasas, szénszavas vizével. Apjuk, egy Tisza-lány férje volt, az utolsó fürdőigazgató. Anyám a húszas évek elején náluk volt szakácsnő és engem is magával vitt. Ismeretségem Jolán őméltóságával ezért régi keletű volt. Húga, Izabó nagysága pártfogolt eleinte engem, mikor Csepregről Pestre kerültem. Először a Sas utcai Rácz internátusba, majd a szaléziánusok esztergomtábori intézetébe ajánlott be. Izabó közben férjhez ment lovag Asbach Amadéhoz és két nevelt lányával eltűnt a szemem elől. A szaléziánusoktól már csak Jolán méltóságával tartottam a kapcsolatot. Neki mutattam meg a jeles bizonyítványaimat. Az utolsó nyári szabadságomat egy keskeny raktárszerű helyiségében tölthettem. Ezen a nyáron rákban meghalt a legidősebb Sóvári Soós lány, Zella is. Én meg rámaradtam Jolán méltóságára.

Késő délután állítottam be az Üllői úti lakásba, ahol Jolán méltósága ekkor már egyedül lakott. Nem lepődött meg, kedvesen fogadott, tótosan Jozsónak szólított.

A cselédszobában meghálhatsz – mondta. A Baross utcai kifőzdéből hozatok ebédet, mindennap érte mehetsz. Akkora adagot adnak, hogy kettőnknek is elég lesz. Aztán meglátjuk, mi lesz veled. Esztergomtáborból írt leveleimből tudta, hogy tovább akarok tanulni, amit csak helyeselt. Megkönnyebbültem. Egyelőre van, hova este lehajtsam a fejemet, s délben ebéd is kerül.

Három hónap múlva kezdődik az iskolaév, addig véglegesen el kell rendeződni a dolgaimnak. Jolán méltósága nyakán nem élhetek. Csak egy rokonom van Pesten unokanővérem Csepregről, a Mariska, aki családjával a Munkás utcában lakik.

Nem volt senkim, aki tanácsot adhatott volna. A szaléziánus papok a maguk dolgával, rendjük felépítésével voltak elfoglalva. Ha növendékeik végeztek, szélnek eresztették őket, jövendő sorsuk már nem érdekelte őket. A rosszul fizetett családos tanároknak elég gondjuk volt, hogyan tartsák el magukat és a családjukat a kis tanári fizetésből. Jolán méltóságától csak pillanatnyi segítséget várhattam. Visszavonultan öreglányként élt szépen berendezett lakásában. (Öreg lány volt, pedig fiatal korában

férjhez mehetett volna. Bárcziházi Bárczy István, 1906–18 között Budapest polgármestere is udvarolt neki. Elég volt neki a „méltóságos asszony” cím férj nélkül is. Inkább pártában maradt.) A neobarokkos ház az Üllői út elején egy nagy bérház udvarának hátsó részében állott, az épület később készült neobarokk ízléses stílusban. A lakás szép intarziás bútorokkal volt berendezve. Nagy könyvszekrényükből, melynek könyveit már senki sem olvasta, tavaly nyáron titokban félig elolvastam egy holland nőorvos „márványtintába mártott tollal” írt könyvét a női nemről. Azt hiszem, „A nő” volt a címe, most remélhettem, hogy végig olvashatom. A bútorokra még a Pál utcából, gyerekkoromból emlékeztem. Családi örökség lehetett. Apjuk a kiegyezés és a világháború között a Felvidék híres és előkelő bártfai fürdőjének volt az igazgatója. A több mint 300 méter magasan fekvő klimatikus fürdőben Erzsébet királyné és még az orosz cár is enyhülést keresett a vastartalmú szénsavas vízben. Az igazgató előkelő ember lehetett. Felesége Tisza-lány volt, én még kisgyerekként láttam a karosszékben üldögélő Tisza Karolinát, akit a rokonságban grófnőként emlegettek, akit Izabó nagysága mostoha lányai nagymamának hívtak, négyéves koromban így én is annak hívhattam, noha mint a cseléd fiának, a család minden tagja méltósága vagy nagysága volt nekem is. Nem tudom milyen családi kapcsolatban volt Tisza Istvánnal. A családban büszkék voltak a grófnő nagymamára, de a grófi címet csak Tisza István kapta, akit mindig István bácsiként emlegettek. A Tisza rokonság tette lehetővé, hogy a Sóvári Soós család sarja 1867 után előkelő pozíciót, s a legidősebb lány alapítványi tagságot kapjon a Habsburg alapítványnál, amit utólag beadványukban azzal is indokoltak, hogy a Sóvári Soós-család egyik őse állítólag részt vett a fehérhegyi csatában a Habsburgok oldalán. Hogy Jolán alapítványi tagsága a méltóságos címen kívül milyen anyagi támogatással járt, nem tudom, de kapott egy trafikengedélyt, s az István kórház előtt járdaszigeten fel is állított egy bódét, amit még gyerekkoromban láttam. Mivel a kórházban egy ideig nem szabadott cigarettát árulni, eleinte viszonylag nagy forgalma jó jövedelmet hozott. Később kórházi újságárusnak megengedték a cigaretta, szivar és dohány árusítását, aminek következtében az utcai bódé forgalma nagyon visszaesett. A negyvenes évek elején az én ajánlásomra Vass néni, legjobb barátom anyja vette át a trafik vezetését, és ha jól emlékszem

100 pengő bért fizetett érte havonta. Lehet, hogy öccsétől, Zoltántól, aki a darabont kormány idején fiatal miniszteri titkárból a legkisebb megye, Ugocsa főispánjává lépett elő, mert senki sem akarta vállalni, s a kormány bukása után fiatalon nyugdíjba ment, gazdagon nősült, s a második világháború után is kapta a nyugdíját.

Gyerekfejjel is tudtam, hogy Jolán méltósága jószívűségét hosszú időre nem vehetem igénybe. Előbb-utóbb a rokonok segítségére szorulok. Előbb említettem, bármilyen szívesen befogadna is Wéber Árpád bácsi a Mária Valéria-telepen, ha csak lehet, hozzájuk nem megyek. Maradtak a Ledácsék, csepregi unokanővérem családja. Az iskolaév közeledő kezdete előtt elmondtam Jolán méltóságának, hogy úgy érzem, ideje elmennem.

– Hova mennél? – kérdezte.

– Unokanővéreméknél próbálkozom meg.

– Miből fogsz élni, azok is nagyon szegények?

– Levegőből – sóhajtottam.

Rám nézett, a szekrényhez lépett, az egyik fiókból kivett egy kis dobozt. „Előre nem látott kiadásokra” volt ráírva. Kiemelt belőle egy húszpengőst, s a kezembe nyomta. „Add oda Mariskának. Most csak ennyit tudok adni”. Ekkora jóságtól meghatottan kezet csókoltam neki, s a húszast gondosan zsebre téve elindultam Ledácsék lakása felé. Az én szememben Ledácsék a jobb módú szegények közé tartoztak. Ők nem járták meg a Zita-, Mária Valéria-telepek nyomorult barakklakásait, csak az Angyalföldön vándoroltak lakásról lakásra. Vakáció alatt meg szoktam őket látogatni. Egy ideig egy öreg koldus újonnan épült többlakásos földszintes házában laktak. A koldus gyerekei is ott kaptak új lakást.

Az öreg a belvárosban koldult, de ott is a legjobb helyen, mert nem minden hely volt egyforma. Akinek rossz hely jutott, egész életére szegény koldus maradt, ő azonban hosszú évek alatt összekoldulta a családi ház árát s még két szobakonyhás bérlakásra is futotta. Az egyikben a fiatal házas Ledács Kis István borbélysegéd költözött a feleségével, Mariska néném mel. Mariskának már sikerült megszabadulnia a cselédélettől. Húga, Teri néném Deck Manó híres könyvkereskedő családjánál szolgált az Erzsébet körúton. Nagyságája megengedte, hogy Mariska néném arra az időre, míg kitanulja a női szabóságot, beköltözzön a cselédszobába

Teri mellé. A női szabóság révén Mariska a csepregi rokonaim közül megtette az első lépést a pesti cselédsorból az önállóság felé. A Nagykátáról Pestre került borbélysegéd, aki Mariska néném szerint olyan volt, mint egy kis gróf, már nem cselédlányt vett feleségül, hanem egy varrónőt, aki megpróbálta az önállóságot, de férjhezmenetele után abbahagyta. Hamarosan megszületett egyedüli kislányuk, Ibolya Mária, Simon István költő felesége, akit a családban csak Cucinak hívtunk, s aztán már csak családjának élt. Idővel elköltöztek az öreg koldus házából a foghíjas Szent László út egyik emeletes házába. Mikor engem a szaléziánusok a negyedik polgári elvégzése után szélnek eresztettek, már a Munkás utca 6-os számú házában laktak. Innét Pista bátyám már villamoson mehetett reggelenként a belvárosi borbélyüzletbe. Ez a Rákóczi út mögötti negyed a századforduló idején a Keleti pályaudvar építésével nagyjából egy időben épült ki. Mint a neve is jelzi, kezdettől munkások lakták a szobakonyhás lakásokat. Az Alsóerdősor utcában a háború előtt még állt egy nagy udvaros régi földszintes ház, mely még 1848 előtt épülhetett, s még a Rákóczi úton lakó Petőfi is láthatta. A harmincas évek elején kiöregedett utcalányok lakták, akik esténként a kapu előtt álldogálva várták rendszerint italos vendégeiket. Arra járva sokszor hangos alkudozásnak voltam tanúja. Egy alkalommal azt láttam, hogy egy öreg kurva derékig fölhúzta a szoknyáját és kezével paskolta az alsó testét és hangosan ráripakodott alkudozó dülöngős vendégére:

– Hol kapsz te ötven fillérért ilyen pinát? A Munkás utcának a Rottenbiller utca felé eső végén is volt egy lakóház, melynek egyik lakásában prostituáltak fogadták vendégeiket. Az egyiknek tíz év körüli kislányát az unokanővéremék házmestere nevelte, aki esténként szintén a kapualjában állt, az anyja fizetett érte. Az utca egyik üres telkén a harmincas évek elején épült egy modern U-alakú ház nagy pázsitos udvarral, ide már hivatalnokféle emberek költöztek (állítólag egy ideig Honthy Hanna operetténekesnő is lakott benne), de az utca és környék jellegén ez sem változtatott. Ledácséknak az Angyalföld után a Munkás utca már majdnem belvárosnak számított, ahonnét Pista bátyám már villamossal járhatott a Dorottya utcai borbély üzletbe dolgozni. Ledácsék le is nézték az Auguszta- és a Zita-telep nyomorúságos barakkjai közé szorult rokonokat.

A földszinti lakásba az ajtó a sötét lépcsőházból nyílt Alitzerék előszobából alakított ablaktalan konyhájába, onnét lehetett belépni Mariska néném lichthófra néző kicsiny konyhájába, melyet talán valamikor fürdőszobából alakítottak át konyhára, csak aztán az utcára néző nagy ablakú szobába. A vécé emeletenként a hátsó lépcső mellett húzódott meg. Spájz vagy fürdőszoba egyik lakáshoz sem tartozott. Eredetileg egy lakás lehetett, s eredetileg talán csak Alitzerék laktak benne, de később kettéosztották. A nagyobb lakás a fiákeres Alitzer bácsi keresetéhez drága lehetett. A két család békésen megfért egymás mellett. Alitzeréknek volt egy nagyobb fiúk, aki már kitanulta a bőröndös szakmát. Az öreg Alitzer bácsi egész nap otthon ült a szobájukban az ablak mellett. Látogató soha nem jött hozzájuk még a zsidó ünnepeken sem. Ilyenkor megajándékoztak bennünket macesszel, amit mi húsvéti sonkával és piros tojással viszonoztunk. Nem voltak ortodoxok, a sonkát jóízűen megették.

Mikor én Mariska nénémhez bekérezkedtem, négyen laktak a kis lakásban. Náluk húzódott meg Pista bátyám öccse, Jani, aki fegyőr helyett elkísért Esztergomtáborba. Valahogy helyet csináltak nekem is. Nem emlékszem, hogy tudtunk éjszaka megférni, mert később Jani cukrász kollégáját, Kovács Bálintot is befogadták. Éjjel az egész lakás megbontott fekvőhelyekből állt. Pista feleségével és kislányával aludt egy ágyban, Jani Bálinttal egy másodikban, én az ágyak végében egy nyugágyfélén. Nem éreztem a nyomorúságot. Mariska néném lakásában biztonságban otthon tudtam magamat, testvérnek számítottam, hiszen az ő anyja nevelt engem 12 éves koromig Csepregen.

Szeptember elején beiratkoztam a Márvány utcai felsőkereskedelmibe, mert a négy polgári után gimnáziumba nem mehettem. (Kereskedelmibe járt Illyés Gyula és Kovács Imre is.) A Munkás utcához közel volt a Vas utcai kereskedelmi iskola, én mégis a távoli budait választottam, mert szolgagyerek koromban a Rácz-internátusban azt hallottam a nagyobb fiúktól, hogy a Márvány utcai a legjobb kereskedelmi iskola, amit nem feledtem el. Mint jeles tanulónak a polgári iskolai bizonyítványom alapján sem beiratkozási, sem tandíjat nem kellett fizetnem, ezt már a beiratkozásnál megmondták. Megélhetésemre Jolán méltósága „az előre nem látott kiadásokra” tartogatott skatulyából rövid időre ígért egy kisebb összeget, amit mindig átadtam Mariska nénémnek, aki négy-öt

emberre főzött vacsorát, tudtam, hogy nekem is jut belőle, pedig néha csak negyed kiló disznóhúsból csinált pörköltet sok galuskával.

A tanévnyitó istentiszteletre gyalog sétáltam át a Márvány utcába. Az iskolaudvaron volt a gyülekező. Idegenül bámészkodtam, s az egyik sarokban megláttam egy ugyancsak magányos fiút. Bemutatkoztunk. Kiderült, hogy ő is első osztályos, Jancsovits Károlynak hívták.

– Mi akarsz lenni? – kérdeztem. Költő – felelte, és kihúzta magát.

– A költészethez kell könyvelést tanulnod? Én nem akarok költő lenni, de a polgári után csak ide jöhettem. Jobb volna, ha magyar nyelvet, irodalmat és latint tanulnánk.

– Tudom, a polgári iskolából csak a kereskedelmibe mehetek, mégis költő leszek. Már több verset írtam.

Zsebébe nyúlt és mindjárt elő is húzott egyet és ott az iskola udvarának sarkában hangosan felolvasta. Nem voltam elragadtatva. Úgy emlékszem szerelmes vers volt.

– Ismered Te Ady verseit? – kérdeztem tőle.

Nem ismerte.

Igaz én se nagyon. Inkább csak halottam róla 13 éves koromban a Rácz-internátus növendékeitől. Gyakran idézték. A fekete zongora két sora még azokból az időkből maradt meg emlékezetemben, mert sokan érthetetlennek tartották, de nem a diákok:

Vak mestere tépi, cibálja,
Ez az élet melódiája.
Ez a fekete zongora.

Ez vers, a tied meg nem az. Többet én sem tudtam Adyról, még csak azt, amit a szaléziánusoknál a Strázsa hegyi sétákon Beliczay tisztelendő úr beszélt nekünk az erkölcstelen istentagadó Adyról. Nem tudhatta a szegény fiatal teológus, hogy gyűlölködő szavai egy életre felébresztette bennem Ady iránt az érdeklődésemet.

– Előbb ismerd meg Ady költészetét – mondtam magabiztos fölénnyel – csak azután próbálkozz verset írni. Nemcsak a büszkén felolvasott verse, hanem a költőjelölt neve sem tetszett nekem. Jankovics Károlynak hívták.

– Ezzel a névvel aligha lehet belőled ismert költő.

– Nevet változtatok majd, mint Petőfi, majd találok megfelelőt. A polgáriban Pecsovicsnak csúfoltak miatta.

Hirtelen indulni kellett a Krisztina téri templom felé, ahol Széchenyi István esküdött örök hűséget Seilern Crescencének, amit egy órával előbb az iskolába jövet olvastam le a templom falára helyezett emléktábláról. Egymás mellett álltunk be a sorba, aztán négy évig egymás mellett ültünk az első padban.

A Kossuth Lajos Felső Kereskedelmi Iskolát az első világháború vége felé születésem évében, az 1917–18-as tanévben nyitották meg, hogy a kereskedelmi pályára készülő ifjaknak megfelelő szakismereteket nyújtson és némi általános műveltséget is adjon. A szakismeretek tanításával – ahogy visszaemlékszem – nem volt baj, de az általános műveltség terén a kereskedelmi iskolák, így a Kossuth is, a gimnáziumok mellett nagyon lemaradtak. Ez az iskola célkitűzéséből keletkezett. Az iskola igazgatója dr. Orel Géza címzetes királyi főigazgató volt, aki elvált feleségének havi tartásdíjához szükséges postautalványt minden év elejétől egy negyedikes diákkal töltette ki. Mikor 1938-ban rám került a sor, méltóságos Orel Gézánénak címeztem, mert az előttem járóktól tudtam, hogy dühöngeni fog. Mikor kezébe vette az utalványt, mint vártam, üvölteni kezdett:

– Vegye tudomásul, hogy méltóságos csak én vagyok, a volt feleségem nem!

Az osztály izgatottan várt, s nevetve meséltem, hogy a trükk bevált. A méltóságos cím valósággal az agyára ment. Egyszer berendelt engem, hogy egy „forrásmunkából" idézeteket gyűjtsek ki neki a következő könyvéhez. Segítségül Jobbágyot ajánlottam, mert rosszul állt földrajzból. Az igazgatói szobában neki is láttunk a munkának. Én az írógéphez ültem, Jobbágy meg a bőrfotelből diktált. Már majdnem végeztünk, mikor lábujjhegyen beosont.

– Jobbágy úr azonnal álljon föl a fotelemből! Lesz magának valaha módja arra, hogy egy méltóságos úr foteljébe beleüljön? – kiáltotta elvörösödött arccal. Molnár úr, maga hogy engedhette meg ezt a szemtelenséget?

– Úgy gondoltuk – feleltem –, hogy kényelmesen diktálva gyorsabban megy a munka. Ezt hallva kirohant a folyosóra és pedellusért kezdett üvöltözni. Késő délután volt, Eberhardt már részegen, dülöngve rohant fel a lépcsőn.

– Miért pedellus maga, ha még arra sem jó, hogy ellenőrizze, mi történik a főigazgató szobájában. Vegye tudomásul, el van bocsátva!

Eberhardt az ablakhoz lépett, kinyitotta és azt kiáltotta:

– Akkor én leugrok az utcára!

– Fiúk az istenért segítsenek, hiszen tökrészeg, s ha leugrik, én újságba kerülök… – könyörgött.

Könnyedén lefogtuk. A leugrást nem vette komolyan, csak jelenetet rendezett a főigazgató előtt.

A főigazgató Orel Géza mindig késve jött az órára. Míg megérkezett, följegyzett szellemességeit kellett felolvasnom a katedráról:

– Micsoda Dánia? Európa fejős tehene.

A fiúk mindig röhögtek ezeken a bölcsességeken. De vigyázni kellett, hogy ne túl hangosan, mert mint a tolvaj lábujjhegyen, úgy jött a folyosón. Ha hosszabb időt késett, nem lehetett határt szabni a vidámságnak, azt reméltük, elmarad az óra. Sokszor nem vettük észre, hogy megállt az ajtó előtt hallgatózni és hirtelen felrántotta:

– Mi ez a nagy lárma? Én még a katedrán álltam kezemben a bölcsességeit tartalmazó füzettel.

– Molnár, mondja meg, kik lármáztak.

– Nem tudom, – feleltem – mert a felolvasással voltam elfoglalva, nem néztem az osztályra.

– Mondjon egyet, aki legjobban lármázott!

– Nem tudok nevet mondani, mert általában lármáztak. (Vigyáztam, nehogy valakit eláruljak és kitegyem magam bosszújának.)

– Takarodjon ki az osztályból – kiáltotta felém.

Kimentem a folyosóra. Épp Czéhmester tanár úr jött velem szemben:

– Miért van idekint?

– A főigazgató úr kidobott, mert a fiúk lármáztak és nem árultam el senkit.

Czéhmester tanár úr legyintett egyet:

– Ne törődjön vele!

Ebből láttam, hogy nekem nem lehet az ügy miatt bajom, a lármázókat megmentettem. Ez megérte, mert mint az osztály legjobb tanulója, elvesztettem volna a fiúk barátságát, ha besúgásra vállalkoztam volna.

Be kellett vágnunk kívülről a magyar vasútvonalakat. A Székesfehérvár utáni megállóhoz, Szabadbattyánhoz mindig hozzá kellett tenni, hogy elágazás, ha valaki elfeledte, négyest kapott. Csukott szemmel kellett az egész osztálynak hangosan felsorolni az állomásokat. Ő is becsukta a szemét. Egy ilyen alkalommal zörrenésre ébredtünk. Orel is kinyitotta címzetes főigazgatói szemét:

– Mi történt? – kérdezte.

– A majdnem 2 méter magas Busch Feri a kanyarban kiesett a padból.

Furcsa szokásai voltak. Ha valaki késve jött az iskolába, azt kellett mondani: „Sorompót kaptam". Erre megkérdezte: „Hol lakik?" Azt kellett felelni: „A Filatori-gátnál". Ezzel minden rendben volt.

Engem – jóllehet az osztály legjobb tanulója voltam, – ki akart dobatni az iskolából, mert egy „kommunista" könyvet, Illyés Gyula „Oroszország"-át kölcsönadtam olvasásra több érdeklődő osztálytársamnak. A tanári kar erélyesen szembe szállt vele. Boér tanár úr, akinek a kérésére hoztam be a cukrász szakszervezet könyvtárából kölcsönzött könyvet, és Gyergyai Albert bizonyára elmagyarázták neki, hogy ez nem egy kommunista propagandakönyv, hanem a neves költőnek, Illyés Gyulának a beszámolója oroszországi útjáról. Aztán elállt a kirúgatástól.

Utólag visszagondolva, Orel Géza nem lehetett egészen normális. A címzetes főigazgatóval járó méltóságos cím miatt elveszítette az eszét.

Aki kereskedelmi iskolába kényszerült, mint jómagam, az felhagyhatott minden reménnyel, hogy irodalomról és a kultúráról alaposabb kiképzést kapjon. Hiszen a kiegyezés után alapított első kereskedelmi iskolákat a polgári iskolák tanulóinak továbbképzésére, kispolgárok, kishivatalnokok, kereskedők fiainak szánták. Orel Géza igazgatónk egyik könyvének címében az iskola célját abban jelölte meg, hogy „Jó fűszeres leszek". Én azonban nem akartam jó fűszeres lenni. Egyszer elemista koromban a Pesten szolgáló unokanővéreim jelenlétében Csepregen is szóba került, hogy mi legyen ebből a gyerekből. Felvetődött a gondolat, hogy fűszeres, de unokanővéreim emlékeztek rá, hogy Pesten a fűszeres inasoknak milyen nagy csomagokat kellett a hátsó lépcsőkön az emeleten lakók rendelésére fölcipelniük. Ezt a gondolatot el is vetették, mert vézna gyerek voltam, ezért a borbélyságot ajánlották, mert a beretvát csak elbírná, mondta Teri néném. (Anyám is azt tartotta a legalkalmasabb szakmának számomra.) De az én fülemben állandóan ott csengtek Szemes

doktor szavai, aki vizsgálat közben mindig elbeszélgetett velem, és azt mondta a nyanyának, ezt a gyereket taníttatni kellene. A polgári után csak 15 éves koromban jutottam el a kereskedelmi iskola első osztályába, mert három évet – mint korábban szóltam róla – elveszítettem. Ha a kereskedelmi nem is nekem való, de iskola volt. A jobb tanárok is így foghatták föl. Szorgalmasan tanították szaktantárgyukat, de valójában nem annak, vagy csak mellette éltek. Erre elég példa akadt az én iskolámban, de másutt is. Abban az időben a Vas utcai kereskedelmiben tanított Szerb Antal, aki mellesleg megírta a legjobb magyar irodalomtörténetet és még egy világirodalom-történetet is. Nálunk az őszülő szakállas, prófétai megjelenésű, magas, erdélyi református családból származó Boér Jenő a közgazdaságtant tanította, de magát „Az Ember vallásalapítója"-nak nevezte, s mint mondani szokta, vallásának ő az alapítója, egyetlen papja és egyetlen híve. Belőlem az akkori szaléziánus nevelés minden vallásos érzést kiirtott, az Ember vallását sem tudtam értékelni.Boér Jenőtől megkaptam a 200 oldalas kisalakú zsebben hordozható bibliát, „Az Ember vallását, akik nem a másvilágon keresnek egy másvilágot". Első megjelenésekor 1906-ban is egy ismertetés komoly figyelemre méltatott. Boér Jenő a tanítást is halálos komolyan vette. Szaktárgyán kívül a kultúra és emberi történelem minden szakaszát bekalandozta velünk, s tőle tanultunk legtöbbet. Csöndben figyeltük szavait, egyszer mégis kiborult. A tőzsdei üzletek magyarázata: specifice, generice. Az első padban ülő Molnár Csibi hangosan beleszólt: gezemice. A tanár úr elvörösödött: nekem a tanítás istentisztelet, s ez a pimasz fráter viccet csinál belőle. Prófétai haragjában kikapta a padból és teljes erejével földhöz vágta. Aztán mintha megnyugodott volna, tovább magyarázta a tőzsdei ügyleteket, de közben rá-rápillantott az elől ülő Csibire, aki talán az osztály legkisebb termetű tanulója volt: Nem haragszok, nem haragszok, mormolta, csitította magát, aztán hirtelen újból kikapta a padból és megint földhöz vágta. Ettől kezdve az osztály minden szavát komolyan vette. Gondolom, nem csak én, hanem volt osztálytársaim többsége mindmáig tisztelettel és szeretettel emlékezik rá. Állandóan egy erős sétabottal járt, melynek a fogantyúját ki lehetett nyitni, gyenge lábai miatt arra támaszkodott, ha megállt beszélgetni. Lábának gyöngeségét azzal magyarázta, hogy fiatal korában nagyon erős szexuális életet élt, de az Ember vallása alapításakor,

hirtelen szigorú szűzi életre tért át, s a lábai megroppantak. Később azért mégis megnősült, elvette egy lányiskolai tanítványát, aki annyira szerelmes lett bele, hogy öngyilkos akart lenni. Született egy gyermekük, akivel többször játszottunk farkasréti házának kertjében, miközben az „ébredő közszellem megnyilatkozásáról" beszélt nekünk.

Boér Jenő nem elégedett meg azzal, hogy a tradicionális vallások után meghirdesse a Teremtő élettel összhangban élő, az „állatemberből" Emberré emelkedett ember vallásának filozófiáját. Évtizedekkel Németh László Cseresnyés című színdarabja megszületése előtt „életiskoláról" álmodott, ahol – mint evangéliumának utolsó oldalain kifejtette – „egyszerűen, természetesen, mesterkéletlenül élnénk. Volna napés légfürdőnk, s alkalmaznók a modern higiénia minden egészséges vívmányát. Testi munkát is végeznénk. Lehetőleg mindenki maga látná el az apróbb külső szükségleteit. S ez volna életiskolánkban az idegesség és életúntság egyik gyógyszere. A másik pedig a helyes szellemi élet. Nevelnők egymást és önmagunkat. S hogy ismereteinkben is gyarapodjunk, volnának szabad előadások a tudományok és művészetek köréből. Estve zene, lefekvés előtt pedig társalgás, hol meghánynók-vetnők kérdéseinket. És volna mindenekfelett tökéletes szabadság, az Ember emberi méltóság szabta korlátok között." A Cseresnyés már a színpadon megbukott. Az Életiskola álom maradt. Jenő bácsi haláláig nyomorúságos nyugdíjjal tengődött. Az Ember vallására is kevesen emlékezünk.

A tanári kar másik kiemelkedő tagja Gyergyay Albert a B-osztályban tanított, nálunk csak akkor, ha a mi fiatal franciatanárunk, Kousz Nándor valami okból hiányzott. Különben csak az udvaron találkoztunk vele a szünetben. Jobbágy Karcsival azonnal mellészegődtünk, mert hallottunk irodalmi kapcsolatairól és tudtuk, hogy több francia regényt (köztük Proust nagy művét) fordította magyarra. Nemcsak magas irodalmi kultúrájában, hanem szelíd egyéniségével is nagy szeretetnek örvendett az iskola tanulói között. A B-osztály tanulói azt mesélték róla, hogyha valamelyik ravasz diákja órán szót kért, mert fáj a foga, azonnal a zsebébe nyúlt, kikotort egy pengőt: menjen le a patikába és vegyen egy aszpirint. Mivel a mi osztályunkban ritkán helyettesített, nem tudtuk ellenőrizni a B-osztályosok történetét. Ha Jobbágy Károllyal találkozott, azonnal megszólította:

– Na, Jobbágy úr, vegye csak elő azt a versét, mely véletlenül a zsebében van.

Karcsit nem kellett kétszer bíztatni, mert szerette felolvasni készülő műveit. Az utolsó osztályba jártunk, mikor 1939-ben megszületett az első zsidótörvény. Többedmagunkkal azonnal felkerestük kis egyszobás garzonlakásában és biztosítottuk, ha bármire szüksége lesz, ránk számíthat. Nem kérte a segítségünket a német megszállás alatt sem. Az Új Magyar Lexikonban most azt olvasom, hogy csak 1932-ig tanított kereskedelmi iskolában, és a nyilas uralom alatt Szávai János, franciatanárunk, Kousz Nándor fia bújtatta, aki négy éves lehetett. (A háború után találkozott vele volt iskolatársam, a festőművész Péczeli László, neki elmondta, hogy a nyilas uralom alatt a Színi Akadémia tanára, Nagy Adorján bújtatta.)

Osztályunk francia tanára Kousz Nándor elegáns fiatalember volt, csokornyakkendőt hordott. Mi egymás közt walesi hercegként emlegettük. Gyergyai Albert is így emlegeti életrajzában. Tudtuk róla, hogy ő is neves francia írókat fordított magyarra, de közelebbi kapcsolat nem alakult ki közte és az osztály között, mert udvariasan tartózkodó ember volt.

A szakállas Tatár István a könyvelést tanította, de valójában csak a sport érdekelte. Év elején elmagyarázta a tudnivalókat, aztán minden órán felült a katedrán az íróasztal mellé és egész óra alatt a Sportújságot olvasta. Könyvet aligha olvasott. Egyszer nagyobb összeghez juthatott, amiből a Mészáros utcai könykereskedésben, ahol én reggelenként Zilahy „Hid”-ját és a debreceni Tovább-ot szoktam vásárolni, két sorozat könyvet vett. Rámutott a könyvállványra: egyet a barna és egyet a kék kötésűekből – mondta a kereskedőnek. Az érettségi vizsgán mégis a mi osztályunk végzett könyvelésből jobban, mint a B-osztálybeliek. Az érettségi tételeket felírta a táblára, hátradugott kézzel ülve leolvashattuk, de nem szabadott leírni. Én azért titokban gyorsírással lejegyeztem, legépelve kiosztottam, de ügyeltem arra, hogy hibákat is rakjak bele, de csak annyit, hogy ne bukjanak meg. Ezt a rossz tanulóknak adtam. Nem is bukott meg senki. Tatár tanár úr az érettségi után odaszólt a B-osztály tanárának, aki kétségbe volt esve, hogy az ő növendékei olyan rosszul vizsgáztak:

– Mindig mondtam, hogy az én módszerem jobb.

A tanév elején ő szedte be a tandíjat s döntötte el, kinek jár kedvezmény. Teljes tandíjmentességet csak a jól tanuló szegény diákok kaphattak. A polgáriskolai színjeles bizonyítványom alapján én már az első évtől tandíjmentes lettem. Jobbágy Károly csak kedvezményt kapott. Mikor Hitler megszállta Csehországot, a következő világháború már kikerülhetetlennek látszott. Karcsi azonnal verset írt a háború ellen, másnap reggel iskolába menet a Márvány utcai vasúti hídon friss melegében gesztikulálva azonnal felolvasta nekem. A nagy izgalomban nem vettük észre, hogy Tatár tanár úr megállt a hátunk mögött és titokban végighallgatta a lelkes háborúellenes szavalatot.

– Ide azzal a hazafiatlan verssel! Már nyúlt is utána és kikapta a megrémült Karcsi kezéből.

– Tandíjmentes vagy?

– Nem, csak kedvezményes.

– Mondd meg apádnak, hogy ezentúl teljes tandíjat kell fizetned.

– Mi lesz velem? Apámnak nem mondhatom meg, hiszen a kedvezményes tandíjat is alig tudtuk kifizetni – jajdult föl.

– Jó, hogy érettségi előtt nem dobat ki az iskolából – vigasztaltam Karcsit. A tandíjtöbbletet meg majd megszerezzük valahogy. Már van is rá ötletem. A sors iróniájaként az érettségi után Karcsi a hadianyaggyárak igazgatóságán kapott állást s gyorsíró lett egy tábornok mellett.

Tatár úr betartotta a szavát, legközelebb a fölemelt tandíjat kérte, de egy jobb módú társunk szüleitől megszereztük.

A tanár urat a háború után, mint kiváló pedagógust a kommunista rendszer kitüntette. Igaz, nem volt fasiszta vagy antiszemita, csak azt tette, amit éppen kellett…

A kémiát Miczbán Szilárd tanította. Eredetileg katolikus pap volt, de fölhagyott a papsággal, megnősült és tanár lett. Kémiát csak a negyedik évben tanultunk. Első óráját azzal kezdte, hogy senkit se fog megbuktatni, mert egyszer egy diákja, akit megbuktatott, öngyilkos lett, ezt egy életen át nem tudja magának megbocsátani. Ezért arra kért bennünket, ha tudjuk is, hogy senkit nem fog megbuktatni, tanuljuk szorgalmasan a tantárgyát. A kémia óra – lehet, hogy a kísérletek szaga miatt – hetenként az utolsó óra volt, és a Hiszekegy felmondásával végződött. Miczbán tanár úr rendszerint elbóbiskolt a primitív, unalmas ima alatt. Ilyenkor azzal ébresztettük, jelezve, hogy az irredenta szöveget mi sem

vesszük komolyan, hogy kórusban hangosan kiáltottuk: „Erdélyt pedig nem adjuk! Nem! Nem! Soha!” Megriadtan kinyitotta a szemét és szó nélkül lelépett a katedráról. A szavát betartotta, nem buktatott meg senkit, igaz az osztály sem élt vissza bizalmával.

A hittant Horvát tisztelendő úr tanította. Minden órán szó szerint felmondta a hittankönyvek órára beosztott szövegét. Senki sem figyelt oda, még a legstréberebb rossz tanulók se, akik jeles hittanjegyük révén reménykedtek, hogy más tantárgyakban kedvezőbb megítélést kapnak. Az unalmas hittanórát néha ezért nem lehetett kibírni. Ezen az se segített, hogy Péczeli Laci óra előtt beült a szekrénybe és mi izgatottan figyeltük, nem tüsszenti-e el magát. Mikor már nagyon untuk az unalmas szöveget, a fiúk bíztatni kezdtek engem: Molnár állj föl! Legtöbbször föl is álltam és ilyen kérdéseket intéztem a hitvédelmet tanító surmó papunkhoz:

– Tisztelendő úr! (Ő legalább nem főtisztelendő volt, mint a szaléziánus papok.) Mi az egyház véleménye arról, hogy Franco tábornok azokat az ágyúkat, melyekkel a katolikus baszkokat löveti, előbb Jézus Szíve zászlókkal takartatta le? A tisztelendő úr erre csak azt felelte:

– Te már megint a Népszavát olvastad!

Kitört a nevetés. Megúsztuk az unalmas feleltetést.

Egy hittanóra előtt valaki tréfából gyorsírással fölírta a táblára a tankönyvből az aznapra eső lecke szövegét. Molnár Csibit hívta ki feleltetni. Csibi a tábla felé fordította a fejét és olvasni kezdte a szöveget.

– Mi van a táblára írva? – kérdezte.

– Nem a lecke – bizonygatta az egész osztály.

– Valaki hívja be a gyorsírástanárnőt!

Sütőné helyett Nácsa kisasszonyt sikerült előkeríteni, akinek a küldönc útközben elmondta, hogy csak tréfáról van szó. Nácsa tanárnő a tisztelendő úr előtt mosolyogva az osztály fele tekintett, s határozottan állította, hogy a táblára írt szöveg nem hittanlecke, hanem Boér tanár úr közgazdasági magyarázata.

Egy másik alkalommal azt kérdeztem, lehet-e egy vállalat keresztény. Meg lehet keresztelni egy vállalatot?

– Honnan veszed ezt?

– A Keleti pályaudvartól minden nap gyalog járok ide az iskolába, sőt a vasárnapi misére is. A Kossuth Lajos utcában egy házon álló táblán

olvastam: Soproni Szövőipari Szövetkezet. Keresztény Vállalat.

– Keresztény vallás van, de vállalat nincsen. Nyilván azt akarják jelezni, hogy a szövetkezet tagjai nem zsidók.

Ezzel vége is volt az órának. A katedráról nekem még hozzátette: Vasárnapon és ünnepnapokon a jövőben hallgathatsz szentmisét a lakásodhoz közeli Rózsák téri templomban, s hozol egy lepecsételt igazolást, hogy misét hallgattál. Mikor kiment az ajtón az osztály kórusban utána kiáltotta:

À la lanterne avec l’abbé!

Nem az ő hibája volt, hogy nem becsültük sokra. Az első osztályban még taníthatta volna a hittant, a katekizmust, de az érettségi előtt álló fiatalemberek körében csődöt kellett mondania. A hibát felettesei követték el, mert lebecsülték a kereskedelmi iskolát. A műveltebb hitoktatókat a gimnáziumba küldték, mert azt hitték, hogy a nem sokra becsült kereskedelmi iskolában egy általános műveltség nélküli pap is megfelel, elég, ha valahogy elvégezte a teológiát.

Három évvel a háború után véletlenül összetalálkoztam vele a Keleti pályaudvaron. Ő vett észre.

– Na, Molnár Jóska, hogy vagy, eljött a te világod!

– Tisztelendő úr – súgtam neki – ha nem tudná, azért vagyok ma itt a pályaudvaron, mert egyik barátom, Sz. Szabó Pál képviselő disszidál. Őt kísértem ki.

Megengesztelődve nézett rám:

– Tartsd is meg, amit a hittanórán tőlem tanultál.

Legszívesebben belerúgtam volna ebbe az ostoba papba, de csak kezet nyújtottam neki.

– Isten áldja tisztelendő úr!

Osztályfőnökünk apró kis emberke volt, a két méter magas osztálytársunknak, Busch Ferinek a válláig se ért, de mint a legtöbb alacsony férfi pöckösen, öntelten járt közöttünk. A legunalmasabb tantárgyat, a kereskedelmi számtant tanította. Tőle tanultuk meg, hogyan kell összeadni az angol fontból, a shillingekből és 24 pennyből álló összeget. A tanterv szerint a látszat kedvéért valami kevés matematikát is kellett volna tanulnunk, ha lett volna hozzáértő tanárunk. Mivel nem volt, Sütő tanár úrnak kellett tanítania. A matematika órára mindig egy cédulával a

kezében jelent meg és cédulájáról fölírta a táblára a levezetést és a képletet. Közben hátra-hátranézett.

– Írják fiúk, írják?

Írtuk, írtuk, de nem értettük. Minden matematikai képlet egész életemre kínai írás maradt nekem. Einstein relativitás-elméletének képletét, $E=mc^2$ épphogy bele tudtam gyömöszölni a fejembe. (Nem tőle hallottam.) Nem sokkal az első iskolaév kezdete után nagy kelések keletkeztek a tarkómon és hetekig jártam reggelenként, épp mikor számtanórája volt, az egyik Üllői úti klinikára. Azt hitte, szándékosan kerülöm az óráját. Később, mikor látta, hogy minden tárgyból jeles vagyok, megbarátkozott velem. A háború után első évben iskolám igazgatója lett, aztán feleségével, aki a gép- és gyorsírást tanította, eltűnt a szemem elől.

Tornatanárunkra, Erdődi Imrére, akiről úgy tudtuk, hogy egy olimpián harmadik vagy negyedik lett, csak azért emlékszem, mert négy év alatt sohasem tornáztam. Az első év elején elébe álltam, s azt hazudtam, hogy föl vagyok mentve. Nem kérdezte miért, szó nélkül tudomásul vette. Én meg leültem a padra és az óra végéig olvastam. Erdődi tanár úrnak a tornánál is nagyobb szenvedélye volt a töltőtolljavítás. Csak mutatni kellett neki egy beszáradt töltőtollat, azonnal szétszedte, kimosta és diadalmasan visszaadta: működik!

Tanáraink közül eddig csak kettőt nem említettem. Molnár Bélát és Czéhmester Istvánt. Molnár Béla csöndes, visszahúzódó, minden feltűnést kerülő jó tanár volt, talán éppen ezért alig maradt emlékem róla. Több mint hatvan év után az sem jut eszembe, mit tanított. Talán földrajzot, de az sem biztos. Viszont világosan emlékszem rá, hogy a háború után hamarosan felkeresett a Nemzeti Parasztpárt központjában. Ő volt az egyetlen tanáraim közül, aki a Parasztpártba lépett. Később kultuszminiszterünk, Keresztúry Dezső kinevezte igazgatónak valamelyik kereskedelmi iskolába. Talán az én ajánlásomra. De ez se biztos…

Czéhmester István volt a legfiatalabb tanárunk. Alig pár évvel volt idősebb nálunk. A magyar mellett németet is tanított, sőt 1938–39-ben olaszt is. E két nyelvet gyorstalpaló tanfolyamon tanulta meg úgy-ahogy. Kevés nyelvtant és kereskedelmi levélszövegeket vágtunk be szó szerint. A német és a francia mindig szerepelt korábban a tantervben, de az olaszt, gondolom, Mussolini és az „olasz-magyar barátság” miatt vették

föl kötelező nyelvnek. A francia helyett lehetett tanulni, de a mi osztályunk megmaradt a francia mellett. A magyar nyelv és irodalom tananyaga is nagyon szűkös volt. Az irodalom majdnem hogy megtűrt tantárgy volt, elvégre „jó fűszeres” az irodalom ismerete nélkül is lehetett valaki. Mikor Petőfit tanultuk, nem tudtam megállni, hogy közbe ne szóljak: Tanár úr, Petőfi nemcsak az „Anyám tyúkjá”-t írta, hanem az „Akasszátok föl a királyokat” is. Közbeszólásomat szó nélkül tudomásul vette.

Az utolsó évben gyakran elmulasztotta az órát, mert az 1939-es májusi választások előtt választási biztosféle lehetett, ilyenkor csak beszólt: Molnár, Jobbágy tartsátok meg helyettem az órát. Jobbágy legtöbbször a saját verseiből olvasott föl, a „Kis Pintér”-ből én meg az előírt anyagot ismertettem. Rendszerint nagyon kedvtelenül. A népi irodalomnál, és az akkor zajlott népi-urbánus vitát figyelembe se véve, József Attilánál tartottunk. A két utolsó évfolyamban a magyar óránál sokkal jobban vonzott bennünket az önképzőkör, mert Czéhmester István hivatalból kijelölt tanárelnöke teljes szellemi szabadságot biztosított számunkra. Évtizedekkel előtte alakulásakor valamelyik irodalomtanár a „római lelkű” Virág Benedekről nevezte el. Talán mert a szent öreg Tabánban lakott és a tabáni domboldalán lévő temetőben nyugodott. A pálos szerzetes, a Berzsenyi előtti magyar ódaköltő, a „magyar Horác”, a nagy latin költő verseinek fordítója és kiadója minket akkor kevésbé érdekelt. Szinte semmit se tudtunk róla. Nem tanultunk latint, így a latin irodalom és fordítója idegen volt számunkra, s mivel zeneóránk sem volt, annak híre sem jutott el hozzánk, hogy a napóleoni háborúk ellen írt „Békesség óhajtás” versére Kodály Zoltán énekkari zenét szerzett, ami növelte volna előttünk a tekintélyét. (Kodály Choral Works 8. lemezen a debreceni Kodály Kórus előadásában Gulyás György vezényletével csak öreg emigránsként hallhattam először.) Az önképzőkör tagjai minden évben meglátogatták sírját és virágot tettek rá. 1937-től a mi osztályunk is tagja lett az önképző körnek, az iskolaév elején kegyeletből mi is koszorút helyeztünk sírjára. Mi szegénysorból jött fiatalok szükségből megtanultuk, amit kellett, de az iskola nem lett otthonunk. A népi irodalom szelleme behatolt az osztályba, ami különösen a szülők foglalkozásáról készült statisztikai összeíráskor derült ki. Mi már nem szégyelltük a szülők egyszerű foglalkozását. A felsorolásban mindig én voltam az utolsó, mert

anyám révén a cseléd fiaként a házicseléd rovatba kerültem, s olyan büszkén álltam föl, mintha államtitkár fia lennék. Farkas László, akit időnként előkelő autóban sofőr hozott az iskolába, azt állította magáról, hogy az Urikányi Vállalat vezérigazgatójának fia. Egyszer észrevettük, hogy mikor kiszállt a hatalmas kocsiból, megcsókolta a sofőrt. Rögtön meg is kérdeztük tőle, mióta szokás az Urikányinál, hogy az igazgató fia megcsókolja a sofőrjüket. Elvörösödött, dadogott valamit, őt még nem érintette meg a népi irodalom szelleme. Az A-osztályba felekezeti alapon katolikus és zsidó vallású tanulók kerültek, a B-be katolikusok és néhány protestáns. Mi katolikusok többségünkben szegény munkáscsaládok gyermekei voltunk. Közülünk a szegénység miatt többen két-három évet is lemaradtak az iskoláztatásban. A zsidó fiúk általában kispolgári családokból kerültek ki, akiknek a kereskedelmi érettségi a polgári életformára felkészülést jelentette. A népi irodalom hatására mi nem a polgári társadalom kiszolgálására, hanem megváltoztatására törekedtünk. Tudtuk, hogy legföljebb könyvelők, alacsonyrangú gyári vagy banktisztviselők lehetünk. Az iskolának nehéz dolga volt velünk.

Eljutott hozzánk József Attila híre is. Általunk a lapokból ismert néhány verse alapján a városi népi munkásság költőjének tartottuk. Csak én tudtam róla, hogy egy időben az illegális kommunista mozgalomban tevékenykedett, de összekülönbözött a moszkvai magyar emigránsokkal, és liberális költők, Ignotus Pál, Hatvany Bertalan és a kiadó Cserépfalvi vették a szárnyuk alá. Mikor mi a Márvány utcában felfedeztük és magunkénak tartottuk a népi írókat, József Attila már hosszú ideje súlyos beteg volt. Betegségéről alig tudtunk valamit, annál inkább a verseiből sugárzó szegénységéről. A városi proletárság népi költőjének tartottuk, mert több fiatalkorú verse Erdélyi József költeményeinek hatására emlékeztetett bennünket.

1937 december elején a polgári újságok szenzációként közölték a hírt, hogy József Attila a háború utáni magyar irodalmi nemzedék nagy lírikusa 32 éves korában Balatonszárszón vonat elé vetette magát és meghalt. Én már évekkel azelőtt hallottam először róla. Egy este a Munkás utcai lakásban a szocialista irodalomról beszélgetve Jani hozta szóba. Van nekünk – a nekünk alatt nyilván az illegális mozgalmat értette – egy jó költőnk, nem jut eszembe a neve – mondogatta – pedig egy szemináriumon

előadását is hallgattam, Döntsd a tőkét, ne siránkozz, volt a verseskötetének a címe. Ettől kezdve figyeltem, ha a neve a Népszavában vagy valahol felbukkant és megvettem a Szép Szó 1936-os könyvnapi számát. Tragikus halála megdöbbentett. Betegségéről még mindig nem sokat tudtam. Halálának okát kitaszítottságának és szegénységnek tulajdonítottam. Jobbágy Karcsival (aki javaslatomra ezekben az években magyarosította Jancsovicsról a népi írók hatására Jobbágyra a nevét, eredetileg Jávorra akarta, mert Jávor Károly jobban hangzott) azonnal elhatároztuk, hogy Péczeli Laci és néhány irodalmi érdeklődésű bevonásával az önképzőkörön József Attila emlékülést tarunk. Néhány versét már ismertük és becsültük, de verseskötetünk nem volt tőle. Tervünket közöltük az önképzőkör tanár elnökével, Czéhmester Istvánnal, aki jól ismerte iskolán kívüli irodalmi érdeklődésünket, nem lepődött meg. Csak az a baj, hogy nincs kötetünk tőle, panaszoltuk neki. Másnap szó nélkül kezembe nyomott egy gyűrött kis füzetet: „Döntsd a tőkét, ne siránkozz". Elállt a lélegzetem. Hiszen ez a fiatal József Attila elkobzott illegális kötete, amit már hallomásból ismertem, benne a Vörös Segély támogatására felszólító verse, a Lebukott. Nem akartam hinni a szememnek, hogy az ügyészség által elkobzásra ítélt kötetet tartom a kezemben. Több mint fél évszázad után is meghatottan emlékszem a jelenetre, és Czéhmester István bátorságára. Nem tudom volt-e akkor a harmincas évek vége felé kereskedelmi iskola vagy gimnázium Magyarországon, ahol az irodalomtanár ezt a kis kötetet, ha egyáltalán ismerte volna, diákjai kezébe meri adni.

Czéhmester fiatal ember volt, alig pár évvel idősebb nálunk, ha kitudódik, állását veszthette volna. Nem sokkal előtte nősült, egy diáktársunk volt a tanúja. Jobbágy Karcsival ott voltunk a templomi esküvőjén. Mit olvastunk föl belőle, nem tudom. Péczeli Laci festőművész barátom Kanadában talán még emlékszik, hiszen feltehetőleg ma már csak ő a 70 év előtti önképzőköri ülés egyetlen élő tanúja. A „Dunánál" című vers felolvasására én határozottan emlékszem, mert a verset a Szép Szó 1936-os könyvnapi számából ismertem. Valamivel korábban a Múzeum körút és a Rákóczi út sarkán lévő antikvár könyvkereskedésben bukkantam rá. A lebukottat bizonyára nem olvastuk föl, mert nem voltunk kommunisták. Szóba se került. A vers 8–9 évvel a mi önképzőköri üléseink előtt József Attila kommunista korszakában született. Janitól csak én tudtam,

hogy az illegális mozgalom lebukott tagjait sokszor vérveresre verték a főkapitányságon. József Attila szavait „megvallattak, hogy vérzett a húsunk” én igaznak tartottam. De ekkora már József Attilát kitagadták elvtársai a kommunista mozgalomból és meghagyva a szociális tartalmat, megjelent verseiből kitörölte az agitációs mozgalmi jelszavakat. Minket halála előtt fél évvel írott Hazám című versében a magyarságról hitvalló sorai rendíttek meg:

S mégis magyarnak számkivetve,
lelkem sikoltva megriad –
édes Hazám, fogadj szívedbe,
hadd legyek hűséges fiad!

. . .

Költő vagyok – szólj ügyészedre,
ki ne tépje a tollamat!

Adtál földmívest a tengernek,
adj emberséget az embernek.
Adj magyarságot a magyarnak,

hogy mi ne legyünk német gyarmat.

. . .

A második világháború előestéjén József Attilától tanultunk magyarságot. Körülöttünk már tombolt a náci fasizmus, melynek szelleme a mi iskolánkba is kezdett behatolni. 1939-ben meghozták az első zsidótörvényt. Az osztályunk 30 tanulója közül 9 volt zsidó származású, mint említettem, leginkább polgári családok gyermekei. Az előtt eszünkbe sem jutott felekezeti alapon különbséget tenni köztük és köztünk. Egy napon a békásmegyeri Schmidt János zsidózni kezdte a mellette ülő fiút, ha jól emlékszem, Schnürmachert. Megragadtuk a gallérját: ha még egyszer zsidózni fogsz, úgy fenéken rúgunk, hogy az ablakon repülsz ki. Ettől kezdve csak Schmidt-svábnak hívtuk. Valamelyik reggel a lapok nagy betűkkel hozták, hogy a gazdag zsidó bankár, a Magyar-Szlovák Bank Vágó nevű igazgatója nagy összeget síbolt ki Svájcba. Addig nem is tudtuk, hogy osztálytársunk, Vágó János apja gazdag bankár. Mikor belépett

az osztályba, néhányan inkább csak tréfából kiáltozni kezdtek: A gazdag bankár fia! János riadt arcán láttam, hogy megrémült. Gyorsan elhallgattattam a kiáltozókat, de János másnap már nem jött iskolába. A cionistákhoz csatlakozott, kivándorolt Izraelbe, ahol rajztanár lett. A jelenetet rég elfeledtem. Csak jó 50 év múlva Izrael Safad nevű ortodox falujában János elevenítette fel, mikor megkérdeztem, minek köszönhetem, hogy Péczeli Lacival együtt engem is meghívott Izraelbe. János mint a többi zsidó osztálytársunk, nem járt az önképzőkörbe. Nem tudom, mi volt az oka. Talán az, hogy a témák, melyek minket foglalkoztattak idegenek voltak nekik. Ők valóban kereskedelmi pályára készültek, s jobban érdekelte őket az önképzőkör Gyakorlati Kereskedői Szakosztálya, amelyen az utolsó előtti évben két „stábokból jött” nyugalmazott katonatisztből lett üzletember tartott előadást. A egyik, vitéz Hidy Hermann tartalékos százados, drogéria-tulajdonos, a becsületes kereskedői erkölcsnek a kereskedelmi életben való érvényesítéséről beszélt, a másik, Mössner József tartalékos őrnagy, belvárosi divatkereskedő, a Baross Szövetség tagja, elmondta, hogyan szakított a kereskedelmi pályákkal szemben mutatkozó előítéletekkel, és őrnagy létére átvette szüleinek üzletét. Ajánlotta, hogy kövessük példáját. A harmadik előadó, dr. Takács Ferenc, a Nagykovácsi cég Kossuth Lajos utcai áruházának igazgatója a munkanélküliség éveiben doktori diplomája ellenére a kereskedelmi pályát választotta. A Kovácsevicsek, Hidyk és Mössnerek a zsidóságnak a kereskedelmi életből való kiszorítására – mint vitéz Hidy Hermann hangsúlyozta –, „a becsületes kereskedői erkölcsnek a kereskedelmi életben való érvényesítésre törekedtek”. Nem tudom, hogy politikai kérdésekben járatlan zsidó osztálytársaink észrevették-e, mi rejlik az ilyen törekvések hangsúlyozása mögött. Mi nem kértünk belőle. A Nagykovácsi áruház és iskolánk között dr. Orel Géza igazgatónk révén olyan szoros lett a kapcsolat, hogy a cég tulajdonosa, Kovácsevics Milinka pályázatot hirdetett a kereskedelem dicséretére, amelyen csak a mi iskolánk tanulói vehettek részt. Jobbágy Karcsi meg is pályázta. Száz kemény pengő volt a díj. Ekkora összegnek nem lehetett ellent állni. A siker reményében rímekbe szedett hosszú ódát írt a kereskedelem dicséretére. Megnyerte a százpengős jutalmat. Nagyon büszke volt rá. Nem a versére, azt nem vehette komolyan, hanem a száz pengőre.

Mikor 1935 nyarának végén úgy döntöttem, hogy a Márvány Utcai Kereskedelmi Iskolába iratkozom, nem vettem komolyan a Munkás utca és a budai Márvány utca közti nagy távolságot, melyet őszi esős szélben, téli hóban naponta gyalog kellett megjárnom, kedvem szerint hol az Erzsébet hídon, hol a Lánchídon és az Alagúton át. Sem az időjárásnak megfelelő ruhám, sem cipőm nem volt. Gyakran bőrig áztam, mire az iskolába értem. Rossz cipőm talpa is gyorsan elkopott, újságpapírba kellett tekernem a lábamat, hogy védjem a becsurgó esőlétől, a papír alja elázott, a szárazabb felső rész szétszakadozott, s amerre jártam, papírfoszlányok maradtak a lábam nyomában. Hogy segítsenek rajtam, Mariska néném férjétől, Pistától kaptam egy pár divatjamúlt hosszúorrú elhasznált cipőt, ami ráadásul nagy is volt nekem, s csak botladoztam benne, s szégyelltem is hordani. Mivel Mariska néném csak vacsorát főzött, iskolába menet gondoskodnom kellett valami déli ennivalóról is. A Rákóczi úton ráakadtam egy hentesüzletre, ahol tíz fillérért tíz deka mócsingokból készült kolbászt vehettem, amit nem tízóraira ettem meg, mint a többi fiú a hazait, hanem délfelé, mert estig ki kellett tartanom evés nélkül. Mindez nem zavart, mert örültem, hogy iskolába járhatok, volt hol meghálnom és olyan környezetben élhettem, ahol otthon éreztem magamat. Mariska néném, unokanővérem hadiözvegy anyja nevelt tizenkét éves koromig engem is Csepregen. Kislányukat, későbbi legkedvesebb unokahúgomat, még az angyalföldi lakásunk idején a szaléziánusoktól kapott rövid nyári vakációm alatt dajkáltam, míg Mariska az ismerős cselédlányok ruháit varrta vagy javítgatta. Nagyon megszerettem. Később Horváth Jenő, majd Simon István költő felesége lett. Mariska néném – mint előttem mondogatta – mintagyereket nevel belőle. (14 éves korában állapotos lett és hozzá ment volt iskolatársamhoz, Horváth Jenőhöz, aki valamelyik vidéki színházban épp elkezdte rendezői pályáját.) A családban Pista öccsével, Janival kerültem legszorosabb kapcsolatba, akiről a kispesti rokonság titokban azt sugdosta, hogy kommunista. Nézeteit én már 13 éves koromban kezdtem sejteni, mikor kölcsönkért ceruzámmal fölírta az Esztergomba vivő hajó orrába: Éljen a prolidiki! Budapest és Esztergom közti többórás hajóúton fölmondta nekem a kommunista Madzsar- és Földes-szemináriumok majdnem teljes szövegét, amiből én akkor még nem sokat értettem meg, csak azt, hogy nekünk, szegényeknek össze kell tartanunk a gazdagok és a „burzsoázia" ellen. Ezt a szót akkor hallottam először. A mozgalmi zsargonhoz tartozott.

Ledács Kis János, Mariska unokanővérem sógora a hat elemi elvégzése után tizenhárom éves korában Nagykátáról egy szál magában feljött Budapestre munkahelyet keresni magának. Beállt inasnak egy újpesti asztalos műhelybe, ahol már 14 földije dolgozott. Reggel 5 órától este 11 óráig tartott a „tanulóidő". Hogy jobban kihasználhassák őket, hálóhelyet a cég adott nekik s étkezésükről is gondoskodott. Mint később nekem elmesélte, piszkos priccseken aludtak, állandóan éhesek voltak, s minden csekélységért pofozták őket. Egy év után föllázadt és otthagyta munkahelyét, aztán egyik mestertől a másikhoz vándorolt. Eredménytelenül. Végül szakított az asztalos szakmával. Elveszített két évet, ami egy inas életében nagy idő. Újra elszegődött, most már cukrászinasnak. Hálóhelyet nem kapott. Nős bátyjához költözött. Bátyja barátja, Bolvári Jóska kapcsolatba hozta az illegális kommunista mozgalommal. Bolvárit később én is megismertem. Rám nem tett jó benyomást. Tipikus mozgalmi ember volt. Valahányszor találkoztunk, csak Kautskyt szidta. Csak az ne született volna meg, mert sokat ártott a munkásmozgalomnak. Azt vallotta, hogy a szocializmust osztályharc és proletárdiktatúra nélkül is el lehet érni. Engem nem próbált beszervezni, de Janiban nagy reményt láthatott. El is vitte a Damjanich utcai remiz melletti házba, ahol a kommunista ifjúsági szervezet tartotta illegális összejöveteleit. Előbb megfogadtatta vele, hogy az ott látottakat, mint titkot őriznie kell és a legnagyobb kínzások ellenére sem szabad elárulnia. Jani hamar otthon érezte magát a vele egyidős fiatalok közt. Részt vett az illegális agitációkban, a rendőrség többször le is tartóztatta, néha hónapokat ült a toloncházban. Mikor hozzájuk kerültem, a Hain Péter vezette rendőrség épp a bécsi szociáldemokrata felkelés támogatása érdekében rendezett, be nem jelentett szakszervezeti ülésüket oszlatta fel, és 120 letartóztatottat (köztük a későbbi hírhedt Marosán Györggyel) a toloncházba záratta. Otthon nagy volt az izgalom, szerencsére a rendőrség az összejövetelben csak szociáldemokrata ügyet látott és kétheti fogság után elengedte őket. A Baross téri Filléres Áruház bejáratában újra mérhette a fagylaltot. Ha néha volt néhány fillérem, meglátogattam. A tölcsérrel el kellett számolnia, de 10 fillérért úgy megtöltötte nekem, hogy alig tudtam elnyalogatni.

Illegális mozgalmi munkájáról mindig hallgatott, de a szakszervezetbe gyakran elkísértem. Könyvtárukban sok jó könyvet találtam. Illyés Gyula „Oroszország”-a, Veres Péter „Az Alföld parasztsága”, Tolsztoj „Háború és béke”, Gorkij „Az anya” és a legtipikusabb sztálinista regény, Taraszov-Rodionov „Csokoládéja”. Az első szilveszteri estémet én is a szakszervezetben töltöttem, de nem ünnepelhettünk, mert a megjelent rendőrség hazazavarta a közönséget. Szerencsére nem igazoltattak senkit. Ha megtudják, nagy bajba kerülhettem volna, mert Orel Géza igazgató úr kommunistagyanúsként kicsapott volna az iskolából. Mint ahogy Illyés „Oroszország” című könyve bevitele miatt ki is csapatott volna, ha Boér Jenő tanár úr és a tanári kar nem állott volna ki mellettem.

Jani nem tartozott a szorgalmas könyvolvasók közé. Megelégedett azokkal a könyvekkel, melyek akkor divatosak voltak a munkásmozgalomban. Főként Zola könyveit szerette. Ezekről beszélgettünk, ha szabad esténk volt. Legtöbb szabadidejét a szakszervezetben töltötte. Az illegális munkára felsőbb kapcsolatáról ott kaphatta az utasításokat. Egy este Kovács Bálinttal együtt két nagy vödörrel tértek haza, tele vörös festékkel. Nem titkolták, hogy jelszavakat kell festeniük a falakra. Mikor a sötétedés után az üres vödrökkel megérkeztek, megkérdeztem merre jártak. A zsidó kórház falaira mázoltak, hogy „Éljen az MKP! Vesszen a fasizmus!” – mondták büszkén. Egész éjszaka töprengtem rajta, miért éppen a zsidó kórház falaira kellett kommunista jelszavakat felfesteniük. Az jutott eszembe, talán azért, mert „felsőbb kapcsolatuk” más kórházat nem is ismert. Ez volt az egyetlen illegális akciójuk, amiről én is tudomást vehettem. Én akkor már olvasni kezdtem a szocialista irodalmat, elsőnek Marx korai munkája, „A filozófia nyomora” került a kezembe, mely szembeszállt Proudhon értékelméletével. Bevallom, egy szót sem értettem belőle, de megnyugodva tettem le, Proudhonról már senki sem beszél, Marxnak lett igaza. Olvasmányaimba Janit nem is avattam bele. Ő, mint a legtöbb szervezett munkás, megelégedett azzal, amit a szemináriumon hallott. Rám ezért inkább csak emberséges magatartásával hatott. Mikor hozzájuk kerültem, se fogkefém, se fésűm nem volt. A szaléziánus papok a fogmosást, mint a fürdést fölösleges luxusnak tartották, a fejünket pedig Gyurica bácsival havonta kopaszra nyíratták, így aztán fésűm sem volt. A Munkás utcában hamarosan nőni kezdett a hajam.

Mariska néném férje borbély volt s vasárnaponként ingyen nyírta az egész rokonság haját, az enyémet is. Iskolába menet reggelenként fésülködnöm is kellett volna. Janinak volt egy szép csillogó üvegporral befújt színes fésűje. Nyilván a Filléres áruházban vette, ahol dolgozott. Egy reggelen bátorságot vettem magamnak, s megpróbáltam borzas hajamat rendbe hozni. A fésű valami gyenge anyagból készülhetett, mert beletörött a hajamba. Megrémültem. Hogy fogom megmondani Janinak, hogy fésűjét eltörtem. A szaléziánusok a magántulajdon tiszteletére tanítottak bennünket, ami könnyű volt, mert az intézetben magántulajdonunk nem volt, még pénzt se szabadott tartanunk, ha valahogy hozzájutottunk, be kellett váltani szaléziánus papírpénzre, amin csak Gyurica bácsinál vehettünk cukorkát. Most először került engedély nélkül valakinek a tulajdona a kezembe és mindjárt el is törtem. Az iskolában is egész nap ez járt az eszembe. Este otthon dadogva vallottam be Janinak, hogy eltörtem a fésűjét. El voltam készülve a szidalomra, de valami egészen szokatlan dolog történt.

– Mindketten szegények vagyunk. Természetes, hogy egymáson segítünk, és ha kell, egymás dolgait használhatjuk. Fésűre neked is szükséged volt, úgy tekintheted, hogy a tied is. Holnap majd hozok helyette.

Hozott is. Biztos, hogy keresetéből vette és nem lopta az áruházban, mert egy szervezett munkás harcol a kapitalisták ellen, de munkahelyén nem lop. Szavaiból éreztem, hogy más világba, a keresztény alamizsnálkodásból a szocialista szolidaritás világába kerültem. Jani példájára Mariska néném és férje Pista sem éreztették velem, hogy terhükre lennék. Hiszen hatodiknak és is beszorultam szegényes kis otthonunkba. A szolidaritás szellemétől áthatva, nem is éreztük terhesnek a szegénységünket és a lakás zsúfoltságát. Vasárnap délutánonként hallgattuk a szemben lévő házból beszűrődő vidám szerelmi dalt. A lakás bérlője a zsidó hitközségben volt valami magasabb tisztviselő, a fiúk néhány évvel idősebb volt a mi kis unokahúgunknál, a kékszemű, tejfehér bőrű, vékony, szőke hajú Cucinknál. Az volt az érzésem, hogy a zongorajáték és a dal mindig neki szólt:

Havasi lány, az első nagy szerelmem…
övé a szívem-lelkem, örökre tán…

1935 karácsony előtt valakinek a javaslatára kérvényt írtam a Horthy Miklósné karácsonyi segélyalapjához támogatásért. Ebben elmondottam, hogy tandíjmentes szegény diák vagyok minden támogatás nélkül és hatodmagammal lakom unokanővéremnél. Egy-két hét múlva megjelent a lakásunkban egy elegáns úriember kezében nagy bőrtáskával. Körülnézett a lakásban, kiszedte hosszú kérdőívét, az ágy végében álló asztalra tette és a feltett kérdésekre adott feleleteimet gondosan följegyezte, aztán elment. Majd kap értesítést – mondta Alitzer néniék ajtójában. Húsz pengő támogatást kaptam. A feléből használt cipőt vettem magamnak a Teleki-téren, a másik felét meg Mariskának a kezébe nyomtam. A nálunk töltött első karácsonyomat egyedül töltöttem az üres lakásban. Mariska a családjával Nagykátára ment az apósáékhoz, Janit és Bálintot is magukkal vitték. Én megint úgy éreztem, hogy fölösleges vagyok, ami nem volt egészen igaz, hiszen így is sokan voltak egy családi vendégséghez. Mariska főzött nekem az ünnepekre egy jó adag disznópörköltet, s úgy éreztem, hogy fejedelmien el vagyok látva. Csak a sötétedéskor, mikor az égen feltűntek a csillagok, a földön meg az ablakokban kigyulladtak a karácsonyi gyertyák és a szemben lévő házban a zsidó fiú rázendített a Havasi lányra, elszomorodtam. Nem tudtam az üres lakásban maradni. Nekem mindig ilyen ridegek a karácsonyaim – gondoltam. Csepregen sose kaptam ajándékot, a szaléziánusoknál egész este imádkozni és unalmas, vég nélküli prédikációt kellett hallgatni a szeretetről. A Munkás utca üres volt, átsétáltam a Baross-térre, ahol a Keleti pályaudvar előtt már messzire világított a „mindenki karácsonyfája". Szép nagy fa volt, ragyogó villanygyertyákkal. A város állíttatta azoknak, akiknek nem volt otthonuk, és akinek nem jutott karácsonyfára. Szaloncukor nem volt rajta. (A városházán nyilván úgy gondolták, úgyis lelopnák róla.) A járókelők elsiettek mellette. Csak egy nálam valamivel idősebb lány állt meg előtte. Le kellene szólítanom – gondoltam –, de nem mertem. Hosszan bámulta a fát, aztán rám nézett és tovasietett. A Baross-tér is elnéptelenedett. Megszólaltak a harangok. Elindultam hazafelé. Otthon vigyázva nyitottam ki Alitzerék ajtaját. Már aludtak. Nekik nincs karácsonyuk, nem tudják, milyen szomorú szentestén egyedül lenni a világban.

1936 tavaszán életem váratlan fordulatot vett. Osztályfőnökünk, Sütő József a számtanóra után azt kérdezte, tudja-e valaki, hol laknak Schmidegék, mert osztálytársunk már két hete nem jön iskolába, meg kellene kérdezni, mi van vele. Senki sem tudta. Én jelentkeztem:

– Hogy hol laknak, nem tudom. Szüleinek szűcsüzlete a Párizsi utcában van. Az iskolából gyalog járok haza, néha az üzlet előtt megyek el.

– Legközelebb menj be az üzletbe és kérdezd meg, mi van a Bélával, miért nem jön iskolába.

Meglepett, hogy az osztályfőnököt ennyire érdekli Schmideg Béla hogyléte. Én utánam bizonyára nem érdeklődne. Hazafelé még aznap beállítottam az elegáns üzletbe. Bemutatkoztam, hogy Béla osztálytársa vagyok és elmondtam jövetelem célját. A hölgy, aki fogadott, közölte velem, hogy ő Béla anyja (hogy ne nézzen bunkónak, gyorsan kezet csókoltam neki). Megtudtam, hogy Béla beteg volt, de hamarosan újra mehet az iskolába. Búcsúzásul újra kezet csókoltam és elindultam a Rákóczi út felé. A hátam mögött egyszer csak kiabálást hallok:

– Molnár! Álljon meg! A nagyságos asszony maga után küldött, hogy vigyem magát haza az autóval.

Az üzlet előtt ott állt egy hatalmas Buick kocsi, de én gyalogos lévén, figyelemre sem méltattam. A sofőr kinyitotta az ajtót és beinvitált. Nem hatódtam meg. A sofőr elmondta, hogy ő a nagyságos asszony unokatestvére, Albertnek hívják s rögtön megkérdezte, mi a véleményem Béláról.

– Semmi – mondtam határozottan. Én nem szoktam barátkozni a jobb módú fiúkkal. Béláról csak annyit tudok, hogy legtöbbször nem csinálta meg a házi feladatot, amit óra előtt nekem kellett ellenőriznem, és eléje tettem az enyémet, hogy gyorsan másolja le.

– Ugye, maga a legjobb tanuló az osztályban – kérdezte Alfréd.

– Az vagyok, de csak muszájból, különben nem kapnék tandíjkedvezményt.

– Mondja, iskola után nem tanítaná Bélát? Van ugyan két házitanítója, de nem sokat érnek, jobb lenne, ha maga naponta foglakozna vele. Ha vállalja, szólnék a nagyságos asszonynak.

– Ha megfizetik, szívesen vállalom. Egy kis pénzre szükségem lenne. A Munkás utcában lakom. Hatan hálunk egy kis lakásban, melynek még

külön bejárata sincsen. Unokanővérem majdnem ingyen tart el. A férje borbélysegéd. A borravalóból élünk.

– Ha visszamegyek, szólok a nagyságos asszonynak. Már hajtottunk is be a Munkás utcába. Megálltunk a 6-os számú ház előtt. Az ablakból Mariska nézett ki. A Munkás utcába akkor ritkán tévedt be egy autó, pedig párhuzamos a Rákóczi úttal.

– Mi ütött beléd, talán leütöttél valakit, hogy autóval jössz haza.

– Semmi különös. Majd elmondom.

Többé nem is esett szó az autóról.

Egy hét múlva, este, mikor a család teljes számban együtt volt, azt kérdeztem Mariskától:

– Emlékszel-e a nagy autóra, amely a múlt csütörtökön hazahozott?

– Mi van vele?

Egy osztálytársam szüleié, akiknek a Párizsi utcában egy előkelő szőrmebunda üzletük van. Béla nevű fiúk, osztálytársam éppen felgyógyult betegségéből s meghívott hozzájuk ebédre, mert a szülei szeretnék, hogy iskola után naponta náluk együtt tanuljunk.

Schmidegéknek a János kórház mögött, a Szarvas Gábor úton volt egy kertes villájuk szakácsnővel, szobalánnyal és egy kövér Fräuleinnal, aki olyan kövér, hogy a nagy Buick kocsi hátsó ülését egyedül betölti terjedelmével. Bélának és húgának, Zsuzsának két külön berendezett szobájuk van. A szülők hálószobájába már az első nap bepillanthattam, a nyitva maradt ajtóból. Az ágy fölött a nemes ősök magyar ruhás képei helyett Fried Pál „Meztelen cigánylány”-a függött. Semmi fölvágás, de a polgári jólét jelei mindenütt. Anyám szakácskodása és nőrokonaim szobalánykodása idején csak a fővárosba került elszegényedett egykori vidéki nemesek vagy félarisztokraták intarziás bútorzatú lakásában fordultam meg, mint az engem gyerekkorom óta támogató Tisza-rokon méltóságos Sóvári Soós-család Pál utcai otthonában, és a *„möchte gerne”* osztrák lovagok ivadékainak a Kisfaludy utcai lakásában, ahol épp akkor anyám szolgált a kis húgommal, aki gyereklábaival a szobák parkettáját vikszelte. Ingyen, mert anyám egyedül nem bírta volna a munkát. Anyám hálhatott az ablaktalan cselédszobában és enni kapott. Schmidegéknél a német vagy inkább osztrák Fräulein (akkor még nem tudtam megkülönböztetni a német és osztrák kiejtést) gondoskodott a ház vezetéséről,

a napi ellátás a szakácsnő dolga volt. Az ebédet fehérköpenyes szobalány szolgálta föl.

Iskolatársaim szülei, ellentétben Jani inasbeli tapasztalataival, alulról szorgalmas munkával küzdötték föl magukat. Béla apja fiatalkorában kitanulta a szűcs szakmát, felesége az áruház kasszájában kezdte. Összekelésük után szőrmebunda üzletet nyitottak, ahol saját készítésű bundáikat árulták. Pár év múlva jólétre tettek szert. Mikor hozzájuk kerültem, kora reggeltől késő estig dolgoztak a műhelyben és a Párizsi utcai üzletben. Alig láttam őket. A mama feladata volt gondoskodni arról, hogy Béla fiúk elvégezze a kereskedelmi iskolát és érettségi után beléphessen apja virágzó üzletébe. Egy lányuk is volt, Zsuzsának hívták. Azzal kevesebb gond volt, az Áprily Lajos által vezetett protestáns gimnáziumba járt. Ellentétben a bátyjával komolyan vette a tanulást. Bélát igazán csak az autó érdekelte. Ha szegényebb szülők gyermekeként születik, bizonyára jó autószerelő lett volna belőle. De a meggazdagodott szülők gyerekeikből művelt polgárokat és apjuk műhelyében utódot akartak nevelni. Német Fräuleint, francia nyelvoktatót tartottak, és mint elmondottam a rokon sofőr, Albert tanácsára engem is bevontak Béla fiúk iskolai előmenetelére tervezett mentőakciójukba. Az első napon estefele a Schmidegné nagyságos asszony korábban jött haza az üzletből, hogy velem megbeszélje a feltételeket. Nagyon barátságos volt velem, havi húsz pengőt ígért. Iskola után a sofőr minden nap a Bélával együtt hoz haza. Náluk ebédelek, sőt uzsonnát is kapok, ami addig ismeretlen fogalom volt számomra. A szaléziánus papoknál egy vékony szelet kenyeret kaptunk. Sőt diák villamos bérletet is vesz nekem, amivel a Szarvas Gábor útról villamoson hazamehetek a Munkás utcába és reggelenként onnan a Márvány utcai kereskedelmibe. Másnap már újra náluk ebédeltem. Szobalány szolgált föl az ebédlőben, ahol Fräulein Cili vigyázott étkezési jólneveltségünkre (az őszibarackot késsel-villával ettük). A szobalány ugyanolyan fekete ruhát hordott a felszolgálásnál, mint a faluról Pestre került Ilonka nővérem, amelyre olyan büszke volt, ha Gundelfingerék vendégeket fogadtak és meghívták fölszolgálónak. Ebéd után visszavonultunk Béla szobájába, ahol a sezlon fölött szép nagy könyvállvány függött tele érintetlen könyvekkel. Megnéztem a könyveket. Aki vásárolta, jó ízlése lehetett, a klasszikusok mellett a modern magyar irodalom

remekei, köztük Tamási Áron remeke „Ábel a rengetegben”, Nyírő József „Jézusfaragó embere”, meg a halinakötésű „Úz Bence”. Béla persze soha könyvet sem olvasott, annál nagyobb örömmel vetettem én rá magam a drága könyvekre. Bevallom, később néhány könyvet el is tulajdonítottam. Béla, mondj egy könyvet Tamásitól – mondtam neki. – Hallgatott. Elvittem az „Ábel a rengetegben”-t és így hamar abba kellett hagynom a könyvek jogtalan kisajátítását, mert feltűnő módon hamar kiürült volna a polc. Bélát nem irodalomra, hanem kereskedelmi számtanra, kémiára, könyvelésre kellett inkább oktatnom. Nem volt könnyű dolgom, mert alig érdekelte az iskola napi tananyaga. Sokszor oda se figyelt arra, amit mondtam. Estig azért minden nap feldolgoztam vele az egész anyagot, úgy látszott, sikerül a legfontosabbat fejébe verni. De másnap, ha valamelyik tanár feleltetni akarta, hallgatott, ki se tudta nyitni a száját. Valahogy mégis elvergődtünk az érettségiig. A tanárok rám való tekintettel sok mindent elnéztek neki. Ha Molnár Jóskával tanult, biztos, hogy tanult… – mondogatták egymás közt. Több mint három évig naponta együtt voltunk, de közelebbi kapcsolat nem alakult ki közöttünk. Húga, Zsuzsi, csak mint valami felsőbb lény elbillegett mellettünk. Az én jelenlétemet afféle szükséges rossznak tartotta.

Csak Cili Fräulein érdeklődött néha életem után. Egy napon meglepetésemre azt kérdezte:

– Mondja Jóska, mit szokott vinni tízóraira?

Nem tudom, miért jutott eszébe az én tízóraim. Talán mert nagyon szeretett enni. Mit felelhettem:

– Semmit.

Másnap a szakácsnő már részemre is készített vajas szalámis kenyeret, amit akkor ettem életemben először. Béla minden nap hozta a magáéval együtt, mindjárt az első naptól meg is feleztem Jobbágy Karcsival, hogy Jani szellemének megfelelően azonnal gyakoroljam a szegények szolidaritását, mert szalámis vajas kenyérben Karcsi sem bővelkedett.

Mikor én unokanővéremhez, a Ledács Kis-családhoz kerültem, Jani már túl volt a kommunista mozgalmi *Sturm und Drang* korszakán. Amiből ekkorra a forradalmi elméletek helyett inkább csak a szegényekkel való szolidaritás maradt meg, amit – mint láttuk – velem is gyakorolt. Cukrászsegéd barátjával, Kovács Bálinttal (máig sem tudom, honnét

került Budapestre), minden szabad idejükben a cukrászszakszervezetben működtek. Korábban a nagy munkanélküliség idején egész napokat töltöttek ott az Erzsébet körúti 51. szám alatti helyiségben. A szervezetben nyilván ott is meghúzódott az illegális kommunista sejt, melynek Jani és Bálint is tagja volt. Vasárnapokon én is szívesen jártam oda velük, mert a szakszervezet nem csak az osztályharcra gyülekezők érdekvédő otthona volt, hanem a munkáskultúra és önképzés fellegvára is könyvtárával, szavalókórusával, dalárdájával, mandolinzenekarával és nem utolsósorban szemináriumi előadásaival. Jani, aki változatos inaskorában a különböző mestereknél sok keserű tapasztalatot szerzett, nem örült az én életemben beállott fordulatnak. A változást tudomásul vette, de beszámolómat a Schmidegéknél töltött napomról kedvtelenül fogadta.

– A gazdagok – ezúttal nem kapitalistákat mondott – csak kihasználni akarják a maguk javára a tehetséges szegény gyereket. Te is rá fogsz jönni, hogy hozzájuk nem méltó szolgának néznek, s nem a fiúk egyenrangú osztálytársának. Sose hidd, hogy közéjük tartozol. Megfizetnek, te naponta kínlódsz a csemetéjükkel, ezért a húsz pengőn felül jó ebédet is kapsz és villamos bérletet is, hogy este haza tudj jönni a Munkás utcába, de azért ne add el magad. A Dunán az Esztergom felé tartó hajón mondtam neked, hogy nekünk, proletároknak össze kell tartanunk. Most is erre figyelmeztetlek: neked is velünk. Mi továbbra is veled maradunk. És ebben az egész család egyet értett. Még Mariska néném is bólogatott. Könny szökött a szemembe. Szolidaritásukat már korábban megmutatták, de ekkora ragaszkodást nem vártam. Éreztem, ezért hűséggel kell fizetnem. Mint Tamási Áron Ábelje az anyja sírjánál az én Munkás utcai zsúfolt proletár lakásban megfogadtam, hogy „a szegények és elnyomottak zászlaját fogom örökké hordozni, bármerre vezéreljen is az utam”. De nem tudtam érzésemet ilyen szépen kifejezni. Megrendülten csak annyit mondtam:

– Mindig veletek maradok.

Másnap már villamoson mentem az iskolába. A Rákóczi úton a hentes üzlet közelébe érve, ahol tegnap még tíz fillérért vettem ebédre mócsingokból készült kolbászt, kinéztem a párás ablakon, odakint zuhogott az eső és most nem áztam bőrig. Azt éreztem, véget ért életem kínzó bizonytalansága.

Noha a kereskedelmi iskolában az irodalom csak mellékes tárgynak számított, engem több társammal igazán az érdekelt, de behatóan csak az önképzőkörben volt alkalmunk foglalkozni vele.

Illyés „Oroszország” című könyve kézről-kézre járt az osztályban (mint említettem, Orel főigazgató ki is akart miatta csapatni az iskolából). Féja Géza nagy vihart aratott és bírósági eljárás elé került könyvéről nemcsak egymás közt az önképzőkörben, hanem a tanárokkal nyíltan is vitatkoztunk. Olvastuk Kovács Imre „Néma forradalmá”-t és Szabó Zoltán népi hímzésű vászonba kötött „Tardi helyzet”-ét. Csak a borító címlapjának az illetékesekhez szóló ajánlása nem tetszett, nem vártunk tőlük jóindulatot. Az önképzőkör érdeklődésének középpontjában a népi irodalom és főként József Attila és Illyés Gyula versei állottak (Sinka „Vád” című kötetét 1939-ben adta ki Püski Sándor), de azért igyekeztünk kitekinteni a szűk magyar világból. A verseket rendszerint Horváth Jenő szavalta, aki a Gát utcából járt az iskolába, közel a házhoz, ahol József Attila töltötte gyermekéveit. Akkor még nem tudta, hogy egyszer majd Pécsi Sanyival (Spikivel) be fog iratkozni a Színművészeti Főiskolába, és neves színi rendező lesz belőle. Emlékszem, mintha tegnap lett volna, hogy a Gondolat folyóiratból egyszer egy amerikai néger költő angolból fordított versét szavalta. Nem tudtuk, de nem is érdekelt bennünket, hogy a rövidéletű Gondolat illegális kommunista folyóirat volt. Oroszországot nem csak Illyés könyvéből akartuk megismerni, hanem a korabeli orosz regényekből is. Ilf és Petrov „Tizenkét szék” című regényéből Péczeli Laci olvasott föl vidám, szatirikus jelenetet „Bender elvtárs” szimultán sakkpartijáról. Egy alkalommal előállt Papp Béla, aki addig alig tűnt fel közöttünk, hogy kívülről elszavalja Petőfi „A helység kalapácsa” című versének mind a négy énekét. Ragyogó emlékező képességével később sakkbajnok lett. Csak az első éneket engedtük neki elszavalni, mert fölborította volna csodálatra méltó emlékezetével előadott szavalatával az önképzőkör egész időrendi programját. Ezért inkább Horváth Jenőnek biztosítottuk a szavalásokra szánt időket. Az önképzőköri ülésekről gondosan jegyzőkönyvet vezettünk. Hosszú évekig én őriztem a kis füzetet, de mikor el kellett hagynom a hazámat, a pesti lakásomban maradt és könyveimmel a Rákosi titkos rendőrségének a kezén elkallódott. Az utolsó évfolyam legutolsó ülésének jegyzőkönyvének

csak végső záró mondatára emlékszem: „Utoljára hangzottak el az általunk tisztelt és szeretett írók és költők, József Attila, Illyés Gyula, Erdélyi József, Kovács Imre és Szabó Zoltán nevei”. A jegyzőkönyv hiányában csak bizonytalanul idézhetek az önképzőkörön elhangzott versekből, melyek azóta átmentek a nemzeti köztudatba, de akkor az iskolában még ritkán hangzottak el. Talán a Vas utcai kereskedelmiben, ahol Szerb Antal és Németh László apja tanított és ahová a fiatal Kovács Imre járt, lehetett hasonló szellemű fiatalság, ha nem is olyan népi szellemű, mint a mienk. Ott Szerb Antal volt a tanár-elnök és a szociáldemokrata Révész Ferenc a titkár. Néhány elhangzott verset azóta is a fejemben hordok. Így József Attilától a „Külvárosi éj”-ből:

Minden nedves, minden nehéz.
A nyomor országairól
térképet rajzol a penész.
S amott a kopár réteken
rongyok a rongyos füveken
s papír. Hogy’ mászna! Mocorog
s indulni erőtlen …

Nedves, tapadós szeled mása
szennyes lepedők lobogása,
óh éj!
Csüngsz az egen, mint kötelen
foszló perkál s az életen
a bú, óh éj!
Szegények éje! Légy szenem,
füstölögj itt a szívemen,
olvaszd ki bennem a vasat,
álló üllőt, mely nem hasad,
kalapácsot, mely cikkan pengve,
– sikló pengét a győzelemre,
óh éj!

Az éj komoly, az éj nehéz.
Alszom hát én is, testvérek.
Ne üljön lelkünkre szenvedés.
Ne csipje testünket féreg.

Vagy a: KIRAKJÁK A FÁT

A pályaudvar hídja még remeg,
de már a kényes őszi dél dorombol
és kiszáradt hasábfák döngenek,
amint dobálják őket a vagonból.

Ha fordul is egy, a lehullt halom
néma ... Mi bánt? Ugy érzem, mintha félnék,
menekülnék, hasáb a vállamon.
A kisgyerek, ki voltam, mégis él még.

A kis kölyök, ki voltam, ma is él
s a felnőttet a bánat fojtogatja;
de nem könnyezik, egy dalt zöngicsél
s ügyel, hogy el ne szálljon a kalapja.

Tőletek féltem, kemény emberek,
ti fadobálók, akiket csodáltam?
Most mint lopott fát, viszlek titeket
ez otthontalan, csupa-csősz világban.

Vagy Erdélyi József csodaszép részlete a „Mese" című verséből:

Mesebeli kiskondás
hanyatt heverészett,
közelében kilenc szép
malac legelészett.

Mesebeli királylány,
egyedül magában,
arra sétált lobogó
szép selyemruhában.

Meglátta a kiskondást,
odament hozzája,
aranycsengő szóra nyilt
pici piros szája...

Illyés Gyula „A Kacsalábon forgó vár" című versének két utolsó szakasza:

...

ha egyszer a mocsár feltámad,
vagy feltámadna
lerontani a ragyogó csodának
nagy tengelyét, ezernyi tornyát
s ugy, mint a mesék azt is előirják
hogy „fü nem nő" s „kő kövön nem marad" –:

én akkor is majd hallgatag
csak félreállok,
hogy midőn már minden letünt
sorban
még higgadtabban, tárgyilagosabban
tanuságot
tegyek, mint folyt az életünk
e történet-előtti korban.

És „A kocsisorról" című verse:

A kocsissorról a süket Gyalog
nem is sejti, hogy érte harcolok;
hogy könyvbe írtam ... s már ha lelkemen
szárad, hogy a népet képviselem:
őt képviselem ... Meg-megáll, ha lát
nem engem köszönt: az apám fiát;
köszönt rajtam egy ismerős nevet
s mögüle hunyorgó emlékeket.
Azt nézi, nézi ... Néz rám, – várja, hogy
valakivé csak visszaváltozok?
Így állunk, állunk, – lép végül tova,
várja a kut, a vályu, a lova.
A pusztán mindig sürget a dolog.
Senki sem tudja, hogy költő vagyok.

Sinka „Vád” című kötete Püski Sándor kiadásában csak 1939-ben jelent meg, ezért verseit igazán csak az érettségi után ismertük meg. Tudtunk Babitsról és Szabó Lőrincről, de hogy mi hangzott el verseikből az önképző körön, csak Horváth Jenő tudná megmondani, ha még élne. Házi költőnk, Jobbágy Károly egyik első versét én mutattam be az önképzőkörön, de csak néhány sorára emlékszem:

Télen lavórban megfürödni
nyáron süttetni szőrös mellem
keresni lányt, ki megöleljen…

Nem tudom megjelent-e ez a vers, melynek címe is kiesett a fejemből. Később egy versét elvittem a Népszava ifjúsági rovata szerkesztőjéhez. Meg is jelent, de csak a fele. Nem vettem észre, hogy a zsebemben elszakadt a papír s csak a felét adtam le. Karcsi megrémült, mikor a kinyomtatott fél verset meglátta…

Az érettségit minden izgalom nélkül értem meg. A magam dolgában biztos voltam, csak Schmideg Béláért izgultam. Nagy szégyen lett volna, ha megbukik. Szerencsére tanáraink rám való tekintettel jóindulattal voltak iránta. A szóbeli vizsgán olyan kérdéseket adtak föl neki, amire könnyű volt felelnie. Boér Jenő tanár úr például a katedrán háttal állva a bizottságnak – nem láthatták, hogy ujjaival mutatja a választ – kérdezte, hány kelléke van a váltónak, Béla magabiztosan mondta a számot. El tudnál-e párat mondani? Dátum, lejárat, aláírá … Elég – mondta Jenő bácsi. A közgazdaságtanból megúszta a szóbeli érettségi vizsgát. Schmideg papa is hálás volt. Az érettségi egész bankettjét fizette. Utána a Víg utcában javaslatomra Karcsinak Béla még tíz pengőt is adott, hogy jól érezze magát.

Nem sokkal az érettségi előtt Béla húga, Zsuzsa, örökre elrontotta a kapcsolatomat a Schmideg családdal. Az ebédlőben Bélával épp uzsonnáztunk, Zsuzsi emeleti szobájából franciául lekiáltott a bátyjának, de Béla nem értette, mit mondott. Kétszer is megismételte, de még ekkor sem értette, pedig ő is kapott korábban francia nyelvórákat egy nyelvtanártól. Mikor Zsuzsi harmadszor is elkezdte mondani, közbeszóltam.

– Zsuzsi, ne fáradjon, én lefordítom neki:

– Béla, ne feledd el Jóskának megmondani, hogy ne jöjjön, mert házibuli lesz.

Zsuzsi helyett én vörösödtem el. Ez a lány nem bátyja osztálytársát látja bennem, hanem afféle szolgának tekint, aki tanulhat a bátyjával, de a társaságukhoz nem tartozik. Jani szavai jutottak eszembe: „Sose hidd, hogy közéjük tartozol, az ő szemükben csak szolga maradsz”. Visszagondolva, ha meghívnak, udvariasan kitértem volna a meghívás elől. Én akkor már a szocialista ifjúsági mozgalomban voltam otthon, de még nem tudtam, hogy ott meg Kassák Lajos szavával élve a „bankár papák kommunista fiaival” kerültem egy táborba. Hamarosan köztük is idegen lettem.

Nővérem, Ilonka megőrizte a tanulmányaink befejezésére Jobbágy Karcsi búcsúztató versével készített „gyászjelentésünket” is, melyről látom, hogy felelős kiadója voltam.

Sírba pihen már drága halottunk,
im a kiszolgált, vén csataló.
Négy vagy öt évig rajta haladtunk
s könnyünk savója ma mélyre maró.

Nincs többé élet a sárga falak közt,
snúrozni nem fog a kis Csibe már.
Nem büdösíti el sajttal az osztályt,
im elfogy a sajt és az óra lejár.

Közel hetven év múlva olvasom rajta osztálytársaim tréfás jelzőkkel borsozott névsorát.

„A beállt halált örömmel konstatálják: Busch Pubi, a nők barátja, Erkulenz, a tobzódó kuli, gázcsőnyelő Erős, Farkas Ácsi, az osztály oroszlánja, Forrai, a hatalmas héber, szépkezű Friedmann, Huba, basszushangu Friss, „nemzeti létünk nagy éneklője” Jobbágy, Lehner Somfa, Magyar Gyula, szerelmes trubadur, Marosvári mesterdalnok, rettenetes Matuzovics Iván, Matza Jules, a költészet nagy ismerője, markovits Molnár Csibe, a nyulász, Molnár József, az osztály diktátora, a nép barátja Papp, Coppefield sakkmester, Pálházi földrajzszakos, Szergely Péczeli, a tömeg nyelve, Salamon, az „árja”, Schmideg motorosított zongorista, Schmidt Basch, az önérzetes sváb, kötélverő Schnürmacher, Slezák a boros piktor, lovag szalmavári Strohmayer, manci Szabó, a tömeg zsebmetszője, a nyálasi Thür, a kisszőrös Till Olga, Wollner kis zsidó és Zsolnai, a hörcsög.”

Pap Béla apjának kocsmája volt a Sashegyen. Az osztályvizsga után az érettségi napjáig sokszor vidám órákat töltöttünk ott. A jövőre nem is gondoltunk, pedig már sötét felhők gyülekeztek Európa egén. Már megszületett az első zsidótörvény. Horthy belovagolt Kassára, majd Kolozsvárra. Magyarország egy ideig semleges maradt, befogadta a lengyel menekülteket. 29 érettségizett társunk közül a második világháborúban hatan estek el, négy zsidó vallású és két katolikus. Hadd írjam ide a neveiket: Friedmann György, Salamon Endre, Schnürmacher Andor és Zsolnai Pál. A keresztények közül Molnár Győző (Csibi). Sajnos a másik hősi halottunk nevét nem sikerült kiderítenem. Az érettségi napjaiban még nem sejtettük, hogy 29 társunkból 6 majd hősi halott lesz. 1939 nyarán Budapesten még béke volt, mindenki munka után nézett, a háborús konjunktúrában nem volt nehéz állást kapni.

Még 1936 őszén néhány társammal úgy határoztunk, hogy belépünk a Szociáldemokrata Pártba. A kezdeményező lépést én tettem meg. Nemcsak Jani példamutató proletár magatartása lebegett a szemem előtt, hanem másik munkás barátom Vass Gyulával keletkezett életre szóló barátságom is. Vass Gyula ellentéte volt a kommunisták eszmei befolyása alá került Janinak. Vele 1938-ban egy március 15-i ünnepségen ismerkedtem meg. Egy egyetemista diák a „magyar államiságról" tartott előadást. Az első felszólalók között volt Vass Gyula. Azt hittem, ő is egyetemista, mert magas színvonalon vitázott az előadóval. Meglepett, mikor felszólalása végén megtudtam, hogy munkás és műszerészként dolgozik a MOM-ban. Korán kopaszodott, selymes szőke hajából már csak tincsek lógtak magas homlokára. Nálam valamivel magasabb, cingár fiatalember volt. Feltűnt nekem, hogy olyan vékony hangja volt, mint Móricz Zsigmondnak. Fiatal korától állandóan betegeskedett. Egyik tüdőszanatóriumból a másikba vándorolt. Csak hat elemit sikerült elvégeznie. Hosszú betegszabadságai idején önképzés útján nagy irodalmi és politikai ismeretekre tett szert. Széles világpolitikai érdeklődése volt. Nem tudott németül, de nagy figyelemmel kísérte a német hitlerista mozgalom történetét is, főleg prágai magyar kiadványok alapján. Egyedül ő tudott közülünk a Strasser-fivérek szerepéről a náci mozgalomban. Tudta, mind a kettő szociálrevolucionista nézeteket vallott, s Georg Strasser más irányba akarta vinni a nemzeti szocialista mozgalmat és Hitler jelentős ellenfelévé nőtte ki magát. Ezért a „Röhm-puccs" idején 1934-ben – noha már visszavonult a mozgalomtól – meggyilkolták. Azért szólok Georg Strasser sorsáról, mert Vass Gyulával sokszor beszéltünk róla, és itt Németországban egy fél évszázaddal később újból szóba került a neve. Feleségem egyik kolléganőjének nagynénje Georg Strasser felesége volt – tőle tudom, hogy nagynénje szeme láttára lőtték le Berlinben. Ezért haláláig senkinek sem nyitott ajtót, ha nem tudta, ki csöngetett. A másik Strasser fivér, Otto, idejében külföldre menekült és túlélte a Hitler korszakot. Mindezt most oly szívesen mesélném el Vass Gyulának kiegészítésül, mint helyszíni tapasztalatot. Bizonyára érdekelné.

A második világháború kitörésére számítva úgy láttuk, hogy a munkásmozgalomban van a helyünk. Szabó Dezsővel vallottam: *„A szociáldemokráciába szervezett munkásság a földmívelő nép után a legértékesebb eleme az ország lakosságának. Helyesebben és kötelező őszinteséggel: csak ez a két elem egészséges és életre képes rétege a magyar jövőnek. Ez a munkásság csodálatosan fegyelmezett, intelligens, tanulni vágyó, és ami a fő: van életalkotó hite és hozzávaló heroizmusa."* Valamit tennünk kell, mert a német hitleristák belerántják Magyarországot is a pusztulásba. Neki még a mérsékelt szociáldemokraták is a valóságtól elrugaszkodott dogmatikus marxisták voltak. Nemcsak Marxot, Engels-t és Lenin egyik írását olvasta a szanatóriumi ágyakon, hanem Kautskyt, Bernsteint, sőt Jászi Oszkárt is. Talán apja erdélyi származása révén még kötődött a parasztsághoz is. A népi íróknak szinte minden könyvét elolvasta. Személyesen ismerte Püski Sándort, Németh Lászlót, Veres Pétert és Darvas Jóskát, akivel majdnem egykorú volt. Nagyon szerette Erdélyi és József Attila verseit, sőt Babitsét is, ami nekem még idegen volt. 1939-ben jelent meg Püski Sándor kiadásában a „Vád", Sinka István első nagy verseskötete. Vass Gyula őt is felfedezte magának. Talán legjobban mégis József Attilát szerette, nyilván mert verseiben a maga életére ismert. Hadiárva volt. Édesanyja, a feledhetetlen Vass néni, mint József Attila édesanyja is „mosta a város minden szennyesét". A hálás haza nekik is öt pengőt juttatott havonta. Egyik pincelakásból a másikba vándoroltak. Mikor először meglátogattam az akkori Svábhegyen, nem messze a fogaskerekű megállótól, egy jómódú kalapüzlet tulajdonosának kastélynak is beillő villájának alagsorában húzódtak meg. A lakásnak alig nevezhető zug falairól télvíz idején

valósággal folyt a víz, nyáron pedig „térképet rajzolt” rájuk a penész. A konyhában ültünk, mert csak ott lehetett fűteni, még tél fele járt az idő. Gyula akkor is lázas volt, erősen köhögött, Vass néni könyörgött neki, hogy egyen valamit, legalább egy falatot nyeljen le. Közben magától mindent megvont, ő maga alig evett, csak meg ne haljon egyetlen gyereke, nyomorúságos hadiözvegy életének értelme. De hiába mosott a szegény Vass néni, hiába vonta meg a falatot a szájától és hordta haza az úri házak ételmaradékát, nem tudtak kiemelkedni a proletárnyomorúságból, mert a rossz, nedves lakásban minden ősszel kiújult fiának tüdőbaja. A háború kezdetén a villa tulajdonosa megengedte nekik, hogy a földszinten egy félreeső, kevésbé nedves szobában húzzák meg magukat. Ettől kezdve kevesebbet betegeskedett. Arra is rászánta magát, hogy minden fönntartása ellenére, belépjen velünk együtt a szociáldemokrata pártba.

MAGYARORSZÁGI
SZOCIÁLDEMOKRATA PÁRT
SOZIALDEMOKRATISCHE PARTEI UNGARNS
Név:
Name
Belépett:
Beigetreten:
1938. December hó 1 nap
Monat Tag
Világosság rt., Budapest VIII, Conti-utca 4

Még ma is megvan a pártigazolványom, ebből látom, hogy 1938 decemberében léptünk be. (A sors iróniája, hogy ez megmaradt, de a parasztpárti pártvezetőségi igazolványomat Veres Péter és Erdei aláírásával, emigráns vándorlásaimban valahol elvesztettem.) Havas, szeles idő volt, mikor a Kossuth Lajos fiú felsőkereskedelmi néhány szegénysorú diákjával, köztük Jobbágy Károllyal, Galicza Károllyal és pár fiatal munkással, Vass Gyulával az élen bevonultunk az iskolánk közelében, a Greguss utcai pincében lévő párthelyiségbe. Vass Gyulának nem voltak illúziói. Jól ismerte a budapesti munkásságot, nem hétvégi illegális kirándulással összekötött kommunista pártszemináriumokon találkozott vele, hanem inasként, majd felszabadult szakmunkásként a MOM munkapadjai mellől. Bennünk, diákokban sokkal több volt az idealizmus és idealizálási hajlam, ugyan a munkásság vezető szerepére soha nem gondoltunk.

Vass Gyula azonban mint mindent, a munkásokat, a munkásmozgalmat is józanul ítélte meg. Már akkor sem sokat adott a merev osztályharc teóriákra, a „bankár papák pénzén forradalmat játszó” – hogy Kassák kifejezését használjam – jó szándékú fiatal zsidó intellektueljeire. Csak nyelvtudásukat irigyelte, mert azok eredetiben olvashatják az egész német, angol és francia irodalmat és nem mondják Anatole France nevét e-vel a végén, mint ő. De azt is tudta, hogy az elkövetkező világégésben a szétszórt falvakban élő parasztság semmit sem tehet a végzet feltartóztatására, csak a nagyvárosok szervezett munkásságának ellenállására számíthatunk. Ha… ha a túlnyomó többséget kitevő szervezetlen munkásságot meg is tudjuk nyerni. Ha nem csak osztályöntudatról prédikálunk neki, ha a hitlerizmusban nem csak osztályellenességet, hanem az egész magyarság pusztulását okozó ellenséget lát. Ha az osztálymozgalmat, a már szervezett öntudatos munkások vezetésével népmozgalommá tudjuk változtatni. Meg kell próbálni a lehetetlent – mondotta. Mikor 1936-ban először beléptünk a Greguss utcai párthelyiségbe, lesújtó kép fogadott.

Nedves penészes szag áradt a pincehelyiség falaiból. A bejárattal szemben Stromfeld Aurél, a tizenkilences vörös hadsereg vezérkari főnökének kissé félrecsúszott képe lógott a falon. A berendezés egy-két kopott asztalból, néhány székből és egy szekrényből állt. A mennyezetről egy árva villanykörte lógott le sápadt fényt árasztva a helyiségben.

Az asztalokat néhány öregebb magántisztviselő kinézetű elvtárs ülte körül: ők voltak a párttagok, vagy ha úgy tetszik a második kerületi proletárok. Egyetlen fiatal párttag vagy munkás sem volt közöttük, ami talán a kerületi lakosság összetételéből adódott. Ha jól emlékszem, éppen az értéktöbblet marxi elméletének hívei csaptak össze a georgistákkal, a földjáradék elmélet híveivel. Meglepetten néztek ránk, látszott a tekintetükön, nem értik, honnan kerültünk ide és mit akarunk. Kérdésünkre Vass Gyula elmondotta, hogy be akarunk lépni a pártba, mert a fasizmus ellen akarunk harcolni, van közöttünk munkás, ő maga is az és néhány kereskedelmista diák. Az alacsony, kövérkés Grósz elvtárs – aki a háború után igen finom érzékkel Oroszra magyarosította a nevét – azt ajánlotta, hogy jöjjünk újra jövő csütörtökön. Majd hívnak egy központi előadót, akivel azt is megbeszélhetjük, hogyan kapcsolódhatunk be a fasizmus elleni küzdelembe. Levert hangulatban hagytuk el a helyiséget.

– Láttátok, szólalt meg Vass Gyula – mikor kibotorkáltunk a pincéből, miből áll itt a mozgalom. Egy munkás sincs közöttük, az egyik öreg georgista, a másik kommunista, a harmadik talán csak szocdem marxista, a negyedik meg kiskereskedő és fél a nyilasoktól. Nehéz lesz – mutatott az utca végéről a pincehelyiség fele – innen kiindulva valamit is tennünk a demokráciáért, a magyar nép szabadságáért.

A következő héten mégis mindannyian ott voltunk a Greguss utcában. Hamarosan megérkezett a „központi előadó" is. Egy alacsony, szépnek éppen nem mondható, vörös-szőke hajú, szeplős nagyon sovány, talán inkább vézna asszonyka. Mélykék vizenyős szemeivel csodálkozva nézett ránk. Mint később megtudtuk, Jungreisz Dórának hívják, tanítóképzőt végzett, barátnőjével, Aszódi Olgával megjárta Izraelt, férje, Miklós a csepeli papírgyárban gyári munkás. Egyébként dunántúli származású, amit pesties hanghordozáson kellemesen áttetsző dunántúlias kiejtése sejtetni engedte. A pápai zsidó rabbi unokája volt. Előadását az 1848-as forradalomról tartotta, utólag meggondolva, bizonyára Szabó Ervin könyve alapján. Feltehetően ezt a témát ajánlották neki az OIB-központban, gondolván, hogy a marxizmus-leninizmusra még nem vagyunk elég érettek. A kis Dóra nem feledkezett meg a forradalom osztályviszonyairól sem, de azért a hangsúly a magyar szabadságharcon volt. Az előadáshoz elsőnek Vass Gyula szólt hozzá: mindenben egyetértünk

az előadó elvtársnővel – mondotta –, csak abban nem, hogy Görgey elárulta a szabadságharcot. Görgey nem volt áruló. A történelmet egyébként mi is ismerjük, beszéljünk inkább a jelenről. A kis asszonyka felemelte a fejét és égszínkék szemeivel őszinte érdeklődéssel tekintett ránk.

– Mondja meg elvtársnő őszintén, mi a vélemény Veres Péterről, Németh Lászlóról és általában a népi írókról. Az már akkor fogas kérdés volt.

Egy pillanatig néma csend volt. Az öreg párttagok bíztató pillantásokat küldtek az előadónőnek. A szociáldemokraták és a bankár papák fiatal kommunista fiai közül igen sokan már ekkor antiszemitának, sőt fasisztának tartották az egész népi mozgalmat. Vass Gyula számára ezért volt fontos föltenni ezt a kérdést. Neki – mint már említettem – az volt a véleménye, hogy a munkásság többségét csak akkor lehetne harcba vinni a német hitlerizmus és a magyar fasizmus ellen, ha sikerül bennük felébreszteni az osztályöntudat mellé a veszélyeztetett magyar nemzethez való tartozás tudatát is.

Dórácska hirtelen felállt, mellén egy könnyed mozdulattal elsimította fehér blúzának ráncait és határozott hangon kijelentette:

– Nemcsak olvastam Veres Péter elvtárst – így nevezte, mert Péter bácsi fiatal kora óta tagja volt a balmazújvárosi agrárszocialista mozgalomnak és ennek révén a szociáldemokrata pártnak is – eddigi írásait, hanem személyesen is ismerem. Tudom, hogy igaza van. Ma a magyarsághoz való tartozás legalább olyan fontos, mint a szolidaritás. Elítéli a népi íróknak antiszemitizmussal, nacionalizmussal és különösen fasizmussal való vádolását. Azon az estén szívünkbe zártuk a pápai rabbi csenevész kis unokáját, akiről csak később tudtuk meg, hogy Jobbágy Karcsi egy későbbi élettársával korábban a cionista Palesztinát is megjárta. Talán még haza is kísértük. Neki is része volt abban, hogy míg a pártokat be nem tiltották, mindannyian részt vettünk a szocialista mozgalomban: ki plakátot ragasztott, ki házi agitációra járt, ki, mint jómagam, ifjúsági előadó s később az OIB titkára lettem. A munkásokat persze nem sikerült harcba vinnünk a fasizmus ellen.

Mint különös véletlen folytán mindvégig megmaradt pártigazolványomból látom, a pártba hivatalosan két évvel később, 1938 decemberében

léptünk. Abban a háborús hangulatban ez a keresztény középiskolások részéről bátor lépésnek számított, mert ha megtudják, érettségi előtt kizárhattak volna az iskolából. Utólag visszaemlékezve heten voltunk. Vass Gyula finom mechanikus egy altiszt barátjával, Bognár Jóskával, aki világirodalmi ismeretekben majdnem olyan jártas volt, mint barátja, csak éppen politikai nézetei voltak igen egyoldaliak, amiket valamilyen politikai szemináriumon szedett föl. Öten a Márvány utca magasságából szálltunk le a Greguss utca penészes pincéjébe. Diáktársainknak erről nem is szóltunk, mert az önképzőköri szereplésünk miatt a más osztálybeliek úgyis marxistának tartottak bennünket. Később csatlakozott hozzánk egy Tokodról Pestre került üvegcsiszoló, aki a tokodi munkásmozgalom hatására a háború után lépett be a kommunista pártba, aki a mozgalomban megismerkedett egy jómódú sportcikk-kereskedő lányával, akinek a nevét se tudtuk, csak „hidegkezű lányként" emlegettük. A háború után a kommunista pártban nagy karriert futott be: az oktatási osztály helyettes vezetője lett. Többé nem is érintkezett velünk, fiatalon halt meg. Galicza Károlynak hívták. Apja egy híres színésznő sofőrje és villájában házmestere volt. A többiek, Jobbágy Károly költő lett. Horváth Janó színi rendező, és Erdélyi József. Nem tudtuk róla, hogy sváb családból származott. Annyit szidtuk előtte a hitleri Németországot, és a volksbundista svábokat, hogy egy idő után kimaradt közülünk és a háború alatt belépett a kelet-európai svábokból toborzott *„Leibstandarte Adolf Hitler"* nevű SS-hadseregbe. Bizonyára mi is hibásak voltunk. Származása miatt nagyobb megértéssel kellett volna kezelnünk. Lépését később megbánta és illegálisan hazatért. Mi rossz lelkiismeretünk miatt nem tettünk neki szemrehányást és befogadtuk maguk közé.

Az 1939-es választási agitációból szorgalmasan kivettük a részünket: röpcédulákat szórtunk, plakátokat ragasztottunk. Az alagúti nyalókázás miatt majdnem a rendőrkézre kerültünk. Akkor csempézték az aluljáró falát, mi meg teleragasztottuk ragasztós választási cédulákkal. A munkavezető feljelentett bennünket az alagút végében álló ügyeletes rendőrnek, aki lefülelt bennünket.

– Milyen röpcédulákat ragasztottak – kérdezte, ugye, nyilast? Mi képmutatóan bólogattunk. Nem nézett bele iskolatáskánkba, mely tele volt nyalókával. A rendőr nyilván a nyilasokhoz húzott. Megúsztuk

a följelentést és az iskolából való kicsapást is. Jártunk házi agitációra is. Ez nem volt veszélyes, mert vagy meghallgattak bennünket, vagy nem. Egy délután elég meggondolatlanul az iskolához közeli Avar utcát jártuk végig. Az egyik ház tábláján Gyula, Tersánszky Józsi nevét fedezte föl. Nevét már ismertük, Gyula olvasta is első Kakuk Marci kalandos történetét. Csöngetésre Tersánszky hórihorgas alakja jelent meg az ajtóban.

– Mit akarnak az urak? – kérdezte.

Még szóhoz se jutottunk jóformán, máris invitált bennünket a lakásába. A váratlan meglepetéstől dadogva kezdtük mondani, hogy a szociáldemokrata párt ifjúsági mozgalmától jövünk és meg akarjuk kérni, hogy a május 28–29-i választáson szavazatával támogassa a demokráciáért küzdő szocialistákat. Az elébb még mosolygó arca megkomolyodott.

– Jól van fiúk, a szociáldemokratákra szavazok, de csak egy feltétellel: ha a képviselő jelöltek között lesz frontharcos is. Ebből láthattuk, hogy tréfál velünk. Én válaszoltam: erre nem gondoltunk, de megmondjuk a pártelnökségnek, hogy legyen a jelöltek között legalább egy frontharcos is, mert Tersánszky Józsi Jenő író csak akkor adja a szavazatát a pártnak. Tersánszky arca mosolyra váltott, kezet adott, mi meg vidáman folytattuk a még hátralévő házakban a házi agitációt. Másnap elmeséltem anyámnak az Avar utcai történetet, nem Tersánszky nevén akadt meg, hanem az Avar utcán.

– Ha már az Avar utcában jártál, felkereshetted volna apád rokonait – mondta váratlanul.

Előtte sohasem említette apámat. Első férjéről Feri bátyám és Ilonka néném apjáról is, aki mindjárt az első világháború kezdetén eltűnt, csak annyit mondott, hogy nagyon jó ember volt, még a legyeket is elzavarta róla, ha elaludt. Mikor apámat megismerte, már három éve hadiözvegy volt, de a hatóságok az eltűnés zavaros körülményei miatt hadiözvegyi státuszát nem ismerték el. Évekig nem kapott hadiözvegyi nyugdíjat sem. Mikor én születtem, 34 éves fiatalasszony volt. Hogy férjhez mehessen, előbb a harctéren eltűnt első férjét holttá kellett volna nyilvánítani, ami hosszú procedúra lehetett, s csak akkor intéződött el, amikor én már Pestre kerültem. Nyugdíját azonnal egyből kifizetette. Sokáig azt hittem, hogy apámmal való kapcsolata csak kaland volt, de hogy apám rokonai címét tizenöt-húsz év után is tudta, szorosabb kapcsolatra mutatott.

Ezért legközelebbi alkalommal végigsétáltam az Avar utcán. Az egyik ház névtábláján fel is fedeztem nevüket. Felmentem az emeletre és megálltam a lakás ajtaja előtt. Mutatóujjamat rátettem a csengő gombjára. De hirtelen visszahúztam. Az előszobából ismeretlen hangok szűrődtek ki.

– Mit keresek én itt?

Akinek hangját hallom, nem rokonaim. Idegenek. A házasságon kívül született gyerek a kegyes kereszténység törvényei szerint törvénytelen gyerek, nem rokona az apjának. Megkönnyebbülten siettem le a lépcsőn, hogy soha többet ne tegyem be a lábamat az Avar utcába. Az én igazi rokonaim Csepregen élnek, a pestiek meg az Üllői út melletti sáros, bűzös Zita-telepen vagy még messzebb, az Illatos úton, mint Ható Árpi. Az Illatos úti-telep már nem barakk tábor volt, hanem valóságos téglából épült új szociális lakásokból állt, a vidéki urasági cselédlakások mintájára két szoba közé ékelt közös konyhából két család számára. Gyerekkoromból emlékszem a cselédlakásokra. Egy ilyen kétszobás konyhás lakásban lakott anyám bátyja, János bátyám egy másik családdal. A közös konyha közös tűzhelyén főztek egymást kerülgetve a cselédasszonyok. Ez nem volt másképp a főváros széli, Kispest határához közeli Illatos úti újonnan épült telepen sem, mely a második világháború után cigányteleppé degradálódott. A nem cigány családok mind elvándoroltak onnét, csak Ható Árpi maradt ott családjával és egy másikban, de akkor már kétszobás lakásban a húga, Ica a férjével, a vak Uri Andással. Árpi az Illatos útról teherautójával bejárta egész Európát Hamburgtól Moszkváig és nagy emberismeretre tett szert. Egyszer Hamburgból jövet megállt Münchenben, és fölkeresett engem. Késő éjszakáig beszélgettünk a még Budapestről hozott, fölmelegített, hazai töltött káposzta maradéka mellett, amit már nem lehetett hazavinni, ezért nekem és feleségemnek is meg kellett kóstolnunk. Árpi fiatal koráról mesélt:

– Tudod Jóska bátyám, ami elmozdítható volt, azt én elmozdítottam, mégsem lettem gazdag. Így ragadtam meg az Illatos úti cigánytelepen. Ott legalább otthon vagyok. A telepen húgomékkal ketten csak a mi családunk nem cigány. Igaz meg is becsülnek hűségünkért.

Később hallottam, mikor Árpi viszonylag fiatalon elhunyt, a telep cigányai nagy temetést rendeztek neki két cigányzenekarral, koszorúkkal. Több száz cigány állta körül a sírját és a magyar himnuszt énekelték.

Rokonságomban nem ismertem nála népszerűbb embert.

Az Avar utcai agitációs kirándulásunk, hogy a többi környező utcákról ne is szóljak, a kispolgároktól lakott kerületben teljesen hatástalan maradt. Igaz, alig voltunk néhányan, akik diák létünkre kimerészkedtünk a budai utcákra „röpcédulákat szertevetni", ahogy Jobbágy Karcsi írta lelkes agitációs versében. Szavazatok helyett csak Tersánszky Józsi Jenő vállveregetését kaptuk, mikor tréfás szavaira megígértük neki, hogy „frontharcos" is lesz a szocialista jelöltek között. Az országos választás eredménye sem keserített el bennünket. Ha nem is ilyen csúfos vereséget, de semmi jót nem vártunk. A szélső jobboldal robbanásszerű előretörésével számoltunk. Még a Magyar Élet Pártjának elkeresztelt kormánypárt is sokat veszített és csak 183 mandátumot kapott. A nyilaskeresztes pártnak egy csapásra 31 képviselője jutott be a parlamentbe, a kisebb jobboldali pártokkal együtt összesen 43. A Kisgazdapárt, mely az első háború és a forradalmak után Nagyatádi Szabó Istvánnal az élén fontos szerepet játszott a magyar politikában, most a legkomolyabb ellenzéknek, és titokban németellenes pártnak számított, neki ezúttal csupán 14 mandátum jutott. A szociáldemokrata párt az ipari városokban elveszítette munkás bázisát, és csak 5 képviselő jelöltjét küldhette az országházba. A szélső jobboldal szociális demagógiájával szemben a szociáldemokraták doktriner, az ausztromarxistáktól kölcsönzött nézeteivel hatástalan maradt, ami nem lepett meg bennünket.

Az érettségi után azonnal állást kellett keresnem. Továbbtanulásra, egyetemre nem is gondolhattam. A Schmidegék havi húsz pengője és napi kosztja átsegített ugyan a legnehezebb éveken, de most nincs tovább. Az egyetemi körökről, ottani segélyszervekről fogalmam se volt. Kereskedelmi aztán egyébként is csak közgazdasági egyetemre mehettem volna, ahhoz pedig nem sok kedvem volt, mert csak a kereskedelmi iskola folytatását láttam benne. A harmincas évek végén háborús konjunktúra miatt állást könnyen találhatott az ember. A svéd-német Elektrolux cég Andrássy úti irodájában kaptam először munkahelyet, de ott csak a próbaidő letöltéséig maradtam. A cégnél áporodott, rossz hangulat fogadott. Az idősebb kollégák, főként zsidók, attól tartottak, hogy hamarosan fölmondanak nekik s engem úgy tekinthettek, mint a helyükre törekvő jövevényt. Három hónap után Mariska néném számára

alkalmazotti kedvezménnyel vásároltam egy kis villanyfőzőt, és búcsút vettem a cégtől. Másodszor a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknál jelentkeztem. Rövid vizsga után azonnal föl is vettek, de nem a központba, hanem leányvállalatukba, a Nemzeti Takarékpénztárba. A vizsgáztató tisztviselő előtt a nevem ismert volt, hiszen három esztendőn át kaptam a bank száz pengős évi ösztöndíját.

Már jó ideje dolgoztam a Nemzeti Takarékpénztárban, mikor nehéz szívvel elhatároztam, hogy lakást keresek. Négy évig húztam meg magamat unokanővérem Munkás utcai lakásában. Náluk otthon éreztem magam. Mariska olyan, mondhatnám „éjjeli menedékhelyet" tudott varázsolni hatunk számára a szűk lukban, hogy valóságos bűnnek éreztem otthagyni őket, mikor már biztos talaj volt a lábam alatt. Húgomtól többször hallottam, hogy anyám már attól tartott, hogy nem bírja a munkát Gundelfingeréknél, s rettegett, mi lesz vele, ha majd a húgom egyszer egyedül hagyja. Döntenem kellett. A kereskedelmi iskolában a szülők foglalkozásának összeírásakor, mindig utolsónak kerültem sorra, mert a „házicseléd"-nél alacsonyabb kategória nem volt. Mindig egyedül álltam föl, de a munkásmozgalom és a népi irodalom hatására, olyan büszkén, mint a Farkas Ácsi, aki évekig azt hazudta, hogy apja az Urikányi vezérigazgatója. El is hittük neki, mert gyakran előkelő autó hozta az iskolába, de egy reggel megláttuk, hogy megcsókolta a sofőrt.

– Mondd Ácsi, miért csókolod te meg a sofőrötöket? – kérdeztük.

Ezzel vége lett a hazugságnak. Mindenki lenézte Ácsit, engem meg becsültek, noha az egész osztály tudta, hogy házicseléd fia voltam, s mellesleg az osztály legjobb tanulója. Igaz, nem a kereskedelmi számtanért, hanem a tandíjmentességért.

Ledácsékkal ekkor már nem Alitzer néniék lakásáról leválasztott kis lakásban laktunk, hanem fölköltöztünk az első emelet folyosójáról nyíló külön bejáratú, valamivel nagyobb szobakonyhás lakásba. A mellettünk lévő lakásban albérlőként egy nyugalmazott öreg nyomdász lakott. Ha a nap nyáron bebocsájtotta fényét a szűk udvarba, kiült a folyosóra. Hamar megismerkedtünk. Mint szinte minden nyomdász, szervezett munkás volt, ezért külön becsültük. Én nemcsak szakszervezeti múltja miatt, hanem azért is, mert mint a nyomdászok többsége a szervezett munkásság elitjéhez tartozott. Meglepett politikai tájékozottsága és az irodalomban

való jártassága. (Műveltség dolgában messze felette állt az én szervezett rokonaimnak, akik kevés könyvet vettek kezükbe, s csak a szemináriumokon hallottak alapján tájékozódtak a világban.) Egy hosszabb folyosói beszélgetésen szóba került köztünk a Huszadik Század folyóirat, fölmerült Jászi Oszkár neve, akiről csak annyit tudtam, hogy Ady Endre barátja volt és most valahol Amerikában él. Bevallottam, hogy a Huszadik Századról is csak hallottam. Mikor elmondtam neki, hogy hamarosan elköltözöm a Ledácséktól, kihozta a konyhából a Huszadik Század egybekötött évfolyamát.

– Az összes évfolyam megvan – mondta. Szívesen neked adnám őket, ha elfogadod. Én már nem sokáig élek, tudom, hogy jó kezekbe kerülnének.

Örömmel elfogadtam. Lakásról-lakásra vittem magammal, míg menekülésem után az ávéhá, mint a szocializmus elveivel ellenséges irodalmat, azt is elvitte. Sajnos, az öreg nyomdász nevére nem emlékszem, pedig megérdemelné, hogy ide írjam a nevét, mert a tőle kapott Huszadik Századból fiatalon ismerkedhettem meg a szociológiai irodalommal és Jászi Oszkár írásaival, melyek nagyban hozzájárultak a népi irodalommal együtt, hogy a szociáldemokrata mozgalomban nem hatottak rám a vulgármarxista nézetek és kezdettől elutasítottam magamtól az akkor divatos kommunista illegális zsargont.

Vass Gyula a Svábhegyen lakott ugyancsak hadiözvegy, mosónő édesanyjával egy neves kalapgyáros lakatlan vagy csak nyáron lakott villájának nedves alagsorában. Gyerekkora óta tüdőbajban szenvedett, amin az se segített, hogy a húszas években valamilyen segélyakcióval kijutott Svájcba. A svájci fűszeres családnál töltött idő élete legszebb emléke volt, sokszor emlegette, de sem a nevükre, sem a városra nem emlékezett, ahol volt. Egy őszi délután felsétáltam a Svábhegyre, hogy meglátogassam Gyulát. Édesanyja, Juliska néni sírdogálva fogadott, hogy nem tudja meggyógyíttatni a fiát. Egy vasárnap délután a villatulajdonos velünk nagyjából egyidős lánya följött a Svábhegyre körülnézni a villájukban. Bevezettük a nedves odúba és elmondtuk neki, hogy Gyula súlyos tüdőbeteg. Megkértem, szóljon a szüleinek, engedjék meg, az emeleten egy száraz szobában meghúzódhasson édesanyjával. Jólelkű, szimpatikus zsidólány alig egy hét múlva jött a jó hírrel: a szülei beleegyeztek, hogy fölköltözhessenek az emeleti rész egyik szobájába. Az egészséges,

száraz lakás egy időre megmentette Gyula barátom életet, Vass néni meg körülnézett, van-e a környéken egy nekem való kiadó szobakonyhás lakás, hogy megszabadítsam anyámat és húgomat a cselédsorsból. Őszintén szólva sajnáltam elhagyni Mariskáékat, különösen Janit és a kis unokahúgomat, hiszen Csepreg után, a Munkás utcai ház volt az első igazi otthonom. Csepreg után újra rokonok között éltem. Fönn a Svábhegyen, Vassék lakása közelében a Diósárok úton találtunk egy üres lakást. Egy nagy kert közepén álló ház végében egy szobakonyhát. A konyha padlózata erősen kopott vörös tégla volt, a szoba padlójára már nem is emlékszem. A klozet deszkából ácsolva a kert végében állt, az ajtaján egy kivágott szívvel. Nagyobb baj volt, hogy az otthon alapításához még egy tányérom vagy kanalam sem volt, nem hogy ágy vagy szekrény. Először ezeket kellett beszereznem, hogy egyáltalán beköltözhessünk. Zita-, August- és Mária Valéria-telepi rokonaimtól tudtam, hogy használt holmit legolcsóbban a Teleki téren lehet venni. Megalkudtam ott egy széles ágyra, s mivel konyhaszekrényre már nem tellett, egy stelázsira, amit a lábosok, tányérok és egyéb konyhafelszerelések helyéül szántam. Nagy gond volt, hogy ezt a véka bútort, hogy vigyem fel a Teleki térről a Svábhegyre. Horváth Jenő, aki ekkor már a Színi Akadémiára járt Pécsi Sanyival, azt ajánlotta, hogy béreljek egy kordét és Spikivel (Pécsit hívtuk egymás közt így) húzzuk föl egy szabad délutánon. Arra már nem emlékszem, hogy Pécsi Sanyi segített-e, de tény, az ócska bútor végül fölkerült a svábhegyi lakásba. Mivel munkahelyemen nemcsak a bank épületét varázsolták újjá, hanem a régi íróasztalokat, foteleket és székeket is kidobták. Elmondtam az igazgatómnak, Hitel Dénesnek, hogy anyámat és húgomat magamhoz vehessem, egy lakást vettem ki a Svábhegyen, nem kaphatnék-e egy-két kimustrált bútordarabot.

– Vigye, amire szüksége van – mondta, s meglepetésemre érdeklődve kikérdezett családi viszonyaimról.

Hogy a kiválasztott íróasztal és a nehéz fotel hogy került föl a Diósárok úti lakásba, fogalmam sincs, de büszke voltam, hogy íróasztalom is lett. Nagyobb baj volt, hogy szekrényt nem sikerült szereznem. Mondtam anyámnak, szögeket verek a falba, arra akasztjuk kevés ruhadarabjainkat, amíg kerül egy szekrény is. Hamarosan került. Beköltözhettünk. Esténként a fogaskerekű vasút vitt föl a hegyre, egészen az Istenhegyi

lépcsőnél lévő megállóig, ahonnét csak pár lépésnyire lefelé vezetett a Diósárok út.

A Nemzeti Takarékpénztár eredetileg egy kis erzsébetvárosi helyi bank volt. A környék kereskedői alapították. Főként váltóik leszámolásával foglalkozott. A váltóosztály igazgatója a városrész minden kereskedőjét szinte személyesen ismerte. Mást se csinált, csak reggeltől estig telefonált, és kérte az ismerős kereskedőktől a leszámítolás alá eső váltók benyújtását, ami a kis bank egyik legfontosabb üzlete volt. Pár évvel az én felvételem előtt a Kereskedelmi Bank komoly vállalattá fejlesztette és hamarosan megkezdte az épület modernizálását is. Mikor én odakerültem, a Vilmos császár úti (ma Bajcsy Zsilinszky út) résszel már elkészültek, s csak az emeleten dolgoztak még kőmívesek, belül a bankhelyiségekben már szorgalmasan folyt a munka. Az új igazgató valamelyik vidéki fiókból felhozott dr. Hitel Dénes lett. Engem már ő fogadott és beosztott a váltóosztályba. Egyszer valamiért engem küldtek fel a legfelsőbb emeleten lakó házmesterhez. Mikor dolgomat végezve lejöttem, éppen vége volt a munkaidőnek. A kőmívesek a kijárat előtt sorakoztak. Én is közéjük álltam. Egy pallér sorra megmotozta őket, mielőtt kiléptek a kapun. Mikor rám került volna a motozás, hirtelen megmondtam neki, hogy én a bankhoz tartozom. Zavarodottan bocsánatot kért. Én meg megdöbbenve jöttem rá, hogy látszatra már nem tartozom azokhoz, akikhez Jani előtt tett fogadalmam szerint mindig tartozni fogok, a proletárokhoz. A pallér engem már nem motozott meg… Az építészmérnök nevét – pedig jó neve volt a szakmájában – sajnos elfeledtem. Az viszont meglepett és megmaradt az emlékezetemben, hogy az épület újjáépítéséről kiadott füzethez Féja Géza írt egy elismerő bevezetőt. Nem értettem, hogyan kaphatta a banktól a megbízást, a „Viharsarok” című nemrég megjelent könyve miatt kéthavi fogságra ítélt és tanári középiskolai állásából elbocsájtott Féja Géza. A Kereskedelmi Bank Konrád nevű igazgatójától aligha. A rejtélyre csak évek múlva jöttem rá. Féja dicséretére az építés különben rászolgált. Az épület Vilmos császár úton át a Dohány utcai zsinagógára tekintő üvegfalát a földszinttől a tetőig bronzráccsal borította be, amivel kitűnően érzékeltette az épület bank jellegét. Belül a műmárvány borítású három emelet magasságú pénztárt hosszú, fedett teremmé varázsolta.

A pénztár terem első emeletének a Vilmos császár útra néző részén helyezte el az igazgatói irodákat, hátul a váltóosztály sötét, barátságtalan szobájában a váltóosztály kapott helyet. A váltóosztály új vezetőjével, az ugyancsak vidékről felhozott Petrovics cégvezetővel sehogy sem tudtam emberi kapcsolatot teremteni. Beképzelt, szűklátókörű ember volt. Reggelente hegyezte és íróasztalán rakosgatta a különféle színes ceruzákat. Nem értettem, hogy tudott egy viszonylag fiatalember, aki Petőfi családi nevét viselte, ilyen korlátolt kispolgár lenni. Ha tehette, ő is igyekezett megszabadulni tőlem. Minden délben bankzárta után engem küldött le a pénztárba, hogy segítsek Szücs bácsinak a váltók lejárati könyvét, a skadencet összeegyeztetni a beváltott váltók összegéről ceruzával vezetett nagy pénztárkönyvvel. Ezt a feladatot szívesen vállaltam, pedig a hibakeresésre gyakran rámentő az ebédidő (akkor még osztott munkaidőben dolgoztunk) nagy része, mert a nagybajszú Szücs bácsit szép mezőtúri kiejtése miatt külön is becsültem. Engem mindig nagyfiamnak szólított. Egy alkalommal az egész ebédidőmben egyeztettük a könyveket, mire a hibát megtaláltuk. Ezt már soknak találtam, s úgy döntöttem, hogy behozom a mulasztást és csavargok egyet a Kossuth Lajos utcában, nézegetem a kirakatokat, megállok a Tolnai Világlapja nyomdája előtt, s nyitott szellőző ablakon lenézek a pincében zakatoló rotációs gépekre és tüdőre szívom a nyomdafesték kellemes szagát, nem sejtve, hogy késésemért mekkora botrány keletkezik. Az ebédidő önkényes behozásáért Petrovics cégvezető dühöngve fogadott. Egy darabig igazam tudatában szótlanul tűrtem hangos felelősségre vonását, egy idő után hirtelen elöntött a düh, nagy mérgemben fölkaptam a legközelebb álló széket és az íróasztalához vágtam.

Ahogy vártam tőle, azonnal szaladt dr. Hitel Dénes igazgatóhoz panaszra. Hamarosan keresett is az egyik titkárnő (Máig emlékszem a nevére, Harák Magdának hívták):

– Kismolnárka, a méltóságos úr hívatja!

Mivel én voltam a legfiatalabb a bankban, sokan így szólítottak, igazgatónkat meg sokan méltóságos úrnak, mert a bank éppen abban az időben vásárolta meg – ha jól emlékszem, tízezer pengőért – a bank tekintélyének emelésére a méltóságos címen kívül semmivel nem járó kormányfőtanácsosi címet. A kollégák azonnal tudomást szereztek összeütközésemről

Petrovics cégvezetővel, akit nemcsak én utáltam, nekem adtak igazat, de attól tartottak, hogy Petrovics lesz az erősebb, és ahogy ilyen esetben lenni szokott, elbocsátanak. Megnyugtattam őket:

– Én úgyse fogok megöregedni ebben a bankban.

És magabiztosan, rá se nézve Petrovics cégvezetőre, leindultam dr. Hitel Dénes igazgatónak a pénztárterem másik végében, az első emeleten lévő irodája felé. Azonkívül, hogy hivatalba lépésemkor nála jelentkeztem és beosztott a váltóosztályra, eddig nem sok dolgom volt vele. Szemüveges, szőke hajú, jó megjelenésű, magas ember volt, ma azt mondanám, germán típusú. Neve is magyarosításra utal. Hitel lehetett Széchenyi korfordító könyvének a címe, de magyar vezetéknévnek alig képzelhető el. Talán célzatosan akkor vette föl, mikor banktisztviselőnek készült. Ő is vidékről került a Nemzeti Takarékpénztárhoz. Két gyereke volt, egy fia és egy lánya. Felesége évek óta súlyos betegséggel ágyban feküdt. A Városliget szélén, a Szabó József utcában lakott. Ennyit tudtam meg róla addig az idősebb kollégáktól.

Mikor beléptem az irodájába, fölállt és az íróasztala mellett álló székre mutatott:

– Kolléga úr üljön le és mondja el, mi történt röviden az előbb maga és Petrovics cégvezető úr között.

Meglepett a fogadtatás, nem erre számítottam. A viszonylag nagy korés rangkülönbség miatt más hangot vártam. Meglepett, hogy nem adott eleve igazat Petrovics cégvezetőnek, hanem az én véleményem is érdekli és kikéri.

– Igazgató úr, engedje meg, hogy ne a mai napon történtekkel kezdjem.

– Jó, de azért ne Ádám és Évánál – mondta még mindig barátságos hangon.

– Hadd mondjam meg őszintén, hogy nem tudom elviselni Petrovics cégvezető úr modorát. Talán látta igazgató úr a sorba állított kihegyezett színes ceruzákat a cégvezető úr asztalán. Ez az ő világa. Olyan ő, mint az egész magyar középosztály. Én nem tartozom közéjük. Származásomnál fogva a parasztsághoz és az ipari munkásság körében vagyok otthon. Nem tudom elviselni az igaztalanságot. Ma délben, mikor Szücs bácsival egész ebédidőben kerestük a hibát, úgy gondoltam, nekem is jogom van az ebédidőre, mikor végre megtaláltuk, elhatároztam, hogy behozom a

mulasztást és annyival később jövök vissza. Mikor ezért Petrovics cégvezető úr a sárga földig lehordott, hogy önhatalmúlag behoztam az elmaradt ebédidőt, megbántott igazam miatt elöntött a düh és az íróasztalához vágtam a székemet. Ennyi történt. Sajnálom, ha igazam van, nem tudok megalázkodni.

Dr. Hitel Dénes figyelmesen végighallgatott. Aztán legnagyobb meglepetésemre a cégvezető helyett nekem adott igazat, fölállt és kezet nyújtott:

– Ilyen emberért, mint maga mindent kész vagyok megtenni. Tudom, hogy keresetéből hadiözvegy anyját és húgát tartja el (nem kérdezhettem meg, honnét tudja, s ez máig is rejtély előttem), gondoskodni fogok, hogy külön munkával mellékkeresethez jusson, de azt ajánlom, ha sérelem éri, türtőztesse magát, s ne vágjon oda azonnal egy széket.

A fiatal kollégák és kolléganők izgatottan várták, míg visszamegyek.

– Fölmondás? – kérdezték.

– Nem mondott föl – feleltem. Ellenkezőleg, miután meghallgatott, azt mondta, hogy egy olyan emberért, mint én vagyok, mindent hajlandó megtenni és gondoskodni fog, hogy mellékkeresethez jussak.

– Nem igaz… Nem lehet igaz – mondták elcsodálkozva.

– Én se számítottam erre. Bizonyára Petrovics cégvezető se, nem ezért panaszolt be. Majd meglátjuk, megtartja-e a szavát.

Pár hét múlva újra hivatott. Nem tudtam elképzelni, mit akar. Ígéretére nem is gondoltam, nem is vettem komolyan. Amint beléptem az irodájába, szemem megakadt a könyvállvány tetején lévő könyvön: Spengler Oswald *„Untergang des Abendlandes”.* Egy ismertetést valahol már olvastam róla. Meglepett, hogy egy bankigazgató épp ezt a könyvet olvassa, méghozzá eredetiben.

– Találtam egy lehetőséget, hogy egy kis különmunkát juttassak magának – mondta minden bevezető nélkül.

– Tudja, merre van a Váci utcában a Triznya cipőüzlet?

Persze nem tudtam. A váci utcai üzleteknek még a kirakatát se nagyon bámultam meg, legfeljebb a Cserépfalvi Kiadóét, nincs-e új kiadványa.

– Az a másik oldalon van – szakított félbe –, de körülbelül azzal szemben van a Triznya cipőüzlet, melynek nagyobb hitelt folyósítottunk. Az lenne a dolga, hogy ellenőrizze a lejáratát.

A Triznya-név nekem akkor nem mondott semmit. Örömmel vállaltam a munkát. Harminc-negyven év múlva Rómában többször igyekeztem összeszedni homályos emlékeimet az előkelő csinos cipőüzletről, mert Monte Compatriból sokszor ellátogattam a római Aventinre, a „Triznya kocsmába”. A „kocsma” Triznya Matyi és felesége, Szőnyi Zsuzsa vendégszerető otthona volt. Nemcsak az ott összeverődött római és Rómát látogató nyugati, hanem félig titokban otthoni magyarokkal is lehetett találkozni a falakon függő szebbnél szebb Szőnyi-képek alatt, s otthoni információkat szerezni miközben vidáman elfogyaszthattuk Zsuzsa remek rakottkrumpliját és elborozgattunk az Albanói hegyek híres frascati nedűjével (melyből egy-két üveggel Monte Compatriból mindig vittem magammal a kocsmai találkozóra). A Triznya név már az első találkozásunkkor is ismerős volt nekem.

Egyszer megkérdeztem Matyit, nem annak a Váci utcai cipésznek a fia-e, akihez banktisztviselő koromban az igazgató elküldött a leltárt ellenőrizni. Ettől kezdve a régi, évtizedes kapcsolat alapján otthonosan mozogtam a Triznya kocsmában. Még a német feleségemet, aki nem sokat értett magyarul, Olgát és a Monte Compatriban nálam vendégeskedő egykori osztálytársamat, Péczeli László festőművész barátomat is elvittem az aventini magyar kocsmába, hogy külföldön is láthasson Szőnyi remekműveket.

Észak-Erdély visszatérte után egy alkalommal azt kérdezte tőlem Hitel Dénes igazgató úr, nincs-e kedvemre egy időre átmenni egy behívott erdélyi képviselő által alapított bőrbeváltó vállalat Soroksári úti telepére zálogtartónak, ami banknyelven annyit jelentett, az árukészlet állandó ellenőrzőjének. Örömmel vállalkoztam rá, mert ez nem csak a bizalom jele volt, hanem külön pénzjuttatással is járt. A következő hét elején már jelentkeztem is a Soroksári úti nyersbőr szagú raktárban. A cég tulajdonost sose láttam, az a parlamentben volt elfoglalva, de láttam a cégbejelzését, amelyen legalább tízféle vállalkozás volt bejegyezve. Tehát nemcsak az „anyások”, ahogy Kolozsvárott az Erdélyre rátelepedett protekciósokat nevezték, hanem sok ügyes erdélyi Magyarországon is jó karriert csinált. A képviselő nevére már nem emlékszem. A raktárt Jánoska úr vezette, aki a jó fizetett állásban házasodni készült, s eldicsekedte, hogy egész életében nővel még nem volt dolga. (Nem vette észre,

hogy a háta mögött mindenki a fejét csóválta és kinevette.) A bőrraktárból Jánoska úron és a büdös bőrszagon kívül semmi sem maradt meg az emlékezetemben. Egy napon dr. Hitel telefonált nekem, hogy bankzárta előtt keressem föl az irodájában. Jó hírrel fogadott. A bőrbegyűjtő vállalat kolozsvári központi irodájának cégvezetőjét behívták katonának és kérték őt, hogy a Soroksári úti bőrraktár helyett küldjön át engem Kolozsvárra, hogy egy időre átvegyem a cégvezető munkakörét. A Soroksári úti bőrraktár helyett Kolozsvár, ilyet még álmomban sem tudtam elképzelni. Kiderült, hogy Vass Gyulának rokonai élnek ott, azonnal megadta címüket, hogy keressem fel őket. Másnap meglátogattam volt tanáromat, dr. Boér Jenőt, akiről tudtam, hogy erdélyi származású. Jenő bácsi azonnal levelet írt Krenner Miklósnak, hogy mutassa meg nekem Kolozsvár nevezetességeit. Végül eldicsekedtem a szociáldemokrata ifjúsági mozgalom központjában az OIB-ben is, hogy rövidesen Kolozsvárra utazom. Ságvári Endre javasolta, hogy keressem föl Balogh Edgárt, akit írásaiból már ismertem. Címekkel és jótanácsokkal ellátva örömmel ültem föl a kolozsvári vonatra.

A Kolozsvárott töltött időre jó ötven év múlva Bálint Tibor följegyezésében egy hosszabb beszélgetés során így emlékeztem vissza:

„Életemben először a negyvenes évek elején jártam Kolozsvárott. Egy hónapot tölthettem itt egykori főnököm, egy irodalombarát bankigazgató jóvoltából. A kedves Spectator, Krenner Miklós, egy egész napot áldozott rám, hogy megmutassa a várost. Elvezetett a Házsongárdi temetőbe is, akkor állottam először meghatottam Tótfalusi Kis Miklós tumbája előtt, nem sejtve még, hogy a Mester mekkora szerepet fog játszani életemben. Mondanom sem kell, hogy azonnal beleszerettem Kolozsvárba. Budapest után nagyon kellemes kis városnak találtam: itt minden megvolt, amit másutt csak nagy városokban lehetett fellelni; színház, opera, zenekar, könyvtár, múzeum, egyetem, kellemes vendéglők… És egy jó félóra alatt ki lehetett sétálni Kolozsmonostorra, ahol először láttam szegény román parasztokat, de nem tagadom, minden együttérzésem ellenére, nem miattuk, hanem Budai Nagy Antal és parasztforradalmárjainak emlékét keresve jártam arra.

Azóta nagyot változott a város. Mint mindenütt Európában, erre is – mint gyilkos fagyöngy a fára – ránőttek az otromba új városnegyedek és megfojtással fenyegetik a történelmi városközpontot. Áll még ugyan Mátyás király szülőháza, járhatok még a Torda utcában, ahol valamikor Tótfalusi uram nyomdája volt, de vajon Ő ráismerne-e a régi-régi utcára?”

Irodánk az újra Deák Ferencről elnevezett szép széles valamikori utcában volt. Kiadó szobát Vass Gyula nagynénjének ajánlására a Maros partján találtam. Két öreg néni fogadott. Elmondták, hogy egy magyarországi katonatiszt lakott előttem náluk. Azonnal ki is akartam fizetni az egyhavi lakbért, de vonakodtak átvenni, amit nem értettem. Aztán az egyik öreg néni megszólalt:

– Valamit még meg kell mondanunk magának.

– Mi a baj? – kérdeztem – Talán poloskáik vannak?

– Annál sokkal nagyobb. Mi, kérem, zsidók, vagyunk, hátha az nem tetszenék magának.

– Én katolikusnak születtem – feleltem –, mert földesurunk Nádasy Ferenc 300 évvel ezelőtt katolizált, hogy elnyerhesse Esterházy Júlia kezét s vele együtt a mi protestáns falunknak, ha tetszett, ha nem, át kellett térnie a katolikus hitre, ezért ellene vagyok minden erőszaknak. A két néni föllélegzett, és hálás pillantással átvették a havi lakbért.

Az irodában az igazgató megkérdezte, tudok-e könyvelni, mert a cégvezető teljes munkakörét kell átvennem, aki a könyvelést is végezte. Megnyugtattam. Pár nap múlva az igazgató sápadt arccal jött be az irodába. Őt is behívták, közölte velem, s hogy az ő munkakörét is át kell vennem. Nem örültem neki. Ekkor már tudtam, hogy a „bennszülöttek” nem nézték jó szemmel, ha a vezető pozíciókat, az „anyából jöttek” veszik át. Igyekeztem tehát mind a négy munkatársszal (három asszony volt) a lehető legszívélyesebb baráti kapcsolatba kerülni, nem akartam főnököt játszani. Ez nem volt nehéz, mert a nyári szezon miatt kevés munka volt, s csak lődörögtünk az irodában. Hamar meg is untam a tétlenséget. A munka végeztével délelőtt az én kedvemre népdalokat énekeltünk. Az egyik kolléganő örmény származású volt, kértem, hogy énekeljen valamit örményül. Népdal volt-e, amit énekelt, máig sem tudom, de szép volt. Délutánra mindenkit hazaküldtem, mert a kevés munkát délelőtt is elvégeztük. Én egész munkaidő alatt benn maradtam az irodában, hogy Pestről telefonon mindig elérhető legyek. Soha olyan szépen nem teltek a napjaim, mint igazgató koromban…

Szabad időmben siettem megismerni álmaim városát, a kincses Kolozsvárt. Boér Jenő bácsi levelével már Kolozsvárra érkezésem másnapján beállítottam Krenner Mikós lakásába, akiről csak annyit tudtam,

amit Jenő bácsi elmondott, hogy Spectator néven remek újságíró. Szobája könyvekkel volt tele. Noha diákkorom óta már én is gyűjtöttem könyveket, de ennyit egy lakásban még nem láttam. A falakat könyvállványok borították, de könyvek hevertek a székeken és tornyosodtak az íróasztalán is. Erdélyi szívélyességgel fogadott. Megállapodtunk, hogy szombaton délelőtt találkozunk a főtéren. Én korábban érkeztem a megadott időpontnál. Néztem a járókelőket és figyeltem a beszédüket. Viszonylag ritkán hallottam román szót. (Nem tudtam, hogy nagy részük elmenekült.) A feketehajú lányokat mind románnak néztem. Utólag bevallom, tetszettek. A főtéren körüljártuk a Szent Mihály-templomot, belülről is megnéztük. Engem a kassai dómra emlékeztetett, melyet egy iskolai kirándulás alkalmából láttam. Mátyás király szobrát, Fadrusz János remekművét, képekről ismertem, boldog voltam, hogy eredetiben is láthatom. Besétáltunk a Bánffy palota udvarába. Megnéztük Mátyás király méltóságteljes szülőházát. Elindultunk a Farkas utca felé, de Krenner Miklós útközben több utcába betért, s néhány nemes palota előtt megállt és elmondta történetüket.

Egy ház előtt, melyik volt, arra már nem emlékszem, külön fölhívta rá a figyelmemet, hogy Petőfi onnét indult Segesvár felé. A Farkas utcában meghatottan léptem be a református kollégium udvarába, melyet Szabó Dezső lelkendezéseiből már oly jól ismertem. A református templom előtt Krenner Miklós elmondta nekem a templom egész történetét. Szavaira mindmáig emlékszem, csak az évszámoknak kellett utánanéznem. Megpróbálom úgy visszaadni, ahogy tőle hallottam.

1486 őszén határozta el a kolozsvári városi tanács, hogy a Farkas utca keleti felében Mátyás király és Báthori István rendeletére és támogatásával templomot és kolostort épít a ferenceseknek. A templom- és a kolostorépítés 1489-től 1516-ig tartott. 1536-ban kiűzték a barátokat, a templom és a zárda üresen maradt. Báthori István a jezsuitáknak adományozta. A medgyesi országgyűlés 1588-ban kitiltotta őket Erdélyből, és egy év múlva el is hagyták Kolozsvárt. Báthori Zsigmond néhány év múlva történő nagykorúsítása idején 1595-ben újra birtokukba vették, de a fejedelem bukása után 1603-ban Székely Mózes fejedelemmé választása után a kolozsvári nép rátámadt a jezsuitákra. A templom kapuját betörték, szétvágták az oltárokat, levágták a szentek szobrainak fejét,

darabokra törték a padokat, s hogy a jezsuiták többé ne vehessék birtokba, lebontották a templom boltozatának egy részét is. A súlyosan megrongált templom egy ideig megint üresen maradt.

1622-ben Bethlen Gábor a megszaporodott reformátusoknak ajándékozta oda. I. Rákóczi György idejében megkezdték az újjáépítést és 1640 előtt elkészült.

Meghatottan léptem át az erdélyi reformáció legnagyobb templomának küszöbét. Jóval kisebbnek tűnt, mint olvasmányaim alapján elképzeltem. Különösen a Szent Mihály-templom méreteivel összehasonlítva, pedig ez a prédikáló ferencrendiek számára épült nagy hallgatóságot befogadó egyhajós templomnak. Üres falai a többszörös gazdacserélés után is megtartották a kálvinizmushoz illő zordságot. A ferences egyszerűség mögött a kálvinista puritánságot véltem meghúzódni. A falakra felfüggesztett szürke és színes címerek Erdély történetét, s papi székek támlájára erősített halotti kárták Erdély kultúráját hirdetik. Krenner Miklós a legtöbbjükről tudott előttem ismeretlen dolgot mondani. Megálltunk Misztófalusi halotti kártája előtt, melyet idővel (Herepei János szerint) véletlenül egy másik székre erősítették és ott is maradt. Krenner Miklósnak Misztófalusiról nem kellett sokat mondania, mert már akkor legtöbbet róla tudtam. A templom előtt abban maradtunk, hogy délután kimegyünk a házsongárdi temetőbe. Hazafele menet megálltunk egy nemesi polgári ház előtt. Nem volt rajta emléktábla, de Krenner Miklós külön felhívta a figyelmemet rá: innét indult Petőfi a segesvári csatatérre.

Délután szép napos időben sétáltunk ki a házsongárdi temetőbe, amelynek halotti sírköveit Krenner Miklósnál talán csak Herepi János ismerte jobban. Sok síremléknél megálltunk, de mivel Erdély történetében elég járatlan voltam (a kereskedelmi iskolában a történelem órán alig kerül szóba). Misztótfalusién kívül csak Brassai Sámuelét, Bölöni Farkas Sándorét (róla tudtam, hogy nekünk, magyaroknak ő „fedezte föl Amerikát”). A Dsida-család kriptájánál megkérdezte, ismerem-e Dsida Jenő verseit. Szégyenkezve vallottam be, hogy csak egy versét ismerem Szerenád Ilonkának. Horváth Jenő barátomhoz, aki akkor már a Színi Akadémiára járt, valahonnét eljutott az 1933-ban megjelent „Nagycsütörtök” című verseskötete, baráti körünkben többször felolvasta ezt a gyönyörű verset.

Az első szakasz mindmáig megmaradt emlékezetemben. Mindjárt el is mondtam:

A fűzfa behajlik a vízbe
a víz körülötte csacsog
locsogva körülsimogatják
piciny buborék-pamacsok
a hold egyedül csavarogva
oly holthalvány odafent
kémleli elcsavarogva
egy holt kicsi lány hova ment?

Akkor még nem tudtam, hogy a költőt a temetésén Krenner Miklós búcsúztatta. A migrációban elsőnek és talán utolsónak én írtam kötetei hiányában egy rövid ismertetést róla, mely a sokszorosított Látóhatár 1952. májusi számában jelent meg. Eljutottunk Szenczi Molnár Albert kopjafájához is. Akkor még csak néhány zsoltárfordítást ismertem. A kálvinista M. Annától hallottam először őket. Néha elvitt a Kálvin téri református templomba is. A prédikációk ott sem tetszettek, de annál jobban meghatottak a zsoltárok. Szenczi Molnár kopjafája előtt a katolikus egyházi énekekre nevelt fülemben újra zúgni kezdett a „Tebenned bíztunk eleitől fogva" és a „Mint a szép híves patakra" kezdetű örök értékű zsoltárok.

Ezek után első dolgom volt meglátogatni Balogh Edgárt. Nemcsak azért, mert Ságvári Endre ajánlotta, hogy keressem föl, hanem azért is mert hallottam, hogy Móricz Zsigmond őt kérte fel a Kelet Népe kolozsvári terjesztőjének. Tudtam a Sarlós mozgalomban játszott szerepéről is. A Sarlós mozgalom miatt tisztelettel néztem rá, mert a felvidéki sarlósok legnagyobb érdemének tartottam, hogy ők tették először szóvá a háború utáni antiszociális rendellenességet és szétfeszítették a baloldali magyar ortodoxia korlátait és az aktuális magyar kérdéseket helyezték előtérbe, ami nekem a legnagyobb gondom volt a szocialista ifjúsági mozgalommal. Edgár bemutatta feleségét, aki valamikor cselédlány volt, mint az én összes csepregi lány rokonom.

Kolozsvári tartózkodásom vége felé Móricz Zsigmond előadást és fölolvasást tartott a Darányi Kálmán volt németbarát miniszterelnökről

elnevezett diákotthonban. Ez a diáksereg még nem ment át akkora szellemi átalakuláson, mint akik Prágában fogadták, a hangulat mégis bensőséges volt. El is keltek a könyvei. Én is vettem egyet: „Míg új a szerelem". Zsiga bácsi kezében dedikálás közben megállt a toll; rám nézett és azt mondta: „Ezt a könyvet nem ajánlom neked, mert még szerelmes leszel, ha elolvasod".

Kolozsmonostorra csak egyedül sétáltam ki. Oda nem kellett kísérő. Jól ismertem Budai Nagy Antal parasztforradalmát. A szocialista fiatalok előtt sokszor tartottam róla előadást. Monostor akkor még nem volt összenőve Kolozsvárral. Az út még a szántóföldek között vezetett, ahol a nyári napsütésben román parasztok dolgoztak. Tudtam, hogy a román parasztok még a magyaroknál is szegényebbek voltak, és őseik közül többen Budai Nagy Antal seregében harcoltak. 1437 táján a magyar és a román parasztok sorsa nagyjában egyforma volt. A felkelők főként a tized fizetésével kapcsolatos visszaélések megszüntetéséért és a jobbágyköltözés szabadságának biztosításáért szálltak síkra, a nemesség egyezkedésre kényszerült. Július 6-án a kolozsmonostori egyezmény értelmében meg kellett ígérniök a jobbágyok sérelmeinek orvoslását. Lépes püspök felére szállította le a tized pénzváltságát. A földesurak beleegyeztek a jobbágytelkek után járó egy napi robotba, s lemondtak a terményszolgálásban a kilencedről, vagyis a feudális járadék munka- és termékforgalmáról. A mérsékelt pénzjáradékra áttérés már a távoli jövőbe mutató eredménynek látszott. A nemesség azonban a gyakorlatban vonakodott betartani az egyezmény pontjait, ezért újra fölújultak a harcok. A parasztforradalmárok közben megnyerték maguknak a kolozsvári parasztságot, s a nemesek újabb egyezségre kényszerültek. Végül csak a magyarországi csapatok támogatásával sikerült leverniük a parasztsereget. 1438-ban sikerült elfoglalniuk Kolozsvárt, a harcokban elesett Budai Nagy Antal is, s megkezdődött a véres leszámolás. Az elfogott vezetőket kivégezték, a harcosokat megvakították és megcsonkították. A felkelőknek tett monostori engedményeket visszavonták, a jobbágyok szabad költözése a király közbelépésére formailag megmaradt, de a gyakorlatban a röghöz kötöttség érvényesült. Hazafelé ezeken gondolkodtam és magam előtt láttam Kós Károly „erdélyi Bánk bánnak" tekintett darabjából néhány jelenetet, noha csak könyvből olvastam. Úgy éreztem, hogy a

parasztforradalom leverésével és a véres megtorlással a magyar Erdély bukott el. Trianont ötszáz évvel előzte meg Kolozsmonostor. A kisnemes Budai Nagy Antal, Vajdaházi Nagy Pál még nem gondolkodhattak nemzetben, de vereségükkel az erdélyi magyarság bukott el. Noha a kapitányok között fönnmaradt a románnak tartott Virágosberki Oláh Mihály neve, a fölkelésnek nem volt román jellege, pedig a magyar-oláh bánat már akkor azonos lehetett. „A székelyt és a szászt megtartotta a székek kiváltsága, a magyart esetleg megmentette volna a győztes parasztforradalom" – írta 1940-ben erdélyi útjáról a forradalmárnak éppen nem mondható Cs. Szabó László.

Alig egy hónapig voltam Kolozsvárt, mikor váratlanul fölmentették a vállalat igazgatóját a katonáskodás alól, és nem sokkal utána a cégvezető is szabadult. Az én időm tehát lejárt. De annyira meg voltak elégedve az én semmit tevésemmel, hogy megkérdezték, nem akarok-e Erdélyben maradni. A banki fizetésemnek dupláját ígérték, ha átvenném a marosvásárhelyi iroda vezetését. Vásárhely miatt vonzott is az ajánlat, de Hitel Dénest nem hagyhattam cserben, s a bőrbegyűjtésben nem láttam jövőt. Igazam volt. Egy év múlva megbukott a bőrbegyűjtő vállalat, mert a tulajdonos, a „behívott" képviselő valami sötét ügybe keveredett. Fájó szívvel visszaindultam Budapestre. Fölmondtam a szobabérletet. A két zsidó néni sajnálkozott: – Kár, hogy elmegy. Mikor először belépett a lakásunkba a szobát kivenni, már láttuk, hogy csak rendes ember lehet, mert Magyar Nemzet volt a kezében. Nem tudom, mi lett a sorsuk. Bizonyára őket is elnyelte a mauthauseni pokol.

Visszakerülve Budapestre két dolog foglalkoztatott: a szociáldemokrata ifjúsági mozgalom és az első igazi, csak egyoldalú szerelem. 1938 decemberétől, belépésünktől a szociáldemokrata párba, jó másfél év telt el. Közben mindennapos lettem a Conti utca 4. szám alatt működő Népszava nyomda fölötti legfelsőbb emelet egyik emlékezetem szerint ablaktalan, toronyszerű, szűk sarki szobájában székelő Országos Ifjúsági Bizottság otthonában, közben már korábban előadást tartottam a helyi szervezetekben. A pártvezetőség akkorra már kivette az OIB-vezetők kezéből az oktatás irányítását, s a felügyelettel Braun Soma szociológus tanárt bízta meg, aki engem nagyon szívesen fogadott. Eleinte a magyar agrármozgalmakról tartottam előadásokat, nem kímélve a tizenkilences

kommunista vezetők hibáit sem. Ebből Braun Soma, aki közel harminc évvel idősebb volt nálam, azt vette ki, hogy ellentétben az OIB tagjaival én nem szimpatizálok az ifjúsági mozgalomba beépült titkos vagy talán nem is annyira titkos kommunistákkal, akik sohasem kritizálták 1919-et. Viszont nem értette, miért akarok én a nemrég meghalt József Attiláról előadást tartani. „József Attila nem zászló" mondotta, de az előadást azért engedélyezte. A harmincas években már nagy problémája lett a pártvezetésnek az ifjúsági mozgalmat legális szervként használó illegális kommunista mozgalom. Noha csak pár száz tagjuk volt, de ahova beépültek, a vezetést azonnal magukhoz ragadták. A húszas évek végén és a harmincas évek elején a kommunisták külön ifjúsági csoportokat szerveztek, s német és osztrák kommunisták példájára legfőbb ellenségnek a „szociálfasiszta" szociáldemokratákat tartották. Janitól tudom, hogy a harmincas évek legelején a Damjanich utca elején volt egyik illegális otthonuk, ahol összejöveteleiket tartották, előadásokat hallgattak, röplapokat sokszorosítottak, illegális kirándulásokat szerveztek. A német hitleristák győzelme után megváltozott a Komintern politikája és kiadta az utasítást, hogy be kell nyomulni a szociáldemokrata szervezetekbe. Magyarországon ekkor a szociáldemokrata ifjúsági szervezeteknél 1500–2000 főre becsült tagságuk volt. A főváros minden kerületében a pártszervezet mellett volt külön otthonuk, de volt Újpesten, Kispesten, Óbudán, sőt még Soroksáron is.

Mikor 1929 májusában Mónus Illés javaslatára a pártvezetőség elhatározta, hogy a szociáldemokrata ifjúsági mozgalom irányítására az Országos Ifjúsági Bizottság megalakítását és a bizottság tagjainak demokratikus választással való megválasztását, abban bízott, hogy sikerült a „bolsevizmus ellen egy védvárt" létrehozniuk. Nem sejthette, hogy a Kommunista Internacionálé hamarosan utasítást ad az ifjúsági egységfront megteremtésére, és a gyűlölt szociáldemokrata szervezetekben titokban vagy talán a fiatalok körében nem is egészen titokban szervezték az illegális kommunista agitációt és az illegális sejteket. Mónus Illés javaslatára a helyi ifjúsági szervezeteket összefogó Országos Ifjúsági Bizottság célul tűzték ki, hogy az ifjúsági mozgalomban „védvár" legyen a bolsevizmus behatolása ellen. 1931-ben az OIB tagjainak többsége a kommunista Demény Pál híve volt. Deményt 1932-ben kizárták a pártból. Mikor mi

1938-ban két évvel Ságvári után beléptünk a szociáldemokrata pártba, a kerületi ifjúsági szervezetekben a vezetés már megint szinte mindenütt az illegális kommunisták kezében volt. A pártnak szüksége volt az ifjúságra, az OIB-t a pártvezetőség többször kénytelen volt föloszlatni, s az OIB-t újra engedélyezni. 1936-ban Vágvölgyi Tibort fizetéses titkárrá nevezték ki, de mindez sem segített. A szociáldemokrata beállítottságú Vágvölgyi Tibor minden igyekezete ellenére a vezetés a szakszervezetekben és az OIB-ben pár év alatt megint a kommunisták kezébe került. Mikor először jártam az OIB helyiségében, Ságvári Endrével, Orbán Lászlóval és Kulich Gyulával találkoztam. A nálam öt évvel idősebb Ságvári mögött ott volt a nyilasok ellen szervezett Tompa utcai verekedés és a nyolc hónapi börtön, ezért a pártifjúság körében nagy népszerűségnek örvendett. Engem mindjárt meg is hívott a lakására. A lakás az apósáé volt. Ha jól emlékszem, a Wesselényi utcában volt, ahonnét a Dohány utcai zsinagógára lehetett látni. Nekem, akkorra már rég levetettem a szaléziánus nevelés hatását és vallásellenes nézeteket vallottam, feltűnt, hogy az ajtófélfákon műanyagba burkolt tóratekercsek voltak fölszegezve. Ságváriról tudtam, hogy zsidó származású, én nem voltam antiszemita, bár az ifjúsági mozgalom tagjainak többsége az volt, ez egyáltalán nem zavart. Az sem, hogy a materialista világnézetet valló Ságvári rokonsága vallásos zsidó, de hogy egy olyan lakásba hívott, ahol a zsidó vallási szimbólum azonnal a szemembe tűnt, nagyon zavarólag hatott rám. Talán emiatt nem is emlékszem rá, hogy miről beszélgettünk. Emlékezetemben csak az maradt meg, hogy többször figyelmeztetett, ne beszéljek olyan hangosan, mert nem akarja, hogy az apósáék megtudják, miről beszélünk. Én mindig hangosan beszéltem, nem volt okom nézeteim elrejtésére. Hogy ő is ott lakott-e az apósáéknál, máig sem tudtam meg. Évtizedek múlva ott jártam, nem láttam emléktáblát a házon, pedig a háború után több utcát neveztek el Ságváriról, mint ahány utcája a száz éve halott Petőfi Sándornak volt, minden kerületben és külvárosban legalább egyet. A nagy elismerés mártírságának szólt, mert ha életben marad, Rákosi uralma alatt Kádár sorsára kerülhetett volna, hiszen annak a Békepártnak volt lelkes szervezője, és illegális lapjának, a Béke és Szabadság-nak szerkesztője, amelyért Kádárt börtönbe zárták, mivel Rákosiék szerint a Békepárt megalapításával ártott a kommunista párt

népszerűségének. A párt csak a halott hőseit szerette, de azok nemigen voltak, az élőket börtönbe zárta, vagy felakasztatta. Így lett Ságvári 1945 után a kommunista mozgalom hőse. Szerették volna nemzeti hőssé avatni, de az nem ment, mert ahhoz túlságosan is kommunista volt.

Orbán Lászlót a kommunista ifjúsági mozgalom „hőseiről" írott cikkekben és visszaemlékezésekben Ságvári barátjaként és közvetlen munkatársaként szokták emlegetni. Elvtársai jó szónoknak és született agitátornak tartották. Máig sem értem, miért. A nyilvánosság előtt száraz marxista okoskodással beszélt. Emlékszem egy előadására. Hitler hatalom-megragadásáról szólt. Röviden összefoglalva: Németországban a munkásosztály közel volt ahhoz, hogy átvegye a hatalmat. (Ami nem volt igaz.) A tőkések megriadtak, s körül néztek, ki tudná megmenteni a veszélybe került kapitalista rendszert. Ezt az embert Hitlerben találták meg. Minden támogatást megadtak neki és hatalomra segítették. Előadása után hozzáléptem és szemére hánytam, hogy ilyen durva módon leegyszerűsítette a németek tragédiáját. Ezen nem csodálkoztam, semmi élményszerű kapcsolata nem volt a munkássággal. A valóság nem érdekelte, agitátor volt. Jó módú zsidó polgári családból származott. Egyszer megkérdeztem tőle, hogyan került kapcsolatba a szocialista mozgalommal, hogy lett szocialista polgári származása ellenére. Felelete meglepett: a numerus clausus miatt Budapesten nem vették föl a jogi egyetemre, ezért apja Londonba küldte. Ott hindu diákokkal barátkozott meg, s azok győzték meg a szocializmus igazságáról. Olyan is volt ez a szocializmus. Hamarosan rájött, hogy érvényesülni nem a hinduk szelíd szocializmusával, hanem csak az orosz bolsevizmus durva módszereivel lehet. Jó szimattal már húsz éves korában belépett az illegális kommunista pártba. Soha életében fizikai munkát nem végezett, mint halála után olvastam, fiatal korában „a kapitalizmus elnyomó rendszerét mint jogász belülről látta".

A háború után a pártközpont propaganda-osztályán kezdte, később vezette, majd miniszterhelyettessé nevezték ki, mert valójában semmihez sem értett. Élete végéig a párt tudományos és kulturális szakemberének tekintették. Nem tudom, milyen alapon. Agitátori hírnevét a pártban Ságvárival való fiatalkori kapcsolatának köszönhette. Eleinte a párt propagandaosztályát vezette. 1956 után államtitkár, a művelődési miniszter

helyettese, 1974-től kulturális miniszter lett. Pártbéli barátai agitátornak tartották. Az írók tiltakoztak az agitátor miniszter ellen, azt javasolták Kádáréknak, hogy mozgalmi érdemeiért adjanak neki akár egy palotát, de tartsák távol a kultúra irányításától. Semmi köze nem volt a kultúrához, miniszterként is megmaradt primitív agitátornak. Veres Péter halála után „Veres Péter koszorúja" címmel kiadott emlékkönyvben Jobbágy Károly azzal kezdte a visszaemlékezést: „Az Avar utca és a Csörsz utca sarkán állunk M. Jóskával, akinek a kezében egy újságlap van, benne Veres Péternek egy cikke a csendőrségi kihallgatásáról. Attól tartott, ha talpa veréséhez lehúzzák a csizmáját és meglátják, hogy piszkos a lába, mert a lukas csizmában átázott a kapcája". Kulturális miniszterként volt még ideje arra is, hogy felelősségre vonja Jobbágy Károlyt, mert Veres Péter ürügyén megemlítette az én nevemet is (ha csak M. Jóskaként röviden.) Nyilván csak Orbán tudhatta, ki az az M. Jóska. Jobbágy, mint később elmesélte nekem, azt felelte neki, én nem az emigráns Molnár Jóskát említettem meg, hanem azt, aki velünk együtt a szocialista mozgalom tagja volt. Orbán hat évvel volt idősebb nálam. 1978-ban 66 éves korában halt meg. Típusa volt a háború után hatalomba került kommunista funkcionáriusnak, aki túlélte Rákosit és behódolt Kádárnak. Egy életen át abból élt, hogy az OIB-ben Ságvári mellett ügyködött. (Érdekes módon Kulich Gyulát sohasem emlegette.)

1946 elején elmentem Orbán László miatt Demény Pál politikai perének tárgyalására, ahova csak belépővel lehetett bejutni. Azt hiszem a parasztpárt hivatalosan kapott egy-két belépőt. A pert a Markó utcai fogházban tartották. Meleg nyári nap volt. Az emelvényen ült Orbán László, népügyész. Ekkorra elfeledte, vagy évekkel előbb elfeledtették vele, hogy az OIB-be Demény Pál támogatásával került. Az egyik népbírót, Weisz Józsefet is ismertem, mozgalmi néven Köböl Józsefnek hívták, a nevet, mint Péter Gábor, ő is Deménytől kapta az ellenállás éveiben. Most Köböl vádolta árulással Demény Pált. Orbán megrendelt hazug dühvel szidta Deményt. Összeszedve minden állítólagos szónoki képességét, az emelvényen magát dolgozónak vélve hangsúlyozta, hogy „a dolgozók régen vártak erre a napra, amikor e hitvány árulóra lesújt a nép, a magyar nép bírósága". A magyar nép persze nem volt jelen a tárgyaláson, hanem csak a gondosan megválogatott hívei a moszkovitáknak.

Csak egyetlen embert láttam ott, aki velem együtt nem tartozott közéjük, Déry Tibort, akinek életét a német megszállás alatt Demény Pál mentette meg.

Illegális kommunista társai, mint jó szónokot emlegették. Rajk temetésén a Hősök terén ő mondta a legundorítóbb képmutató beszédet: Az áldozatok gyermekei nem maradnak árvák, mondotta, mert a „kommunisták nagy családja magához öleli őket, apjuk helyett a párt lesz az édesapjuk". A párt őt is magához ölelte. A kommunista mauzóleum előtti díszhelyen kapott sírhelyet, ahová később Kádár Jánost is temették.

Ságvári elődjéről az OIB-ben, Kulich Gyuláról sejtettem, hogy illegális kommunista. A mi belépésünk előtt, 1938 elején választották meg az OIB titkárának. Ritkán láttam. Nyilván illegális dolgaival volt elfoglalva. Mint később kiderült róla, OIB-titkárként a szociáldemokrata mozgalomban illegális kommunista csoportokat szervezett. A vitákba nem szólt bele, rendszerint csak a végén nyilatkozott. Eleinte azt hittem, hogy azért olyan hallgatag, mert az OIB jogász vezetői között talán ő volt az egyetlen valódi munkás (ha nem is a nagyiparból, csak békéscsabai szabósegéd volt). Később tudtam meg, hogy az OIB-ben szereplő illegális kommunisták közt neki volt a legnagyobb rangja. 1939-ben pártutasításra titokban Zürichbe utazott, ahol a vezető kommunisták előtt beszámolt a magyarországi illegális munkáról. 1940 elején a mozgalomban „alagi lebukás" néven ismert letartóztatások során őt is elfogták és fővádlottként három és fél évre, majd súlyosbítással nyolcévi börtönre ítélték. Az ország német megszállása után a Csillag-börtönből a dachaui internálótáborba hurcolták. 1944 végén még látták ott, aztán eltűnt. Magyarországon csak egy tér neve maradt egy időre utána. A Ludovika teret nevezték el róla, de neve onnét is lekerült, mert a fordulat után a tér visszakapta a régi nevét. Évtizedek múlva Herceg János jugoszláviai író barátommal meglátogattuk a dachaui tábor helyét. A sok magyar áldozat között, elfeledve kommunista múltját, rá is gondoltunk, mint a hitlerizmus áldozatára.

A nálam jóval idősebb generáció tagjai közül egy név mindmáig feledhetetlen maradt. Két okból. Lipcsei (Herczka) Sándorról azt suttogták a pártban, hogy a szociáldemokrata pártvezetés kiküldte Bécsbe, hogy az ottani pártiskolán magasabb szinten megismerkedjék a marxizmussal.

Nevével akkor találkoztam először, mikor a szaléziánus papok javítóintézetéből megszabadultam. A Népszava könyvkereskedés kirakatában láttam egy vékony füzetet: Lipcsei Sándor – Ifjúság és szocializmus. Csak pár fillérbe került, s azonnal megvettem. Ez volt az első nyomtatott írás, amit a szentek élete után olvastam. A Conti utcában láttam néha Lipcsei Sándort. Kis füzete miatt sokáig fölnéztem rá. Aztán eltűnt a szemem elől. Utoljára a háború alatt Oroszországban találkoztam vele. Ha jól emlékszem, Sztarioszkolnak hívták a falut, amelyben egy szomszédos magyar alakulatnál volt dolgom. Az irodába menet egy nálam magasabb munkaszolgálatost pillantottam meg, aki egy nagy zsák felemelésével kínlódott. Odaléptem hozzá, hogy segítsek neki. A közelben álló szakaszvezető rám kiáltott:

– Ne segítsen neki! Elég erős, csak lusta.

A munkaszolgálatos felemelte a fejét, hogy megköszönje a váratlan segítséget. Hirtelen átvillant az agyamon, hiszen ez a munkaszolgálatos Lipcsei Herczka Sándor a szociális mozgalomból. Azonnal kezet nyújtottam neki:

– Lipcsei elvtárs, végtelenül sajnálom, hogy itt kell találkoznunk.

Erősen megszorította kezemet. A szakvezető nem hallhatta, hogy elvtársnak szólítottam, már közeledett hozzánk.

– Ezek mind ilyenek, egy se akar közülük dolgozni! – mondta dühödten.

Nem feleselhettem a szakvezetővel. Egy búcsúpillantással tovább léptem. A háború után hallottam, hogy Lipcsei Sándor munkaszolgálatosként az orosz fronton eltűnt.

Végvölgyi Tibor az OIB egykori titkára, tudtommal nem volt tagja az illegális kommunista pártnak, de 1947 második felében két párt egyesülése mellett foglalt állást. 1946 őszén meghívott bennünket Köböl József egy beszélgetésre és Végvölgyinek föltette a kérdést, mi az álláspontja a két párt egyesítésének kérdésében. Diplomatikus választ adott: az idő erre még nem érett meg. Nem tudom, minek köszönhetem, hogy engem is meghívott. A háború előtt a fások szakszervezetéből ismertem, nevét is akkor magyarosította Köbölre. Idő közben Végvölgyi is dr. lett, gondolom szintén jogász. Az egyesülés után beválasztották a Magyar Dolgozók Pártjának központi bizottságába is, hogy legyen ott egy régi

szociáldemokrata is, akinek semmi köze nem volt az illegális kommunista mozgalomhoz. Hálából azért megtették a Tankönyvkiadó Vállalat igazgatójának. Milyen tankönyvek kerültek ki a keze alól, nem tudom. Mikor igazgató lett, már rég emigrációban voltam.

Két Braunnal volt kapcsolatom. Braun Somával, az oktatási titkárság vezetőjével. Előadásaim vázlatát neki kellett benyújtanom. Nem emlékszem, hogy valaha is kifogást emelt volna előadásaim témája ellen. Hamar felismerte, hogy az oktatás lehetőségét sok kommunista előadó kihasználta, de én nem tartoztam ezek közé. Nyilván ő hívta föl rám a pártvezetőség figyelmét. Braun Soma szociológus tanár volt. A háború vége felé munkaszolgálatba hívták. Ott pusztult el. A másik Braun nagyjából velem egyidős, kékszemű, szemüveges, szalmaszőke hajú, alacsony, sovány leány volt. Ságvári szűkebb mozgalmi köréhez tartozott. 1940-ben az illegális kommunista mozgalomban betöltött szerepe miatt letartóztatták, majd internálták. 1944. március 19-e után német megszállás alatt részt vett az ellenállásban. A nyilas hatalomátvétel idején elfogták, és kivégezték. A Kerepesi úti kommunista mauzóleumban egy magas pulton nyugszik Ságvári teteme közelében.

A nálam négy évvel idősebb Révész Ferencre mint trockistára emlékszem, mert ilyen is akadt a volt OIB-titkárok között. Az egy Végvölgyit kivéve csak szociáldemokrata nem. Révész jóval előttem a Vas utcai felső kereskedelmibe járt. Büszkén emlegette, hogy az iskolai önképzőkört, melynek tanár elnöke Szerb Antal volt, ő vonta be a harmincas években megalakult Szocialista Diákszövetségbe. Hogy milyen szellemű, szociáldemokrata vagy kommunista többségű volt-e, nem tudom, mert csak hírből hallottam róla. Mi Márvány utcaiak nem tartottuk elődünknek, a kommunista ideológiát nem fogadtuk el, mert a hagyományos baloldal helyett magyar hagyományú baloldalban gondolkodtunk. Jungreisz Dóra meghívott bennünket lakásában tartott szemináriumaira. Sztálin „A leninizmus alapelvei" című, német nyelven kiadott munkájából maga fordította részleteket olvasott föl. Minket undorított Sztálin vitája ellenfeleivel, ahol állandóan csak azt bizonygatta, hogy kiszemelt ellenfelei már Lenin idején is árulók voltak. Végül Dóra Pápáról Pestre került pajeszos rokonai maradtak ott, lenyírták a pajeszukat. A talmudból fejest ugrottak a marxizmusba. Sztálin nézeteiről kezdtek vitatkozni. Jungreisz Dóra

köréhez tartozott egy Németországból frissen menekült fiú is, aki ekkor ismerkedett a magyar nyelvvel. (A háború után Vas Zoltán titkára lett.) Egy este a Nemzeti Parasztpárt központjából hazafele menet az Andrássy úton hirtelen lefékezett mellettem egy autó. Utasa a nevemet kiáltotta. Megálltam. Vas Zoltán titkára volt. Kiszállt az autóból és odaszólt a kocsivezetőnek: Sofőr elvtárs, hazamehet. Beültünk a legközelebbi kávézóba, a háború alatti időkről és akkori ismerősökről beszélgettünk. Engem meglepett a karrierje. Később azt hallottam, hogy Vas Zoltán külföldre küldött pénzével lelépett. Igaz-e, nem tudom.

Az OIB-ben persze nem foglalkoztak nyíltan Sztálin művével. Akadt OIB-tag is, akiről sohasem tudtam meg, szociáldemokrata-e vagy beépített kommunista. Ilyennek tartottam Knap Imrét, a „Barátság" szavalókórus vezetőjét. A „barátság" szociáldemokrata köszöntés volt. Hogy kinek a verseit szavalták, már nem emlékszem, csak egyre, József Attila mozgalmi versére, a „Tömeg"-re. Viszont évtizedek múlva idekint, föltűnt nekem, hogy az Új Látóhatár otthonról rendelt néhány előfizetője között az ő neve is szerepelt. A szavalókórusoknál sokkal népszerűbbek voltak az énekkarok. Közöttük legismertebb volt a Szalmás-kórus. Vezetője Szalmás Piroska zsidó polgári családból származott. Tanulmányait a Zeneakadémián Kodály Zoltánnál és Weiner Leónál végezte. Kórusát népdalkórusnak nevezte, de semmi köze nem volt a Kodály ihletésű népi kórusokhoz. Nemzetközi munkás dalokat dolgozott fel. A spanyol polgárháború alatt az egész munkásmozgalomban elterjedt a „Madrid védői" induló:

Madrid határán állunk a bástyán,
Őrködünk a vártán Madrid népe álmán,
Ezernyelvű, egy szívű brigád.

Oroszból a Bunkócska, németből Ulrich von Hutten indulója, melyet Kéthly Anna is lelkesen énekelt. A kórus tagjainak egy része nem volt megelégedve a nemzetközi jellegű programjával, ezért Vándor Sándor vezetésével a harmincas évek közepén megalakult a Vándor-kórus, amely Bartók-Kodály műveit is programjára tűzte. Mi is énekeltünk nemzetközi dalokat, de hozzánk a Vándor-kórus volt közelebb. Mind a két kórus állandó rendőri zaklatásnak volt kitéve, Vándor Sándort a nyilasok 1944

novemberében Sopronbánfalvára hurcolták és ott is halt meg. A Vándor-kórus megalakulása már első lépés volt a magyar munkásnépdal kialakulása felé, aminek mi nagyon örültünk.

Hétvégén kirándulni a Hűvösvölgybe és Gödre jártunk, Gödön a legtöbbször az egész szociáldemokrata ifjúság együtt volt. Csoportokba verődve a titkos kommunista előadók szemináriumát hallgatták, tornásztak, a szavalókórusok egymással versenyeztek. Többször ott láttam Kassákot a lelkesen figyelő tanítványaitól körülvéve egy árokban, középen a Mesterrel, aki fáradhatatlanul magyarázott. Az első találkozás emléke máig is úgy él bennem, ahogy Bortnyik Sándor egy remek akvarellképén megfestette. Szociáldemokrata elvtársaim nem sokra méltatták őket. A Kassákék – mondták, egy pillantásra sem méltatták őket, és továbbmentünk. Ezt a nevet először akkor ott hallottam. Feledhetetlen volt számomra egy ürömi kirándulás is. Végig sétáltunk a falun és munkásnépdalokat énekeltünk. A kiránduló társaság többsége zsidó fiú és lány volt, őket már akkor közelebbről érintette a Magyarországra is kiterjesztett német propaganda. A falu lakói kiszaladtak a házaikból és lezsidóztak bennünket. Zsidók, zsidók – kiáltozták felénk. Akkor ébredtem rá, hogy a náci befolyás már, az egy Soroksár kivételével, kezdte meghódítani a budai hegyek és Pest környékének sváb népét. (Soroksáron a háború végéig működött a szociáldemokrata pártszervezet.)

A szociáldemokrata pártban kerültem szoros barátságba a nálam négy évvel idősebb Darvas Józseffel és ismeretségbe Veres Péterrel. Darvasnak már megjelentek az orosházi földmíves szegénységről szóló első kisregényei, a „Fekete kenyér" és a „Vízkereszttől szilveszterig". Barátságunkról, mely addig tartott, míg Jóska miniszter nem lett, a Nemzeti Parasztpárttal kapcsolatban még külön szólok. Veres Péter könyvei, a „Számadás" és különösen a „Falusi krónika", de még az apróbb elbeszéléseit és fiatalkori verseit tartalmazó „Gyepsor" is (amit egyébként később jóbarátom Szamosi József szerkesztett) a hagyományos szociáldemokrata úttól eltérő utat mutattak nekem. Így nem volt véletlen, hogy barátaimmal párttagságunk ellenére eljártunk Szabó Dezső előadásaira és az „Él az örök magyar szellem" összejöveteleire (mit sem tudva róla, hogy mögötte a Magyar Közösség állt, de ha tudjuk, akkor is elmentünk volna, mert a műsorok magas színvonalúak voltak). A két Takács nevű

szociáldemokratát csak hírből ismertem. Takács József könyvét, „A földmunkás mozgalom történetét” majdnem kívülről tudtam (minden esetre jobban, mint Marx és Engels műveit). Takács Ferencet, akit az akkori szociáldemokrata politikusok közül legközelebb éreztem magamhoz, csak hírből ismertem, mert Hódmezővásárhelyről kiindulva, főként a vidéki szervezkedéssel törődött. Mint egyetlen szociáldemokrata, fölvette a kapcsolatot a Márciusi Fronttal, a népi írókkal, sőt a német veszély kezdetén Bajcsy-Zsilinszky Endrével is. Hódmezővásárhelyen jó talajról indult, előtte a századforduló idején már az agrárszocialista Szántó Kovács János taposta az utat. A 39-es választások idejében a szocdempártban újból fölülkerekedett a konzervatív-marxista baloldal, Takács Ferenc is megbukott a választásokon, mi pedig kedvünket vesztve próbáltuk a hagyományos baloldallal szemben a magyar hagyományú baloldalt képviselni. Sokszor beszélgettem erről Püskiéknél, ha Pesten járt. Nem maradt más számomra, mint előadásokat tartani a helyi szervezetekben, amelyekben különösen a Pest környéki ipari vidékeken a tagság összetétele proletárjellegű volt, nem polgári és kispolgári mint a pártközpontban, az OIB-ben és a belvárosi területeken.

Ha jól emlékszem, első előadásomat Óbudán tartottam. Itt találkoztam először Vásárhelyi Miklóssal, aki gyerekkorát Fiumében töltötte, s az olasz kommunistákkal szimpatizált. Tél lehetett, mert Miklós húga szép szőrmebundában jelent meg. Apjuk bankigazgató volt. Ők kommunisták. Ez az előadásom egészen más szempontból lett emlékezetes számomra. A Horthy-rendszerben a kulturális előadások alatt az emelvényen mindig ott ült egy rendőrtiszt is, aki bármikor megvonhatta a szót az előadótól vagy akár föl is oszlathatta az összejövetelt. Az én rendőrtisztem jóképű fiatalember volt. Előadásom közben észrevettem, hogy néha helyeslőleg bólogatott. József Attiláról beszéltem, bőven idéztem legszebb verseiből, de fiatalkori mozgalmi verseit alig érintettem. A dilettáns mozgalmi költők verseinél ezek is jobbak voltak, de közreadni Attila legszebb verseit akartam, az ezekben lévő szociális tartalmat hatásosabbnak véltem. Néha mégis buktam velük, de Óbudán nagy tapsot arattam. A fiatal rendőrtiszt (kár, hogy nevére 75 év után nem tudok emlékezni, pedig ideírnám, hogy ilyen is volt már) kezet rázott velem és csak annyit mondott, ha legközelebb valahol megint előadást tartasz, igyekszem megint eljönni.

Ahogy beléptünk a szociáldemokrata pártba, hamarosan megismerkedtem Darvas Jóskával, aki, mint kiderült, négy évvel volt csak idősebb nálam, de cikkeivel és a nemrég megjelent kis könyveivel, a Fekete kenyérrel és a Vízkereszttől szilveszterig című könyvével már jó neve volt az olvasók körében. Ismerte Móricz Zsigmondot és Veres Pétert. Én, mint idősebb testvérre néztem föl rá. Minden írását azonnal elolvastam, ha valahol megjelent. Az ő kedvéért a betiltott Gondolat című folyóirat régi számait is megvettem, amelyben először találkoztam Bálint György, Erdei Ferenc, Veres Péter, Déry Tibor, Reményik Zsigmond, sőt Illyés Gyula írásaival is, hogy csak azokat említsem, akik mindjárt hatással voltak rám. Persze nem tudtam, hogy a Gondolat az illegális kommunista mozgalom támogatásával jelent meg és félhivatalos folyóirat volt. De ha tudtam volna, akkor is érdeklődéssel olvastam volna, mert főleg Veres Péter, Illyés Gyula, Bálint György színvonalas írásaival, a már említett Huszadik Század nemrég kapott bekötött évfolyamainak számára emlékeztetett.

Darvas első két könyve után a kezdő irodalmi érdeklődésem idejében megjelent A legnagyobb magyar falu és az Egy parasztcsalád története, mely Veres Péter számadása mellett csepregi ifjúságom már majdnem elhomályosult mezítlábas világát hozta vissza. „A frissen esett hóban is sarat sirató anyám” feledhetetlen mondatával Darvas nevelő anyámat, a feketében járó Boldog Rozi néném et támasztotta föl. Darvas volt az első író, akit személyesen is ismertem. Nemcsak elolvastam minden új írását, hanem még megjelenésük után azonnal beszámoltam neki, mi hogyan tetszik bennük. Nem furakodtam a dicséret mellett a kritikával sem, amit Jóska mindig szívesen meghallgatott, nem haragudott meg érte. 1940-ben jelent meg életrajzi ihletésű regénye, az „Elindult szeptemberben”. Azonnal megvettem, de korábbi kiskönyvei után ez már nem lelkesített, mert nem éreztem benne az elhagyandó paraszti világ hiteles rajzát. El is mondtam Jóskának, hogy előre tudtam, hogy a főhős falusi diákgyerek lábán anyja harisnyája lesz spárgával megkötve. Honnan tudtad? – kérdezte. Mert ezt már valamelyik írásodban olvastam. Most már csak azt várom, hogy ezt az ötletedet versben is megírd, s egy zeneszerző megzenésítse, hogy táncolhassunk is rá.

Alig egy éve jártam már 1939-ben a pártszervezetekbe és előadásokat tartottam az „ifik”-nek. De nem elvont marxista tanokat boncolgattam,

(ilyen előadó elég volt a pártban) én inkább a magyar parasztmozgalmakról beszéltem Budai Nagy Antaltól az agrárszociális mozgalmakig és József Attiláról, akiért kezdettől lelkesedtem, és akit az illegális kommunisták többsége a moszkvai magyar kommunista csoport hatására lebecsült. Ők akkor jobban szerették Faludy Villon-verseit. Valaki egyszer egy előadásom után a szemembe is vágta, mit akarok József Attilával, aki ilyen verseket írt:

Énekeljünk –
haja ha!
Bömbölődjünk –
böm-böm-böm!
Susogjunk, hogy
susu su –
üss egyet
a hátamba!

A szeretők ölelkezéséről, veszekedéséről szóló dalocska szocialista ifjú agyában nem fért meg a játékos vidámsággal, ahogy Szirmai Rezső „Riportok a Szovjet Kaukázusból" című riportkönyvében arról tudósította hazai olvasóit, hogy a szovjet Kaukázusban élő fiatalokat nem érdekli a szerelem, csak a szocializmus építésében elért eredményekért lelkesednek. Faludy lelkes olvasója a Dalocska miatt így oktatott ki, nem olyan vers kell nekünk, hogy „bömbölődjünk", hanem „A zsaru előtt ne fogd be a pofádat". Azért mégsem hagytam abba a harcot József Attiláért. Az illegális kommunisták elhallgattak. Így mint végül, mint előadó, ismert lettem. Egy napon Darvas Jóska arra hívta föl a figyelmemet, hogy a Népszava Ifjúsági Gárdája 1939 december 16-án magyar népi estet akar rendezni a vasmunkások Magdolna utcai székházának nagy termében, ahol Móricz Zsigmond is meg fog jelenni, mert előadnak a Ludas Matyi átdolgozásából részleteket. Szeretném, ha te konferálnál.

– Én? – kérdeztem. Hogy jövök én ahhoz, hogy Zsiga bácsit én köszöntsem. Nem találtatok egy tekintélyesebb embert? Sok írását olvastam már, de mit tudok én a nyilvánosság előtt mondani róla.

– Az első üdvözlő szavakat fölírom neked egy cédulára, s ahogy ismerlek, aztán minden megy majd rendjén.

De mi lesz, ha üdvözlő szavaimat néma csönd fogadja? – töprengtem tovább. Hiszen a szociáldemokrata mozgalmi fiatalok aligha tudják ki az a Móricz Zsigmond.

Mikor Móricz Zsigmonddal és Darvas Jóskával beléptünk a nagyterembe, már zsúfolásig megtelt közönséggel. Hirtelen elhatároztam, hogy végig rohanok a sorok között, s megmagyarázom, nagy megtiszteltetés, hogy Móricz Zsigmond eljött közénk, ezért illő tapssal kell fogadnunk.

– Miért? Ki az a Móricz Zsigmond? Mit tett a proletariátusért? – kérdezték mindnyájan.

A kérdezők persze nem a proletáriátus soraiból kerültek ki. Ismertem őket. Józsefvárosi meg terézvárosi kispolgárok fiai voltak, akik Móricz helyett Jack Londont olvasták és Faludy Villon-átköltéséért lelkesedtek. József Attila és Szabó Lőrinc remek fordításai helyett.

– Most nem érek rá elmagyarázni – mondtam nekik a sorok közt rohanva ki Móricz Zsigmondhoz, majd utána elmondom. Mikor bejelentem, hogy itt van közöttünk Móricz Zsigmond, a modern kor Fazekas Mihálya, tapsolsz és lábaddal dübörögsz a padlón. (A modern kor Fazekas Mihályára célzó üdvözlő mondatot Darvas egy kis cédulára írta föl és a kezembe nyomta. S a cédulával a kezemben mentem fel az emelvényre.)

Bejelentésem elhangzása után percekig tartó taps, dübörgés következett. Azonnal be is jelentettem, hogy a színjátszók előadják azt a jelenetet, melyen Ludas Matyi korábbi sérelmeiért eldöngeti Döbrögi földszolgabíró hátát. Alig fejezetem be a mondatot, azonnal fölugrott a színpad dobogójának baloldali sarkán ülő ügyletes 50 év körüli rendőrtiszt:

– Micsoda? A proletárok (ő azt hitte, hogy közönséges proletárok vannak többségben a közönség soraiban) szeme láttára meg akarják verni a főszolgabírót. Ez lázítás! Betiltom a darab előadását!

– De hiszen Csokonai barátjának, Fazekas Mihály főhadnagy úrnak 150 évvel ezelőtt írt remekműve, s Móricz Zsigmond feldolgozásában készült színpadra – kiáltottam a rendőrtiszt felé.

– Engem nem érdekel, sem Fazekas Mihály, sem Csokonai, sem Móricz Zsigmond, akárki írta, nem engedhetem meg, hogy irodalom címén a színpadon a proletárok szeme előtt megverjenek egy főszolgabírót.

Tehetetlenül álltam a színpad dobogóján. Akkora műveletlenséggel a hatóság részéről még nem találkoztam. Következő műsorszámot mégis magabiztosan jelentettem be. Petőfi: „Egy gondolat bánt engemet". A rendőrtiszt az előtte lévő papírokra tekintett és felüvöltött:

– Világszabadság! Ez kellene nektek!

Hiába feleseltem, hogy ez Petőfi egyik legszebb verse, még az iskolában is tanítják...

– Lehet, mondta, de itt ezelőtt a közönség előtt lázítás. Nem engedem elszavalni.

Mit tehettem, elmondtam prózában a vers tartalmát. Óriási tapsot kaptam érte Petőfi helyett.

Szűnni nem akaró taps után nagy izgalommal léptem a színpadra a következő műsorszámot bejelenteni: Részletek a „Bánk bán"-ból, de elhallgattam, hogy csak a Tiborc jelenetekből mutatunk be. Attól tartottam, hogy az ügyeletes rendőrtiszt ezt is letiltja. Úgy emlékeztem, hogy a „Bánk bán"-Tiborc jelenete már szerepelt egy munkás színpadon. A bőrösök mutatták be először munkásközönség előtt szakszervezetük székházának nagytermében, ha jól emlékszem, az Almássy téren. Az előadást Németh László utólag nagy dicséretben részesítette, hiszen ez volt az első eset, hogy munkásszínjátszók nemzeti drámánkból adtak elő részleteket, s nem valami németből fordított szociális tartalmú színjátékból. Ha a bőrösöknél nem tiltotta be az ügyeletes rendőrtiszt, akkor talán most is van reményünk, mert ha az előadását betiltja, akkor az egész kultúrest összeomlik, hiszen a verseken és a Vándor-kórus Bartók-Kodály néhány népdalfeldolgozásain kívül főként a Ludas Matyi után erre a két színpadi jelenetre épült. Bejelentésemet meglepetésemre az emelvényen ülő rendőrtiszt szó nélkül tudomásul vette. A Tiborc-jelenete előadásában nyilván nem fedezett föl rejtett lázítási szándékot, hiszen Tiborc beszéde csak panaszkodásból állt, s Bánk annyira a maga gondja-bajával volt elfoglalva, hogy Tiborc panaszaira alig figyelt. Sajnos nem emlékszem a színjátszóink nevére, pedig megérdemelnék, hogy több mint félszáz év után ide írjam a nevüket, mert előadásukkal a munkásmozgalom sok évtizedes idegen kulturális befolyás után először találkozott a magyar színpadi kultúrával.

Az előadott versek is már ebből a szellemből fakadtak. A szociáldemokrata Tuba Károly-szerű serény mozgalmi versfaragók versei háttérbe szorultak. Ezen az estén Petőfi, József Attila, Illyés Gyula, Csokonai és Arany János versei megszólaltak. Sajnos fél évszázad után már nem tudok határozottan emlékezni, hogy milyen versek hangzottak el József Attilától. Az 1932-ben írt „Külvárosi éj" bizonyosan:

...

Szegények éje! Légy szenem,
füstölögj itt a szívemen,
olvaszd ki bennem a vasat,
álló üllőt, mely nem hasad,
kalapácsot, mely cikkan pengve,
– sikló pengét a győzelemre,
óh éj!

Az éj komoly, az éj nehéz.
Alszom hát én is, testvérek.
Ne üljön lelkünkre szenvedés.
Ne csipje testünket féreg.

A proletár szegénységről ezeknél a soroknál ki írhatott volna szebbet. Hasonlót is csak a költőtárs Illyés Gyula írhatott a „Nem menekülhetsz” című versében, amely emlékezetem szerint szintén elhangzott az estén:

Lenéztünk a hajógépházba,
ahol a dugattyúk között
a fűtők futkostak vörössen
és meztelenül, mint az ördögök;
a forró lég mintha valóban
pokolból zúdult volna ki –
Micsoda munka! … „Megszokták már”,
szólt könnyedén mellettem valaki.

…

A korlátnak dőlve vívódtam
s úgy éreztem, mintha apám
fűtene lent, mint rég fűtött is
napszámra szegény a gróf birtokán.
Mintha apám és minden ősöm
dohogott volna ott alant,
jajongott volna föl a sírból. –
Verte a rengő padló talpamat.

Néztem kapkodva a vizet, a
futó tájat, mintha velem
már nem is ez a hajó futna,
hanem a dohogó történelem.
Mintha dühöngve, hányingerlőn
az rázna, könyörtelenül
tagolva a szót: nem feledhetsz,
nem menekülhetsz, – bárhová kerülj!

A távozó közönséget nézve úgy éreztem, ez az este volt a munkásmozgalom és népi kultúra találkozása. Egy darabig még az előadás végén Zsiga bácsi Darvas Jóskával ott állt a színpad és az első sor között. Mikor

az emelvényről odaléptem hozzájuk, hallom, hogy Zsiga bácsi azt mondja Darvasnak: „Nem hittem volna, hogy ilyen népszerű vagyok a munkásság körében”. Nyilván a nagy tapsra célzott, amivel a közönség a bejelentésemet fogadta, hogy itt van közöttünk Móricz Zsigmond, a modern kor Fazekas Mihálya, akinek Ludas Matyijából egy részletet mutatunk be. Zsiga bácsi szavait hallva, elpirultan hallgattam. Szerencsére másra terelte a szót, elkérte a bevezetőre készült följegyzésem kezemben lévő céduláját és hozzátette: „Mi még találkozunk, mert faluszínpadot akarok szervezni, ott szükségem lesz még rád”. Sajnos, a faluszínpad csak terv maradt. Három év múlva, 1942. szeptember 5-én, azon az éjszakán, mikor az első bomba lehullott Budapestre, Zsiga bácsi 63 éves korában váratlanul meghalt. Az orosz frontról, Bugyonnij faluból tábori levelezőlapon, bajtársaim aláírásával küldhettem el csak részvétemet, amelyre Csibitől tábori postával „Erzsi, Móricz Zsigmond legkisebb leánya” aláírással kaptam köszönetet.

Alig egy esztendővel Népzenei Ifjúsági Gárdájával a népi irodalmi este után Darvas Jóska figyelmeztetett, hogy Bartók Béla 1940 októberében Amerikába készül és 8-án lesz a búcsúestje, amelyen a szocialista fiatalságnak teljes számban részt kell venniük, hogy a jobboldalról évek óta hazafiatlannak gyalázott, nagy magyar zeneszerzőnek megmutassuk, hogy nincs egyedül. Én persze akkor még csak népdalföldolgozásait ismertem, nagy művei ismeretlenek voltak előttem, de a népi írók melletti bátor kiállásairól mindig értesültem. Gondolom, így volt vele a szocialista mozgalom fiatalsága is. Természetesnek tartottuk, hogy ott legyük október nyolcadikán este a Zeneművészeti Főiskola nagytermében. Tudtuk róla, hogy már korábban letiltották darabjainak játszását Németországban és a fasiszta Olaszországban. 1940 elején az ellene indított sorozatos becstelen támadások után lemondott a Zeneakadémián viselt tisztségeiről, ami azt jelentette, hogy a hivatalos Magyarországgal minden összeköttetést megszakított, s csak egy kis írókból, zeneművészekből alakult baloldali csoport állt ki mellette, akik a hirtelenjében összehozott Hangversenyrendező kft. címen felkérték egy búcsúestre. Bartók tudni akarta, hogy személy szerint kik állnak a búcsúestre vállalkozó rendezők mögött. Mikor megtudta, hogy az 1.50-től 12 pengőig árusított jegyeknek majdnem

a felét munkásfiatalok, szakszervezeti munkások, vasas tornászok kötötték le, a 10–12 pengős helyek több mint felét a Bartók-Kodály-estek zeneértő közönsége kötötte le, vállalta a búcsúestet. A szünetben a második emeleti karzaton kért helyet, ahol a szocialista és szakszervezeti fiatalok ültek az 1.50 pengőért váltott olcsó helyen. Bátor vállalkozás volt ennek a hangversenynek a megrendezése, mert nem lehetett tudni, hogy a fölzaklatott hangulatban a közönség gondos megválogatása ellenére nem törnek-e be a nagyterembe szélsőjobboldali elemek. A szélső jobboldalról elsősorban csak a sajtóban ágáltak Bartók és Kodály ellen, de kevés zene iránt érdeklődő embert tudtak volna összehozni, minden jobboldali tüntetés elmaradt, noha a zenekari estet hirdető kis nyomdában készült plakátok csak november elejére kerültek az utcára, a nagy terem zsúfolásig megtelt.*

Kedden, 1940. október hó 8-án este fél 9 órakor a Zeneművészeti Főiskola nagytermében

BARTÓK BÉLA
és
PÁSZTORY DITTA
zenekari estje

a SZÉKESFŐVÁROSI ZENEKART vezényli:
FERENCSIK JÁNOS

Műsoron: Bach: A-dur zongoraverseny (Bartók), Mozart: F-dur zongoraverseny (Pásztory), Mozart: Kétzongorás Es dur verseny (Bartók-Pásztory), Bartók: Mikrokozmosz c. sorozatból (Bartók).

Jegyek 1.50-12 P-ig a Hangversenyrendező kft. irodájában VI. Andrássy út 24. Telefon: 125-899, Rozsnyói-úgynél és a Zeneakadémia pertárénál.

**Az eredeti plakát kicsinyített másolatát Bónis Ferenc „Így láttuk Bartókot” című könyvéből vettem. (Püski, Budapest, 1959)*

A Zeneművészeti Főiskola nagytermét zsúfolásig megtöltő közönség csöndes áhítattal hallgatta Bartók és Pásztory Ditta ünnepi programját. (A Fővárosi Zenekart Ferencsik János vezényelte.) Bartók Bach A-dúr zongoraversenyét, Mozart F-dúr zongoraversenyét játszotta, melyet Bartók-Pásztory Mozart kétzongorás Esz-dúr versenye követett, majd búcsúzóul Bartók Mikrokozmosz sorozatából adott elő. A közönség az est végén állva ünnepelte a Bartók-házaspárt. A szűnni nem akaró taps megtartotta búcsúzó jellegét. Mi, akik a karzaton ültünk és vigyáztunk, hogy ne áruljuk el zenei tudatlanságunkat, hiszen többségünk talán akkor látta először Bartókot játszani (jómagam is), és Bach meg Mozart zenedarabjait a rádióból hallottuk. A közönség munkásokból és az OIB köréhez tartozó szocialista fiatalokból álló többségének nem a zenekari est, hanem Bartók személye volt fontos, nyílt kiállása a demokráciá, a börtönnel fenyegetett népi írók mellett, valamint zenedarabjainak előadásának letiltása a hitlerista Német- és a fasiszta Olaszországban. Az meg minket, magyar fiatalokat igen közelről érintett, hogy kijelentette, hogy amíg Hitlerről és Mussoliniról utca van elnevezve Budapesten, addig róla utcát ne nevezzenek el.

Igazán csak a ráadásnál olvadt össze, a zeneértők és politikaértők közönsége. Nem volt közöttünk népi-urbánus ellentét, utoljára volt együtt az akkori demokratikus baloldal. Az „Este a székelyeknél” különösen megrendített bennünket, már sejteni kezdtük, rövidesen hova sodor bennünket a végzet. Nem sejthettük, meddig kell majd Bartók Béla út nélkül járnunk Budapest utcáit. Talán a legmeghatóbb pillanat volt, mikor a tombolni nem szűnő tapsorkán végén Bartók újból fölemelte a zongora fedőjét és „Gyermekeknek” magyar népdalokra írt könnyű zongoradarabjaiból búcsúzóul eljátszotta a „Kis kece lányom” zongoradarabot és lelkes tapstól kísérve elindult az ajtó felé. Mikor az ajtóhoz ért, valaki rázendített az „Elindultam szép hazámból” kezdetű énekre, a kifelé tartó közönség fölkapta a dalt:

Elindultam szép hazámbul
Híres kis Magyarországbul.
Visszanéztem félutambul,
Szememből a könny kicsordult.

Bartók mintha egy pillanatra megállt volna, hátra nézett, lassan a kijárat felé tartott. Akkor még nem sejtettük (ő se tudhatta), hogy örökre elhagyta a Zeneakadémiát.

Előbb ismertem meg József Attila egyik verseskötetének a címét, mint a költő nevét. 1936 őszén lehetett, már a Munkás utcában Ledácséknál laktam. Mariska néném velünk lakó sógora, Jani, esténként meg akarta velem ismertetni a szocializmus elveit. Nekem persze a szaléziánus vallási nevelés után minden új volt, amit tőle hallottam. A munkásirodalom sokszor szóba került köztünk, már amennyit erről Jani tudott. Költészetről beszélve azt mondta, van nekünk egy jó költőnk, akinek a szemináriumát is hallgattam a Damjanich utcában, de a neve hirtelenjében nem jut eszembe, csak verseskötetének címére emlékszem:

Döntsd a tőkét, ne siránkozz!

Csak évek múlva József Jolán könyve megjelenése után jöttem rá, hogy József Attila nővérével, Jolánnal gyermekkoromban találkoztam. Ez 1932- vagy 33-ban lehetett. Akkor szolgagyerek voltam Budapesten a Sas utcában lévő Rácz-internátusban (mint már beszámoltam róla, azzal az ígérettel, hogy magánúton majd elvégezhetem a polgári iskolát, de senki sem törődött velem, csak azt tanultam, amit a nagyobb fiúktól hallottam). Egy délután az egyik fiú említette, hogy este egy író jön látogatóba, az internátusba és fölolvas írásaiból. Addig még eleven írót nem láttam. Igaz, könyv is alig került a kezembe. Csepregen Bogár Imre, Sobri Jóska füzetes regények jártak, meg Rinaldó Rinaldini, de azt nem szerettük, mert a tengeri történetek idegenek voltak előttünk, de ezeken nem szerepelt az írójuk neve. Egyszer a Frank malátakávé reklámautója (de lehet, hogy a Szent István malátakávé gyáré) az utcán a pörcédulák között néhány füzetet is kiszórt az utcára. Egyet fölvettem. „Komor ló" volt a címe. Rajta volt az írója neve is. Móricz Zsigmond, ami nekem szokatlanul hangzott, ezért bevésődött az emlékezetembe. Hat, hét éves lehettem. Sokáig töprengtem, milyen lehet egy komor ló, Csepregen csak egy Móricz bácsit ismertem, a zsidó fűszerest. Nem olvastam el a könyvet, aztán valahogy elkallódott. Móricz Zsigmond neve meg a „Komor ló" akkor jutott újból emlékezetembe, mikor az intézetben vártuk az „írót", aki este fölolvas a műveiből. Ezt az írót Bányai László-

nak hívták. Vele jött a felesége is, egy csinos, elegáns hölgy, akire nem ügyelt senki. Be se mutatták. A fölolvasott novella címére máig emlékszem: „Érettségi találkozó". Egy lányiskola volt növendékeiről szólt, akik a találkozón büszkén mutogatták egymásnak a jegygyűrűiket. A felolvasás után az egyik nagyobb fiú, Köbcze K. Ferenc (érdekes módon az ő nevére is emlékszem) megkérdezte az előadótól, hogyan lesz valaki író. A feleletre nem emlékszem, de tudtam, hogy az intézetben velünk lakó Karinthy Gábor már író, hiszen egy évvel előtte Devecseri Gáborral közös könyvük jelent meg. A kérdés engem is izgatott, de annyira felnéztem a nálam jóval idősebb Karinthy Gáborra, hogy nem mertem megkérdezni tőle. Bányai Lászlóról évekig nem hallottam, nem lett híres író. Csak jóval József Attila halála után tudtam meg, hogy a feleséget, aki az előadó asztalnál szótlanul ült mellette, József Jolánnak hívták és József Attila nővére volt, és öccse halála után egy remekműben „József Attila élete" címmel megírta Attila és a József család életét. Azon a késő délután egy szó se esett az akkor már hírneves költőről. Bányai László csak saját művének felolvasásával volt elfoglalva. Így aztán tizenhárom éves koromból csak Bányai László maradt meg az emlékezetemben, s a mellette ülő nőt egyszerű feleségnek néztem, akinek öccséről egy szó sem esett, így József Attila neve évekre ismeretlen maradt a 12 éves gyerek előtt. Csak felnőtt koromban tudtam meg, hogy József Attila a szaléziánus papnevelőbe került Nyergesújfaluba, amelyről mi esztergomtábori növendékek olyan legendákat hallottunk csak, hogy reggelire kávét kaptak, de Attila nem maradhatott, mert kiderült, hogy görögkeleti vallású, amely még talán áthidalható lett volna, ha áttér katolikusnak, gondolta támogatója, Giesswein Sándor kanonok, aki beajánlotta. De Attila nem maradt, mert úgy vélte, mint később nővére kérdésére elmondta: „A mezőn, egy fa árnyékában, vagy akár az utcán sokkal hamarabb tetten érem Istent magamban, mint a hajnali miséken, hideg falak árnyékában".

A legsikeresebb előadásomat 1940-ben vagy 41-ben tartottam valamelyik nagyobb szakszervezet előadó termében. Akkorra már szűnőben volt a jelentéktelenné gyengült kommunista mozgalomban a József Attila elleni agitáció. A szociáldemokrata pártvezetőség még halála után sem ismerte el költői nagyságát, továbbra is megmaradt a párt dilettáns

költői mellett, akiknek verseiért ugyanannyit fizetett, mint életében József Attilának, ha nagy ritkán hoztak tőle valamit. A 30-as években József Attila jóformán csak a liberális értelmiség körében örvendett népszerűségnek. A szociáldemokrata párt ifjúsági oktatási felügyelője, Braun Soma, azt kérdezte tőlem, mikor bejelentettem, hogy József Attiláról szeretnék előadássorozatot tartani az ifjúsági mozgalomban:

– Miért éppen József Attiláról, az nem zászló.

Hogy kit tartott a párthoz közelálló élő költők közül a mozgalom zászlójának, sose tudtam meg. Demokrata volt, nem is gördített akadályt tervem elé.

Az ifjúság körében a tudatlanság és tájékozatlanság ellen kellett közelharcot vívnom, végül mégis nem én győztem, József Attila versei hódították meg az ifjúság többségét. Ekkorra már nagy sikert értek el versei Cserépfalvi kiadásában és József Jolán róla írt életrajza. Radnóti 1940-ben föl is jegyezte naplójában: „Attila verseinek nagy visszhangja van. Ringyó, nyavalyás közönség – szitkozódott. A Nagyon fáj-ból 50–100 példány fogyott, a legszebb verseiből fogyott ennyi két év alatt, 2 pengőért, vagy 2.60-ért, s hogy négykézláb bemászott a tehervonat két kocsija közé, 2000 példányt adott el Cserépfalvi 7 pengős árban három hónap alatt az „Összes versek"-ből. De most valahogy mást is éreztem, ahogy figyeltem ezt a ringyó tömeget, többen mondták magukban a verset, és »olvasók« voltak, mert ismertem őket, a versek átfordultak náluk is a halhatatlanságba. Külön akusztikát kaptak a halállal." Illyés Gyula ugyanerről azt jegyezte föl kései naplójában: „Bármely szégyenletes elgondolni is: Petőfinek fele akkora lenne a »tömeghatása«, ha nem Segesvárnál, lándzsától, hanem négy hét múlva Viddinben hal meg, kolerában, dinnyétől, ami ott a kimenekült honvédeket táplálta és ölte, kegyetlenebbül, mint a kozák." Igaz, 90 éves koromban miért tagadjam, hogy a mi szeretetünk a Márvány utcai iskolában szintén Szárszó után lobbant lángra, de versei közül többet a Népszavából, folyóiratokból ismertünk és szerettünk meg, József Attila versei miatt a Szép szót is (szerintünk politikai nézete miatt elég ritkán). Arról meg semmit sem tudtunk, hogy a „munkások lapja" a legnagyobb proletárköltőnk örök értékű verseiért ugyanannyit fizetett, mint a mozgalom fűzfapoétáinak. Igaz, verseskötéteit mi sem vásároltuk, szegény diákok voltunk, a versekig már eljutottunk, de a verseskötetek vásárlásáig még nem. Egy rendőri jelentés szerint a szárszói tragédiát követő héten a szocialista fiatalság december 10-ére már József Attila-estet akart rendezni és elsősorban a „Döntsd a tőkét" elkobzott kötetből akartak fölolvasni, mert csak mozgalmi verseit ismertették volna. Sikerült-e emlékestet rendezni, nem tudom, én akkor a Márvány utcai kereskedelmi önképzőkörben igyekeztem iskolatársaimmal együtt megemlékezni. Később azon az esten, melyet – ha jól emlékszem – szintén a vasasok Magdolna utcai székházában rendeztünk, már nem „ringyó, nyavalyás" közönség jött össze (Radnóti szidalmas szavaival szólva), hanem a szocialista mozgalom kerületi szerveinek tagjai és a szakszervezetek kérges tenyerű fiai, akik akkor még a mozgalmi versein kívül igen keveset tudtak József Attiláról, mégis a legméltóbb közönség életművét bemutatni akaró esthez. Mennyien voltak, nem tudom, de betöltötték a nagy termet. Én az egyik sarokban felállított asztalon rendezgettem a felolvasásra szánt verseket, mikor valaki hirtelenül megérintette a vállamat:

– Szántó Judit vagyok – mondta, és kezet nyújtott.

Személyesen nem kellett bemutatkoznia, hírből ismertem a harminczöt és negyven körüli Juditot, akiről tudtam, hogy évekig József Attila élettársa volt, s megosztotta vele nyomorát, holott együttlétük, mint József Attila egyik Judit-vers töredékében leírta, csak „szövetség" volt, „s nem szerelem". Mint József Attila halála után kiderült, Judit részéről szövetségnél is kitartóbb volt.

– Csepregi elvtárs – mozgalmi nevemen szólított –, itt van Apl elvtárs és ha nincs kifogása ellene, szeretne elmondani az esten egy József Attila-verset.

Aplt csak látásból ismertem. Elvtárs volt, miért ne léphetne föl ő is. Legnagyobb meglepetésemre az „Ódá"-t akarta elszavalni, a verset, amely miatt Judit öngyilkos akart lenni, mikor a lillafüredi találkozó után megtalálta Attila zsebében a kéziratot. Az „Óda" említésére hosszan ránéztem Juditra. Évek múlva Attila halála után már semmi ellenérzésem nem volt az ismeretlenségből rövid időre fölbukkant és örökre a névtelenségbe visszasüllyedt szép fiatal nő (állítólag egy orvos felesége volt) ihlette magyar szerelmi vers ellen. Én is beleegyeztem, hogy Apl elvtárs elszavalja, pedig nem volt a programban. Egy hosszú emberöltő után

most is úgy emlékszem, hogy kitűnően adta elő és nagy tapsot kapott. Ki gondolta volna akkor, hogy az ifjú Apl elvtárs, vagy húsz év után Aczél György néven a Kádár-korszak magyar kultúrájának tejhatalmú irányítója lesz, akit Németh Béla, előttem egy emberöltő után csak úgy emlegetett „a Gyuri”.

Az est befejezése után Judit még odajött hozzám gratulálni, szavaira mindmáig emlékszem:

– Gratulálok Csepregi elvtárs. Az est méltó volt Attilához. Látszik, hogy te nem tulok vagy. (A mozgalomban az okoskodó marxista intellektueleket nevezték gúnynéven tuloknak.)

. . .

Union Of Free Hungarian Students • 1956

Nyugati utazás – menekült módra

1948 augusztusában Rajk Lászlót a belügyminisztérium éléről a jelentéktelen külügy élére száműzték. Az én „állásom", a vasúti talpfák őrzése a rákoskeresztúri pályaudvar mögött megszűnt. Belügyminiszter Kádár János lett. Rákosi és Péter Gábor már titokban elkezdte a hamis adatokat gyűjteni Rajk ellen. Kádár ekkor még mit sem sejtve jó szolgálatokat akart tenni moszkovita elvtársainak, s kinevezése után azonnal kijelentette, hogy rövidesen lezárják az ország nyugati határát, hogy az imperialista ügynökök se ki, se be. Akkortájt kezdett szájról-szájra járni a vicc a cigányról, akit elfogtak az osztrák határon.

– Te cigány – kezdték faggatni a rendőrök –, miért akartál te Nyugatra szökni, hiszen nektek cigányoknak sohasem volt olyan jó dolgotok ebben az országban, mint most?

– Félek – védekezett a cigány.

– Mitől félsz?

– Rossz híreket hallok.

– Ki vele, mit hallottál?

– Hát azt, hogy rövidesen internálni fogják a púpos tevéket!

– Te nem vagy púpos teve!

– Nem, de ha rám fogják!...

Kádár beszéde elgondolkodtatott. Én se vagyok imperialista ügynök, de ha rám fogják ... Az amerikai követséggel sohasem volt kapcsolatom. A Parasztpártból oda csak Sebestyén Laci járt. Nem kémkedés miatt, hanem a magyar nyelven készített heti külpolitikai összefoglalóért. Külpolitikai előadásokat a pártestéken ezekből tartottuk. Eszünkbe se jutott, hogyha kitudódik, ezért börtön, internálás járhat. Szerencsére a titkos rendőrségnek akkor még fontosabb dolga volt Rajk után nyomozni, minthogy megfigyelje, ki jár be az amerikai követségre. Megnyugtattam magamat, Sebestyén az utódom lett a nagybudapesti szervezetben. Az amerikai követség külpolitikai összefoglalóinak brosúrájáról tehát nem tudnak. Erdei és Majláth Jolán meg a pártba beépített kommunista Győrffy-kollégisták bizonyára szóltak volna már egykori kollégista társuknak, Péter Gábor helyettesévé avanzsált Fehér Lajosnak, vitessen el Kistarcsára, ahova már gyűjtötték a későbbi hírhedt recski kényszermunkatábor

jövendő foglyait. Tudtam, hogy el kellene mennem: állást nem kaphatok, s előbb-utóbb értem jönnek. Se pénzem, se útlevelem. Barátaim már elmentek. Nekem talán örökre itt kell kivárnom, ami felőlem végeztetett.

A fiatal Veres Péter verse gyakran eszembe jutott:

Én nem mehetek el innen soha-sehova,
nekem nincs útlevelem, nincs gazdag rokonom,
nincs pénzes barátom…

Egyre fogyott körülöttem a levegő.

Kovács Imrétől 1948 tavaszán a Rákóczi úton, szemben az Uránia mozival vettem búcsút. Másnap indult Nyugatra. Nem mondtam, de tudtam, hogy rövidesen én is követni fogom. Nemrég hagyta itt Pap István is szépen gondozott virágkertészetét és feleségét, Varga Máriát két gyerekkel. Vámos Imrének az ürömi kommunisták nem tudták megbocsátani, hogy párttagjaikat áttérítettük a Parasztpártba. Akkor már könnyű volt hamis vádakkal börtönbe juttatni az ellenfeleket. Szerencséjére egy nem kommunista, a Parasztpárttal szimpatizáló ügyész elé került az ügye – mivel nem volt kiadatási kérelem ellene –, gyorsan kiengedte. Szereztünk valami kis pénzt neki és azt javasoltam, ne várja meg, míg újra érte jönnek. Gyorsan meneküljön át a magyaróvári összeköttetésem segítségével Ausztriába és várjon rám Bécsben. Egy névtelen lapon írja meg az ottani címét. Hamarosan én is utána megyek, csak családi dolgaimat kell előbb rendeznem. Utolsónak Sz. Szabó Pál barátomat, volt államtitkárt és ellenzéki képviselőt kísértem ki a Keleti pályaudvarra. Alig indult el a vonat, egykori hittantanáromba ütköztem, akivel a Kossuth kereskedelmi iskola hittanórái alatt sok politikai vitám volt, mert én a spanyol polgárháború idején a köztársaság pártján voltam, míg Horváth tisztelendő úr Franco pártján állott, mint annak idején a legtöbb katolikus pap, akik a spanyol köztársaságot kommunizmusnak tartották.

– Na, Molnár Jóska, hogy vagy? Bizonyára jól, eljött a te világod! – mondta gúnyosan, amint meglátott.

– Az én világom? – kérdeztem. Tudja tisztelendő úr, miért vagyok ma épp itt a pályaudvaron? Egyik jó barátomat tettem a vonatra (s súgva mondtam neki), ma disszidál Nyugatra.

Kezet nyújtott:

– Tartsd is meg, amit a hittan órán tanultál.

Legszívesebben belerúgtam volna ebbe a parasztgyerekből lett buta papba. Szótlanul tovább álltam.

Néhány nappal később hallottam, hogy Borsos Sándor is eltűnt Nyugat irányába. A Vas megyei Söptéből akkor még nem volt nehéz éjszaka átlépni Ausztria határát. Boda Gábor szobrászművész barátommal (akinek a Wesselényi utcai postapalotán álló ősmagyar szobrai máig hirdetik kiváló művészetét), sokáig tervezgettük, ha megyek, ő is velem jön. Egy rokona élt már Argentínában, oda szándékozott kivándorolni.

– Képeslapokon láttam, mekkora paloták vannak Buenos Airesben. Képzeld el, ha egy ottani postapalotára megfaraghatom Dózsa György alakját – mondogatta. Még sem jött, hiába vártam rá a vonatnál. Később Borbándival és volt feleségemmel, E-vel akart jönni. Azt beszélték, el is adta a műhelyét, bánatában este berúgott és nem jelent meg a találkozón. Buenos Aires lakói sohasem ismerkedtek meg Dózsa György kőbe faragott hatalmas alakjával.

Szeptember végén vagy október elején meglátogatott Benkő Zoltán, Borsos Sándor mellett, a parasztpárti Népi Ifjúság egyik volt alvezére. Elmondta, hogy behívták az ávéhára, és főként Kovács Imréről meg rólam faggatták. Mivel nem akart még egyszer az ÁVH kezébe kerülni, Nyugatra készült egyetemi barátjával, Jónás Pállal. A Benkőtől kapott hír, hogy a titkos rendőrség olyan intenzíven érdeklődik felőlem, arra figyelmeztetett, hogy döntenem kell, sokáig már nem várhatok. (Benkő Jónás Pállal rövidesen útnak is indult, s mint később hallottam, a határon elfogták őket. Mindketten éveket töltöttek Recsken.) E-nek elmondtam, hogy rövidesen el kell mennem, ha valahol Nyugaton meg tudok kapaszkodni, levelezőlapon virágnyelven megírom, s ha akar, utánam jöhet Ausztriába a magyaróvári kapcsolatom segítségével. Ha a rendőrség zaklatni fogja, mondja azt, hogy elhagytam, nem tudja hol vagyok, talán vidéken munkát keresek, mert a vasúti talpfák éjjeli őrzése megszűnt, s munkanélküli lettem.

Gyorsan megegyeztem két OTI-orvos ismerősömmel, Harangozó Emillel és Lázár Vilmossal, hogy az én mosonmagyaróvári kapcsolatom segítségével együtt disszidálunk, de külön indulunk, és csak Magyaró-

váron találkozunk. Mivel nekem alig volt pénzem, az embercsempészeknek járó költséget ők viselik, s állják az ausztriai kiadásokat, vonatjegyet Zürichig.

1948. november 20-án összes vagyonommal, egy ajándékba kapott dollárral, néhány száz forinttal és Móricz Zsigmond Magvetőjével a zsebemben felszálltam a Bécs felé induló vonatra, hogy elhagyjam hazámat, amelyről alig két éve még azt írtam hazai üzenetként egy kanadai magyar újságban: olyan országot fogunk építeni, hogy soha többé egyetlen magyarnak se kelljen kivándorolnia. Se pénzem, se útlevelem nem volt. Magyaróvárnál az éj leple alatt gyalog akartam átlépni a határt. Sejtelmem sem volt, hogyan jutok majd át az akkor még csak kutyás járőröktől őrzött határon, s mi vár rám, a nincstelen menekültre az úgynevezett szabad világban.

A fülkében dermesztő hideg volt. Kint szomorkodva esett az országos őszi eső. Az égről piszkos foszlányokként lógtak a felhők, mintha a szabadságát vesztett, kirabolt ország népének reménytelenégét szimbolizálták volna. Győr előtt egy idősebb parasztasszony lépett be kosarával a fülkébe. Szép magyar arcának mély barázdái nehéz életéről tanúskodtak. Egyszerű fekete ruhájával s szemébe húzott fejkendőjével csepregi gyermekkorom asszonyaira emlékeztetett, a fiatalon hadiözveggyé maradt nevelőanyámra, Boldog Rozi nénire és az apró, kistermetű ángyomra, halott unokabátyámnak, Kiss Jóskának fiatalon maradt özvegyére, Goda Nanicára, aki egy napi napszámát áldozta arra, hogy 12 éves koromban a továbbtanulás reményében Pestre mehessek. Rég elhagytam őket, vajon mi van velük, milyen sors vár rájuk, tűnődtem magamban. Útitársam mintha megérezte volna, mire gondolok, a párás ablakon át egy ideig szótlanul nézte a letarolt, elhagyott földeket, melyeken az útszéli fák az őszi szélben dideregve nyújtották csontváz karjukat a kegyetlen ég felé. Aztán hirtelen felsóhajtott: Jaj Istenem, mi lesz veled, te szegény Magyarország. A következő állomáson leszállt, búcsúzásul szótlanul kezet szorítottam vele. Egyedül maradtam a fülkében. Ez a látomásszerű találkozás szinte megbénította az agyamat, nem tudtam a magam bizonytalan jövőjére gondolni. Azon kezdtem töprengeni, van-e még egy nép a világon, amelyik mindennapi beszédében és vallásos énekeiben szegény hazáról kesereg, amelynek még a himnusza is könyörgő imádság:

Balsors akit régen tép… Ezt a népet most, legújabb balsorsában talán örökre el kell hagynom – gondoltam. Tehetek érte majd valamit, ha már nem osztozkodhatok sorsában, az idegen országokból könnyíthetek-e legalább biztató szóval terheik elviselésében?

Közben a vonat befutott a magyaróvári pályaudvarra. A külön vagonban érkezett két orvossal elindultunk a megadott címre, ahol már vártak ránk. Sötétedés után a házigazdával kimentünk a határ közelébe, ott közölte velünk, hogy bújjunk el a kukoricásban és a megállapodott helyen várjuk meg, míg Ausztriából átjön értünk az embercsempész, a Kontz nevű kitelepített sváb gazda. A határon még nem volt drótkerítés, csak kutyás járőrök vigyáztak. Azok már elmentek. Semmi veszély – nyugtatott meg. Kezet nyújtott és elindult Magyaróvár felé. Éjfél fele valóban megérkezett Ausztriából Kontz gazda, és a letarolt szántóföldeken átvezetett a határon és osztrák területre, Halbturn-Féltoronyba. Fellélegeztünk: végre szabad területen vagyunk, helyesebben csak félig szabad földön. Burgenland Ausztria orosz megszállási övezetébe tartozott. Vezetőnk rámutatott a falu szélén kivilágított majorsági épületre: szovjet katonák laknak benne, el kell kerülnünk, nem járnak be a faluba. Azt javasolta, hogy ne üljünk vonatra, mert az orosz katonák Bécs előtt az utasokat igazoltatják, inkább üljünk taxiba. Bécs határában a taxikat is ellenőrzik, csak az autó papírját kérik, az utasokét nem. Mindjárt szerzett is egy taxit – bizonyára üzlettársa volt a taxis –, épp csak megmosakodtunk és megreggeliztünk. Harangozó Emil felesége, aki osztrák dialektussal beszélte a németet, gyorsan kialkudta a viteldíjat. Nem emlékszem meddig tartott az utazás. Elől Harangozó Emil ült, hátul köztem és Lázár doktor között Emil felesége. Kicsit tartottam attól, hogy a szovjet katonáknak gyanús lesz majd, hogy a sofőrrel együtt öten ülünk az autóban. Lélekben bármennyire felkészültünk a szovjet katonákkal való találkozásra, mégis elakadt a lélegzetünk, mikor bécsi köztemető előtt leállították a kocsit. A katona ránk se nézett, csak az autó papírját és a sofőr vezetői igazolványát kérte.

Bécs nagyon rossz benyomást tett ránk. A romok még mindenfelé az utcán hevertek, talán azért, mert itt nem napi tányér bablevessel fizették a romokat eltakarító munkásokat, mint Pesten. A város négy megszállási területre volt osztva: amerikai, orosz, angol és francia. Mi a taxival az

angol övezetbe, a Margaretenstrasse 39. számú ház felé tartottunk, Harangozó Emil felesége rokonainak éppen üresen hagyott lakásába. A szobakonyhás földszinti udvari lakásban hamar úgy éreztem magam, mint diákkoromban a Munkás utcában. A vécé emeletenként itt is a hátsó lépcső mellett volt, a vizet az udvari csapról kellett hordani a konyhára. Nagy gondunk volt, hogy élelmiszert csak jegyre lehet kapni. Az elosztás Bécsben ekkor még szűkösebb volt, mint Pesten, nekünk persze élelmiszerjegy nem járt. Szerencsére a szomszéd fűszeresek nekünk menekülteknek jegy nélkül adták a legszükségesebb élelmiszereket, nem túl magas feketepiaci áron. Másnap jelentkeztünk a kerületi rendőrkapitányságon. Személyenként 55 schilling büntetésre ítéltek tiltott határátlépés miatt. Estefele megjelent egy rendőr a lakásunkon és közölte, hogy másnap jelentkeznünk kell kihallgatásra az angol katonai parancsnokságon. Engem egy nálam fiatalabbnak látszó angol tiszt hallgatott ki. Napokon át faggatott a magyarországi viszonyokról, szagos angol cigarettával és tejes teával kínált, amit persze örömmel elfogadtam. Eszembe se jutott, hogy a tiszt az angol titkosszolgálat embere, és híreket gyűjtött a szovjet megszállás alá került Magyarország politikai viszonyairól. Azt hittem, hogy a menedékjog megadásához szükséges a kihallgatás. A hidegháború kezdetén voltunk. Míg kérdéseire feleltem, közben naivul arra gondoltam, hol tanult meg az a született angol magyarul, mert csak hiányos szókincsén és angolos kiejtésén éreztem, hogy nem Magyarországon tanulta meg a magyar nyelvet. (Csak később tudtam meg, hogy a nagyhatalmak titkosszolgálatai különböző nyelviskolákon még az olyan kis nép nyelvén is, mint a magyar, kiképzik erre a célra kiválasztott ügynökeiket.)

Közben megismerkedtem Bécs katonai körzeteivel, s gondosan ügyeltem, hogy a belvárosba, mely hetenként váltakozva orosz, amerikai, angol és francia megszállás alá került, ne tévedjünk, ha éppen orosz igazgatás alatt volt. Sok kelet európai elővigyázatlan menekült került így az orosz NKVD markába. Vámos Imre Pestre küldött képes levelezőlapjáról tudtam, hogy az Esterházy-parkban lévő „Hotel Bunkerben" – a háború alatt épített ablak helyett lőrésekkel ellátott légvédelmi toronyban – kapott szállást. Megérkezésünk után azonnal felkerestem, s a félelmetes bunkerből átköltöztettük mihozzánk a Margaretenstrassei kis lakásba. Harangozóné bécsi rokonai hamarosan találtak nekem és Vámosnak egy

ismerőst, aki rövid időre hajlandó volt ingyen befogadni bennünket. (A férj az Operaház díszletező részlegének alkalmazottja volt.) Nagy gond volt az orvosék forintjának beváltása. Vámos megtudta, hogy egy magyar birkózó foglalkozott pénzváltással. Albérleti szobájában az ágy alatt egy dobozban gyűjtötte a forintokat. Nála beváltottuk a dollároma és a kevés forintokat, amit időnként megállapodás szerint a két orvostól kaptam, és a két orvos pénzét. A nekem járó összegből most már ketten kellett élnünk. Sietnünk kellett, hogy minél előbb elhagyhassuk Bécset.

Előbb azonban a rokoni látogatására kellett mennem. Tudtam, hogy anyám két unokatestvére, Janka és Mici néni él Bécsben. Mivel nem ismertem a családi otthon melegségét, mindig kerestem a rokonok közelségét, Janka néniéket sem hagytam ki, ha már a sors Bécsbe vezetett. Csepregi gyerekkoromból emlékeztem rájuk. Lánykorukban kerültek Bécsbe még az első világháború előtt. Csepreg 80–100 km-re van Bécstől, természetesen lett volna, ha a csepregi lányok ne csak Pestre menjenek cselédnek, hanem Bécsbe is. A bécsi nagyságák szívesen fogadták a szorgalmas, tenyeres-talpas magyar lányokat, de a német nyelv általában visszatartotta a legtöbbjüket a bécsi cselédségtől. Nevelőanyám, Boldog Rozi néni is megpróbálkozott vele lány korában, de nem sokáig maradt, mert nem boldogult a német nyelvvel. Gyerekkoromban sokszor emlegette, hogy csak annyi ragadt rá: „pfuj, tejföl!" (Teufel). Janka néni és Mici néni nyári szabad idejükben gyakran hazalátogattak Csepregbe. Janka néni férjhez is ment egy horvát származású városi alkalmazotthoz, aki emlékezetem szerint utcaseprő lehetett. Csepregen úgy emlegették, hogy utcaseprő ugyan, de ő maga nem söpör ám… csak felügyel a többiekre. Mici néni meg pap-szakácsnő volt. János bátyám azzal ugratta Mici nénit, mondja meg, hogy b…-nak a bécsi papok. „Nem fogod be a mocskos szádat – kiáltott rá Mici néni –, mindjárt agyonütlek." A bécsi címüket is Csepregen hallottam először. Nem lehet elfelejteni: abban a házban laknak, amelyben a Tivoli mozi van. Ott házmester a Janka néni. Szerencsére nem az orosz övezetben volt, húsz év után is veszély nélkül is megtaláltam. Elállt a lélegzetem, mikor megláttam a Munkás utca hatos számú házra emlékeztető épületen a feliratot: Tivoli. Csöngetésemre Janka néni nyitott ajtót. Mondtam, hogy ki vagyok. Meglepetésében összecsapta a kezét: Te a Mária fia vagy?! Gyere be!

Ekkor már együtt laktak Mici nénivel, aki kiöregedett a pap-szakácsnéságból, Janka néni meg özvegy lett. Mici néni átszaladt a fűszereshez, hogy valamivel megkínálhassanak. El kellett fogadnom a felvágottat a zsemlével. Láttam, hogy nagyon szegényen élnek csekély nyugdíjukból. A még élő rokonok után elsősorban „szegény Mindenszentek" felől érdeklődtek. Az osztrák újságok már tele voltak Mindszenty letartóztatásával és az ellene készülő perrel. Magamról nem sokat beszéltem. Sötétedéskor azzal az érzéssel búcsúztam el a két öregtől: lám, nekem mégis van rokonom a nagyvilágban, nem úgy mint Veres Péternek, de talán csak azért, mert Csepreg közelebb van Bécshez, mint a hortobágyi, a „sárba ragadt" Balmazújváros.

Vámos már ismerős volt az osztrák Caritas-nál, tudta, hogy Bécsből csekély ellenszolgáltatás ellenében hamis útlevéllel vonaton átviszik a menekülteket a szovjet övezetből az amerikaiba, Bécsből Salzburgba.

Elsőnek a már régebben Bécsben tartózkodó Vámos Imre hamis útlevele készült el. 50 schillingért valódi osztrák útlevél, csak az arcképet kellett kicserélni. Legnagyobb gondunk volt, hogyan találunk majd rá Salzburgban, nem tudhattuk, hogy a tőlünk kapott pár schillinggel a zsebében, hol talált szállásra. Mivel a post restante remek intézményéről nekünk menekülteknek fogalmunk sem volt, azt találtam ki, hogy megérkezésünk után azonnal megkeresem a főpostát, amelynek postaládája melletti falra ceruzával írom a címünket. Mindennap látogasson el oda és ha meglátja a falon a címet, azonnal keressen meg bennünket. Mint később megtudtuk a kelet-nyugati határt jelző Enns folyó hídjánál az utasokat ellenőrző orosz katonáknak feltűnt Vámos arcának szlávos kifejezése, az orosz katonaszökevénynek vélte és le akarta szállítani a vonatról. Az osztrák utasok szolidaritásból addig bizonygatták, hogy útitársuk szintén osztrák, hogy a katona végül elállt a tervétől, nem szállította le a vonatról és átléphetett az „Oberencián", ahogy a régi magyar operettben az Enns felső folyását nevezte a dal, melyen túl mindenki boldog lesz.

Kétheti bécsi tartózkodás után megkaptuk mi is a hamis útlevelet, és önkényesen véget vetettem az angol katonatiszttel való beszélgetésnek. Dr. Harangozó Emil és felesége, meg Lázár Vilmos kíséretében a pályaudvaron átvett hamis útlevéllel a zsebünkben, november 30-án felszálltunk a Salzburg felé induló vonatra.

A Caritas megbízottja, ha jól emlékszem a nevére, Szakmáry Károly volt, akivel évek múlva összekerültem a Szabad Európa Rádiónál, szintén felszállt a vonatra. A vagonban megdöbbenten vettem észre, hogy a kocsiban legalább tizenötén-húszan vagyunk, mind magyarok, hamis osztrák útlevéllel. Vezetőnk figyelmeztetett bennünket, hogy a hamis útlevél adatait tanuljuk meg, hogy az orosz katonáknak felmondhassuk, ha kérdezik. De általában nem kérdeznek semmit, csak összehasonlítják arcunkat a fényképpel. Az én útlevelem Bauer Ernst névre szólt. Elindulásunk előtt levélben értesítettük walliselleni menekült táborban lakó barátainkat, hogy elindultunk az amerikai zónában lévő Salzburg felé, ahol már biztonságban leszünk, csak az Enns folyó hídján lévő orosz-amerikai övezet határán kell szerencsésen átjutnunk. Bécstől kísérteties csönd volt a kupéban. Mellettem egy magyar asszony ült két kis gyerekével és férjével, aki korábban a magyar-angol olajipar alkalmazottja volt. Az asszony attól tartott, hogy a gyerekei az orosz katonai ellenőrzéskor megszólalhatnak magyarul és az egész vagon gyanús lesz, ezért altatót adott be nekik. Éjféltájban érkezett meg a vonat a minden oldalról kivilágított Enns-hídhoz. Szótlanul, halálos izgalommal vártuk az ellenőrző orosz katonákat. Valóban csak az útlevelekben lévő fényképet hasonlították össze az arcunkkal és szótlanul továbbmentek. Mégis végtelen időnek tűnt az az idő, ameddig a vonat a hídnál állt – lehet, hogy csak fél óra volt, de lehetett két óra is, míg lassan átgördült velünk a hídon. Az egész kupé örömrivalgásban tört ki. Csak a mellettem ülő asszony kezdett keservesen jajongani. Hiába rázta két kicsi gyerekét, egyik sem ébredt föl. Szerencsére Harangozó Emil doktor táskájában talált valami szert, amit beadott a két gyereknek, s hamarosan magukhoz tértek. Másnap reggel érkeztünk a ködös Salzburgba. Kísérőnk elszedte az útleveleket, s indult vissza Bécsbe, hogy legközelebb újabb menekültszállítmányt fuvarozzon 50 schillingért a szabad világba, mert Salzburg már messze volt a szovjet világtól, oda nem ért el a titkosszolgálat keze. A pályaudvaron senkit sem igazoltattak, a salzburgi polgárok ügyet sem vettettek ránk, mi meg csodálkozva néztük a pályaudvar melletti, egykori Hotel Európa romos épülete mellett barakkokból létesített menekülttábor népének nyüzsgését. Két magyar menekült ment el éppen mellettünk: „Csak azt a napot éljem meg, hogy innét kikerüljek!" – mondta az egyik.

Nem értettük, miért, hiszen mi még tele voltunk a megszabadulás örömével, s fogalmunk se volt a kezdő menekültélet nyomorúságáról.

Salzburg életvidámabb benyomást tett ránk, mint a megszállási övezetekre szabdalt Bécs, ahol úton-útfélen a megszálló seregek katonáiba ütközött az ember. Itt esténként csinos osztrák lányokkal elegáns egyenruhájukban vidáman sétáltak az utcákon az amerikai megszálló sereg katonái. Az üzletek kirakatai tele voltak árúval – nyilván az amerikai hadsereg áruházainak (PEX) készleteiből, amiből az amerikai katonák adómentesen tetszés szerint vásárolhattak. A mi legfőbb gondunk itt is az volt, hogy valahol egy olcsóbb szállást, és élelmiszerjegy nélkül valami harapni valót szerezzünk. A belvárosban – ha jól emlékszem a Getreidegasseban, vagy annak közvetlen környékén – találtunk is panziót, ahol két szoba üresen állott (kevés turista járt akkor még Salzburgban), szívesen kiadták nekünk, és jegy nélkül szerény ennivalót is kaphattunk ott. Nekem persze első gondolatom volt, hogy megkeresem a főpostát. Az épületen valóban volt egy postaláda, és egy óvatlan pillanatban fölírtam a címünket a falra. Vámos este már jelentkezett is. Elmondta, hogy a Hotel Európáról elnevezett menekült tábor egyik nagyhodályában aludt egy satupadon. A tábort osztrák alkalmazottak vezették amerikai megbízásból. Az ágyakról és takarókról, meg az ellátásról is az amerikaiak gondoskodtak, naponta egy konzervet és egy kenyeret osztottak ki, néha valami meleg ételt is. Vámosnak csak másnap volt üres bádogdoboza, miután a konzervet megette, hogy fölvételezhesse a főtt ételt. Ezek után kezdtem megérteni, hogy az első magyar, akivel szabad földön találkoztam, miért akart minél előbb elkerülni ebből a szép püspöki városból. Vámos ellátásáról már én gondoskodtam, mert Svájcból, Mikita Pistától kaptam 50 frankot, ami igen szép pénz volt akkor Ausztriában. Sok időt Salzburgban sem akartunk tölteni.

Hogy a svájci határt elérhessük, előbb át kellett jutnunk a francia megszállási övezeten. A franciák korántsem voltak olyan liberálisak a menekültekkel, mint az amerikaiak. Az övezet határán mindenkit igazoltattak, s akinek nem volt megfelelő papírja, visszadobták az amerikai övezetbe. Mikor mi útra keltünk, szerencsére már átadták az utasok igazoltatását az újonnan felállított osztrák csendőrségnek, akik híven teljesítették kötelességüket, de nem túl nagy szigorúsággal. Mivel nem

volt jogunk átlépni az övezet határát, az igazoltató csendőrök felszólítottak bennünket, hogy szálljunk le, de nem várták meg, míg leszállunk, gyorsan továbbmentek, hogy a többi fülkében is igazoltathassanak. Nem sok csomagunk volt, ezért nagyon lassan kezdtünk szedelődzködni. Az osztrák utasok ekkor tudták meg, hogy mi magyar menekültek vagyunk. Mikor a csendőrök a másik fülkében jártak, megható szolidaritással egyöntetűen azt javasolták, ne szálljunk le, hanem nagyon lassan induljunk el, menjünk kocsiról-kocsira a vonat vége felé, mire odaérünk a vonat elindul, s a csendőrök üthetik a nyomunkat. Ha a csendőrök közben keresnének bennünket, azt fogják mondani, látták, hogy leszálltunk a vonatról. De nem jöttek. Amikor a vonat már elindult, az utolsó kocsi ablakából láttuk, hogy a pályaudvaron föl-alá szaladgálva kerestek bennünket. Szerencsésen átjutottunk az utolsó előtti akadályon. Igaz, ez már nem volt életveszélyes. Legföljebb visszakerülhettünk volna megint az amerikai övezetbe és kezdhettük volna elölről.

(Az osztrák csendőrök láthatólag nem nagy igyekezettel hajtották végre a francia katonai parancsnokság utasításait. Alig két hónap múlva a Svájcba igyekvő Borbándi Gyula feleségemmel és Gyurka fiával az osztrák utasok hasonló szolidaritásával találkoztak, és a csendőrök közönyös magatartásának köszönhetően jutottak be ők is a francia övezetbe.)

Innsbruck melletti Sistrans nevű faluban szálltunk meg a *Patscherkofel* aljában. Egy Alpenblick nevű panzióban kaptunk üres szobát, melynek ablakaiból szép *„Alpenblick”* kilátás nyílt a hegyekre. Salzburg után a szoba bére még nekünk is elérhetőnek tűnt. Sőt, viszonylag olcsón naponta egyszeri étkezést is kaptunk. Kiszámítottam, hogy a Mikita Pistától kapott svájci frankokból két hétig élhetünk itt, sőt Zürichig a vonatjegyre is futja. Csomagunkat egy ukrán menekült vitte fel a kis hegyi vasút állomásáról a panzióba. Előkotortam emlékezetemből a katonakoromban Oroszföldön, Bugyonnijben szerzett orosz szavak maradékát. Elég jól megértettük egymást. Oroszul azóta sem beszéltem senkivel, már a szavak maradéka is elpárolgott az agyamból. Vámost végleg magamhoz vettem, természetesnek tartottam, s mint később kiderült, ő is természetesnek vette, hogy mindent megosztottam vele. A rövid sistransi tartózkodás, az egy hónapig tartó körülményes utazások után idillinek tűnt. A fogadós esténként még egy kupica enciánpálinkával is

megkínált bennünket. Nem mi voltunk az első menekült magyar vendége. Épp pár nappal előtte költözött ki és utazott tovább Hám Tibor doktor, a kisgazdapárti ún. összeesküvési per egyetlen vádlottja, aki megúszta büntetés nélkül. 1948-ban velem körülbelül egy időben menekült Nyugatra. Szívesen látott vendégek voltunk, és mi is örömmel maradtunk volna. December elején még alig volt hó a hegyekben. A déli szél – a *Föhn* – kellemes tavaszias levegőt hozott a faluba, az egyik napon ezért elhatároztuk, hogy fölsétálunk a *Patscherkofel* tetejére. Ekkora hegyet még életünkben nem láttunk. Vámos az Alföldön Mezőhegyesen született, én meg gyermekkoromban Csepregből messziről bámultam a kéklő kőszegi hegyeket, amelynek csúcsai alig érik el a 900 m magasságot. Sistransból a 2247 m magas hegy megmászása nem is látszott lehetetlennek. Mivel hegyet még egyikünk sem mászott, úgy gondoltuk, hamarább felérünk, ha nem a szépen kanyargós utat választjuk, hanem az erdők tisztásain egyenesen, az oly közelinek látszó csúcs felé tartunk. Órákat gyalogoltunk, a hegycsúcs mégis egyre messzebbnek tűnt. Végre fölértünk. Olyan büszkék voltunk, mintha a Himaláját másztuk volna meg. Lefele már a rendes úton jöttünk, mégis halálra fáradtan érkeztünk a panzióba. Vámos megfázott, lázas lett. Bevallotta, hogy a tüdejével már volt baj. Megrémültünk. Az első adandó alkalommal Bregenzből azonnal át Svájcba.

Borsos Sándor Salzburgba küldött leveléből tudtuk, hogy Innsbruckban Ungváry Sándor, volt kaposvári tanárral (később református lelkész) kell a kapcsolatot felvennünk, s tőle majd megtudjuk, miként juthatunk át Svájcba. Megérkezésünk után azonnal fel is kerestük. Ungváry nevét én már otthonról ismertem. Olvastam a nagy feltűnést keltett könyvét, „Mit láttam a nyilas házban", vagyis az Andrássy út 60-ban, az ÁVH későbbi hírhedt székházában. Ungváry eredetileg nyilas volt, de kiábrándult és könyvében leszámolt a nyilas mozgalommal. Innsbruckban beszélgetés közben tőle tudtam meg, hogy a parasztpárti szélsőbalos, győrffysta Sipos Gyula (később gyenge költő) Kaposvárott tanítványa volt a gimnáziumban. A nyilasokat leleplező könyve után, ha felhívta felelésre, nem állt föl. „Árulónak nem felelek" – mondta dacosan. Később a Parasztpárt vezetőségéből el kellett távolítani, mert mint beépített kommunista az ÁVH-ra hordta a pártvezetőségi ülésekről a híreket volt

kollégista barátjának, Fehér Lajosnak, Péter Gábor helyettesének. (Nem ő volt az egyetlen nyilas múltú Győrffy-kollégista Erdei Ferenc környezetében, akiket 1945-ben titkos kommunistaként beépítettek a Parasztpártba.) Ungváry elmondotta, két lehetőség van feketén bejutni Svájcba. Az egyik a mezei határon az éjszaka leple alatt Bregenznél átmászni a drótkerítésen. A másik, kishatár-átlépővel a vonaton átmenni. Ez azonban pénzbe kerül. Bregenz és a svájci határváros, St. Margarethen között az osztrák állampolgárok időnként útlevél nélkül, ún. kishatár-átlépővel, mely csak 30 km-es körzeten belül jogosít tartózkodásra, átmehettek Svájcba. A határátlépőt a megszálló francia hatóság állította ki. Egy francia tiszt, akinek hatáskörébe tartozott az engedélyezés, beleszeretett egy csinos bregenzi szállodásnőbe, akinek hoteljében időnként menekültek is megszálltak. Így vetődhetett fel a gondolat, hogy a francia tiszt hozhatna hivatalából néhány pecséttel és aláírással ellátott nyomtatványt, melyet a szállodásnő csekély összegért eladhat a Svájcba bejutni szándékozó menekülteknek. Ungváry telefonon megbízható emberekként azonnal beajánlott bennünket a szállodásnőnek. Egy nappal karácsony előtt útnak indultunk a határmenti Bregenzbe. A szokásos összeg ellenében még aznap megkaptuk a határátlépésre jogosító papírt, de a szállodásnő lelkünkre kötötte, hogy a vonaton a határt elhagyva még St. Gallen előtt semmisítsük meg, és dobjuk a vécébe, hogy nyoma se maradjon, mert ha ezzel 30 km után elfognak bennünket, a határőrök azonnal leszállítanak a vonatról és visszatoloncolnak Ausztriába. Mi itt bajba kerülünk – tette hozzá –, ha kiderül, kiktől kapták, a svájci hatóságok meg ezután már csak útlevéllel és vízummal engedik be az osztrák állampolgárokat is. A további menekültek számára pedig csak az éjszakai gyalogos határátlépés marad. Ha a svájciak kérdezik, hogyan jöttünk át a határon, azt kell mondani, gyalog. (Alig két hónappal később ez az út már nem volt járható, Borbándi és a feleségem, csak a drótkerítés alatt átmászva juthatott be Svájcba.)

Az indulást december 24-re terveztük. Egy hónapig tartott Bécstől, míg a különböző zónahatárok akadályait legyőzve elérkeztünk a svájci határra. Hogy a karácsonyi hangulatot kihasználhassuk egy késő délutáni vonatra szálltunk föl. Kevés motyónkat délelőtt feladtuk a bregenzi postán barátaink címére Wallisellenbe, nehogy csomagjaink miatt feltűnjünk az utasokat ellenőrző vámőröknek. Ha besötétedés után

kerülünk a határőr elé, talán arra gondol, hogy otthon a család már díszíti a karácsonyfát. Jól számítottunk, St. Margarethenben a határőr ránk se nézett, szó nélkül visszaadta a papírokat, s továbbment. Felsóhajtottunk, bejutottunk az ígéret földjére, most is csak feketén, de legalább pecsétes papírral, melyet a határőrök távozása után azonnal szét is téptünk és a vécében ráhúztuk a vizet. A svájci vonat robogott velünk Zürich felé a sárgás villanyfény megvilágította utak mellett. Este 9–10 óra között begördült velünk a pesti Keleti-pályaudvarunkra emlékeztető üvegcsarnokba. A síneken itt elképesztően sok szerelvény állt indulásra készen. A svájci polgárok nagy csomagokkal siettek az álló vagonok felé, hogy szentestén minél előbb a családi körben, otthon lehessenek. A nagy nyüzsgésben attól kezdtem tartani, hogy a titkosrendőröknek azért tűnünk föl, mert nincs csomag a kezünkben. Hiába futkároztunk, nem találtunk olyan vonatot, amelyre ki lett volna írva, hogy Wallisellenbe megy. (Nem tudtuk, hogy Wallisellen csak afféle külvárosa Zürichnek, nem célállomás.) Tehetetlenségünkben a pályaudvaron senkitől sem mertünk Wallisellen fele tartó vonat iránt érdeklődni, hátha fölismerik, hogy menekültek vagyunk és átadnak a rendőröknek. Végül azt javasoltam, hogy Harangozót feleségével együtt hagyjuk ott a pályaudvaron, mi meg Vámossal és Lázár doktorral elindulunk megkeresni Kovács Imre lakását. A címet kívülről tudtam: Seefeldquai 1. Az utca nevéből arra következtettem, hogy a tó közelében lehet. De merre lehet a tó? Térképünk nem volt. A pályaudvarból kilépve elindultunk a legszélesebb utcán, az utcajelző tábláról leolvastuk, hogy a Bahnhofstrassen vagyunk. Az utca kezdett elnéptelenedni. A szenteste miatt a kirakatok még fényárban úsztak, a lakások ablakai mögött a karácsonyfákon még égtek a villanygyertyák, a felvillanó fényszórók csillagai a betlehemi üstökösre emlékeztettek. Egyre kevesebb csomagot cipelő ember járt az utcán, annál több ünneplőbe öltözött sietett valamerre. Ezek – gondoltam – karácsonyi éjféli misére mennek, tőlük nem kell tartani. Erőt vettem magamon, megállítottam egy éppen szembejövő járókelőt, s megkérdeztem, merre lehet a Seefeldquai. Az én magyaros kiejtésem alapján nem volt nehéz felfedezni, hogy idegenek vagyunk, s *„züridütsch”* helyett számunkra is érhető németséggel közölte, hogy jó irányban megyünk, csak végig kell menni a Bahnhofstrassen, annak végében van a tó, s ott kezdődik a

Seefeldquai, az első házon nagy neonreklám hirdeti *FRASCATI* borát. Megnyugodva tovább baktattunk.

A tó közelében egy színházszerű épületen neoncsöves fényreklám Barabás Sári nevét hirdette. Mégsem vagyunk egyedül a nagyvilágban – gondoltam magamban, hiszen Barabás Sári is itt van. Nem messze a színház mögött, a Seefeldstrasse elején a *Frascati* bort hirdető ház kapuján volt a megvilágított 1-es házszám. A névtáblán: Kovács Imre. Helyben vagyunk. Megkönnyebbülten nyomtam meg a csengő gombot. Csend… Most már hosszabban nyomtam. Ijesztő csend… Néhányszor még megpróbáltam… Nincsenek otthon. Mit csináljunk? Közeledik az éjfél. Már megkondultak a harangok. Vissza kell mennünk a pályaudvarra, Harangozó Emil a feleségével együtt bizonyára kétségbeesetten vár ránk. Kedvtelenül vonszoltuk magunkat vissza az elnéptelenedő Bahnhofstrassen. A nemrég még kivilágított kirakatokból hirtelen sötétség áradt felénk. Aludni tért a város, alusznak a rendőrök is. Nincs mitől tartanunk. A pályaudvaron még világosság volt, a késői utasok az utolsó vonatok indulására vártak. Harangozóékkal újból elindultunk a vágányokon álló vonatok felé, ott talán valaki megmondja, melyik vonat megy Wallisellen felé. Nincs vesztenivalónk. Alig tettünk meg néhány lépést, hátunk mögül magyar hangok ütötték meg a fülemet. Megfordultam.

Mikita Bandi, Pista bátyja elkiáltotta magát:

– Gyerekek! Itt vannak a Molnár Jóskáék.

– Együtt az egész emigráns parasztpárt – mondta valaki. A szentestét Kovács Imrével egy vendéglőben töltöttük. Most éppen onnét jöttünk. Együtt felszálltunk a Wallisellen felé induló vonatra. Alig negyedóra múlva már a menekülttáborban voltunk. Itt is aludt már mindenki. Mi meg nagyon éhesek voltunk. Reggel óta egy falatot sem ettünk és egy korty vizet sem ittunk. Borsos Sándor fölkeltette a tábor öreg szakácsát, aki mellett én később napi két frankért tányérmosogató lettem. Alacsony, erősen kopaszodó, kissé elhízott, szőke zsidó ember volt. A német hitlerizmus elől sikerült Svájcba bejutnia, deportáltként a svájci hegyekben átélte a háború végét, de nem tért vissza Németországba. Idővel a tábor szakácsa lett. Tudta, mit jelent menekülteknek, éhesnek lenni. Szabadkozott, hogy ilyen késő éjjel nem tud nekünk mást elővarázsolni, mint tojásrántottát. Több mint félévszázad telt el azóta, de sohasem ízlett

olyan jól a tojásrántotta, mint azon az első idegenben töltött karácsonyestén. Az öreg szakácsnak, emberi számítás szerint azóta már rég meg kellett halnia. Sokáig kutattam az emlékezetemben a neve után, most hirtelen fölmerült: Schöllinger bácsi. Legyen áldott az emléke, mert mikor a betlehemi pásztorok és a svájci rendőrök is mélyen aludtak, ő fölkelt, hogy enni adjon az éhezőknek és inni a szomjúhozóknak…

Borsos S. Varnai T. Fuhar F. Borbándi Gy. Molnár Ferenc

Három év Zürichben

Tervek a Látóhatárról kőtörés közben

Az utazással járó izgalmak miatt holtfáradtan dűltem egy üresen hagyott ágyra. Azonnal elaludtam, azt se tudtam, hová kerültem. Reggel egy nagy hodályban ébredtem. Az ajtó mellett Borsos Sándor a földreformról vitatkozott valakivel, Mikita Bandi már borotválkozott. A falak mentében tíz-tíz vaságy sorakozott egymás mellett. A két ágysor között egy hosszú asztal állott, mellette fapadok. Mint később kiderült, ezen az estén két család és legalább tíz új magyar menekült érkezett, főként velünk egykorú fiatalok, akik – mint mi – kihasználták a karácsonyesti hangulatot, s sikerült elkerülniök az egyébként éber határőrök figyelmét. Ahogy magamhoz tértem, a láger engem az egykori fogolytábor barakképületeiben berendezett szaléziánus fiúnevelő intézetre emlékeztetett. Néhány szétszórt barakképületből állott, egy irodahelyiséggel, hálóhelyekkel, konyhával és mellette egy nagy ebédlővel. Hitler hatalomra jutása után építhették a németországi Hitler-ellenes, főként zsidó menekültek ideiglenes szállásául. Akkor nagyon nehéz volt pénz és papírok nélkül bejutni Svájcba. A határokat szigorúan őrizték, a közelben elfogottak többségét azonnal visszadobták Németországba vagy Ausztriába. Csak nagyon kevésnek sikerült észrevétlenül átlépni a határt és eljutni Zürichig. Ezeket ügyük kivizsgálásáig a közeli Wallisellen melletti lágerben helyezték el. Utána szigorú fegyelem alatt tartott kényszerlakhelyet jelöltek ki nekik a távoli hegyi falvakban, melyet a háború végéig nem hagyhattak el, hogy ne legyenek a német kémek szeme előtt, s ne romoljon miattuk a semleges Svájc és a hitleri Harmadik Birodalom viszonya.

Schöllinger bácsinak két társával, Samulonnal és Brüpennel a háború után a kelet-európai menekülthullám idején sikerült a lágerben munkához jutnia. Körünkben legendák szóltak arról, hogy 10.000 svájci frank megtakarított pénze van a bankban. Megérkezésünkkor már voltak ott lengyel, román, litván, szerb, sőt egy sötétbőrű, tuniszi menekült is, aki Zürichben mesébe illő kártérítést kapott a biztosítótól, és végül néhány, a háború alatt itt ragadt német katonaszökevény. Az utóbbiak közül Willy a láger trafikusa volt. Zürichben 10%-os kedvezménnyel

vásárolta a cigarettát, s a lágerben üzleti áron adta tovább nekünk. 1948 végén (a „fordulat évében") és 1949 elején állandóan szaporodtunk új menekültekkel. A menedékjogot most sem kapta meg mindenki. Az ünnepek után nekünk is jelentkeznünk kellett a zürichi rendőrségen. A lágerfelügyelő, birgericsizmás, Rietmann nevű rendőrtiszt közölte velünk, hova kell mennünk, sőt vonat- és villamosjegyet is nyomott a markunkba. Az ilyesfajta kihallgatásban már jártas voltam. Bécsben napokon át egy magyarul is tudó angol tiszt hallgatott ki. Akkor nem sejtettem, hogy a kémszolgálatnak teszek szívességet, ha minden kérdésre őszintén és alaposan felelek. A kihallgatás nem függött össze a menedékjoggal. Svájcban már a sorsomról volt szó. Ha nem kapom meg a menedékjogot, jön a „kidobó ember", s udvariasan megkérdezi, melyik határon dobjon át, és kezdhetem elölről. A magam dolgában azért biztos voltam. Előttem már Kovács Imrét és a két Mikitát kihallgatták. Szabó Pali és Pap Pista a párizsi emigráns nyomor elől jöttek át Svájcba. Mivel Franciaországban már regisztrálták őket menekültként, Svájcban nem kaphattak menedékjogot. Ideiglenes munkavállalást is csak nagy nehezen tudtak szerezni. Tudtam, mit kérdeznek, és mit kell felelnem. A kihallgatás németül folyt. Nem kértem tolmácsot, mert Szilágyi tanár úr jóvoltából viszonylag jól tudtam németül. A 40–50 év közötti rendőrtiszt svájcias (*schwyzerdütsch*) kiejtéssel, de azért számomra érthetően tette fel a kérdéseket, melyekre már nem is emlékszem. Főleg személyi vonatkozásúak és politikaiak voltak. Menekülésem okát nem volt nehéz elfogadtatni vele, mert ekkor már a svájci újságok is tele voltak a Mindszenthy-üggyel és a kommunisták erőszakosságaival. Inkább azt firtatta, hogyan jöttem át a határon. Ez volt az egyetlen dolog, amit nem mondhattam el őszintén. Hazudnom kellett, pedig nem volt szokásom. Kezdettől fogva látszott rajta, tudja, hogy nem mondok igazat. Nem én voltam az első magyar menekült, akit ki kellett hallgatnia. Később egy református pap menekülttársunknak meg is mondta, nem szereti a magyarokat, mert mind hazudnak. Igen – felelte neki a lelkész –, mind hazudnak, én is hazudtam. Ha a svájci menekültügyi törvények előírásainak megfelelően adom elő menekülésem okát és módját, akkor én itt sohasem kaphattam volna menedékjogot. Ön is tudja, hogy ezek a törvények csak arra valók, hogy minél kevesebb politikai menekültet kelljen

elismerniök, hogy a többit átdobhassák valamelyik határon. A bregenzi kishatárátlépőről én is mélyen hallgattam. Azt vallottam, hogy karácsony estéjén valahol gyalog szöktem át a határon, és egy közeli állomáson felszálltam a Zürich felé induló vonatra:

– Hol, melyik állomáson? – kérdezte most már eléggé barátságtalan hangon.

– Sötét volt már, a vonat éppen indult, nem volt időm, hogy rápillantsak a pályaudvarra.

A rendőrtiszt csóválta a fejét:

– Valami városnévre emlékeznie kell. Gondolkozzon.

Kis szünet után, mintha komolyan gondolkodtam volna, megszólaltam:

– A Sankt Gallen-i állomásra emlékszem, mert ott megállt a vonat és kinéztem az ablakon.

A kihallgatótiszt már alig tudta leplezni dühét:

– Majdnem minden magyar csak Sankt Gallenre emlékszik! Miért éppen Sankt Gallenre, a vonat másutt is megállt?

– Nekünk magyaroknak a város neve a kalandozások idejéből ismeretes. Ezer évvel ezelőtt jártunk már ott. A kolostorból elmenekültek a barátok, csak egy nem egészen épelméjű fráter maradt ott. Az ő elbeszéléséből tudták meg a svájciak, hogy nem is olyan rettenetesen vadak a pogány magyarok, akik falatozás közben a csontokat a fejük fölött hátrafelé elhajították és közben jókedvűen viccelődtek a féleszű baráttal.

A rendőrtiszt már ismerhette a történetet, mert nem mi voltunk az elsők, akik hamis kishatárátlépővel szöktünk be Svájcba. Feladta a hiábavaló harcot, tudta, hogy többet nem tud kiszedni belőlem. Behívott egy rendőrt, hogy vigyen át arra az osztályra, ahol ujjlenyomatot vesznek tőlem. Ott már a szokott rutinnal bekenték fekete festékkel az ujjaimat, és életemben először ujjlenyomatot vettek tőlem, majd átküldtek a szomszédos fotóosztályra, ahol elölről, jobbról, balról lefényképeztek egy számmal a mellemen. A fényképésznek legtöbbször bizonyára bennszülött bűnözőkkel lehetett dolga, mert mikor utoljára elkattintotta a fényképezőgépet, elmosolyodott és látható jóindulattal csak annyit mondott:

– Most már szabad. Mehet haza.

Valóban szabadok voltunk Svájcban. Egy későbbi magyar menekült társunk mesélte nevetve: Képzeljétek el, engem a határátlépés után Sankt Gallen előtt elfogott a svájci határőrség. Közölték velem, hogy le vagyok tartóztatva. A rendőrségen bevittek egy szobába, aztán elmentek, az ajtót meg nyitva hagyták, bármikor kisétálhattam volna. A titkosszolgálat azért szemmel tartotta a menekülteket.

Különböző társadalmi rétegekből verődtünk össze. A téli havas időben éjfélig tartó nagy viták folytak a kommunizmusról és a kivándorlásról. A kommunizmust mindenki elítélte, de a 45 utáni három évről már különbözőek voltak a vélemények. Két arisztokrata fiatal is volt közöttünk. Az ifjú Hunyadi grófot azzal ugrattuk, hogy családjának őse nem véletlenül lovagolt árkon-bokron, feldúlt csatatereken keresztül az ellenséges Berlinbe, hogy Mária Teréziának kesztyűt hozzon onnan. Nyugodt, csöndes, korunkbeli fiatalember volt, nem igen avatkozott vitáinkba, bizonyára tudta, hogy nem marad sokáig lágerlakó. A másik arisztokrata fiú, a nálunk jóval fiatalabb „csak" báró, a neves erdélyi ellenálló, Aczél báró fia. Sajnos keresztnevére nem emlékszem. Pedig ötvenhatvan év után is szívesen gondolok rá, mert napi vitáinkban mindig mellénk, volt parasztpártiak mellé állt. Közbeszólását rendszerint azzal kezdte: Mi, népiek... Ő is hamar elkerült a lágerből, de az a hír járta, hogy alkoholista lett. Volt köztünk egy egyetemi tanár is (Varga professzor), egy református pap, Hamza András (aki majdnem elszerette a professzor szép, fiatal feleségét), sőt egy valódi polgármester is, a hajdúszoboszlói Fenyvessy Gábor (akit mi csak polgicseknek hívtunk). Róla később kiderült, hogy valójában katolikus pap volt, de 1945 után a Parasztpárt Debrecenből leküldte polgármesternek. Ez lett a veszte. Dóró Mihály bácsi (akit én jól ismeretem), a hajdúszoboszlói Nemzeti Parasztpárt elnöke engedett a népharagnak és minden ítélet nélkül (népítélettel?) kikísértette a helyi közutálatnak örvendő malomtulajdonost a város határára: föl is út, le is út. De a malomtulajdonos véletlenül zsidó volt, ezért Zsolt Béla országos botrányt csinált belőle az újságjában: a Nemzeti Parasztpárt és Dóró Mihály antiszemita hangulatot keltenek. Mihály bácsit Veres Péter meg tudta menteni, de a város polgármesterének menekülnie kellett. Előttünk kötött ki a walliselleni táborban. Noha parasztpárti polgármester volt, nem igen avatkozott a vitáinkba. Viselkedését

velünk, volt parasztpártiakkal szemben furcsának találtuk. Hamarosan eltűnt a táborból. Újra fölvette a reverendát, elment papnak. Soha többé nem hallottunk róla... (Kár, hogy legutóbb Hajdúszoboszlón járva, elfeledtem megkérdezni, tudnak-e róla valamit.) Keresgélem emlékezetemben a rég elfeledett neveket: a három gyerekes bíró, a Boronkay, a „kivándorlási szakértő", a két Gergelyfy (az egyik földmívelésügyi minisztériumi „összeesküvő" a másik százados), a félkarú Boér, az „állatkerti srác", aki onnét ismerte Borbándit eredeti családi nevén, Csanádi, aki elitta az üzletét, Lengyel Jóska, „a Horthy-tiszt", Gyárfás Géza, a „tolmács", aki svájci rokonaitól 20 frankos valódi selyem nyakkendőt kapott ajándékba pénz helyett, amit sohasem tudott nekik megbocsátani. Géza jó viszonyba került Köckékkel. Köck Pesten valamiféle hadigyár magas tisztviselője volt, azért kellett menekülnie. Épp akkor kapott levelet egy volt kollégájától, nehogy haza menjen, mert a vállalat kitelepítését az ő nyakába varrták, ő legalább biztonságban van. Svájcból nem tudják hazatérésre kényszeríteni. Köckné hamar otthon érezte magát a lágerben. Negyven és ötven év körül lehetett, kissé elhízott, magabiztos asszony volt. A lágerben mindenkit ismert, még a lágerfőnök Rietmann is leállt vele beszélgetni. Neki köszönhettem, hogy 2 frankért egész nap mosogathattam a csészéket, tányérokat, evőeszközöket és lábasokat a láger konyháján. A félkarú állatkerti srác, ha meglátta, széttárta előtte a karját, s nagyon hangosan mondta, hogy mások is hallják: Nagyságos asszony, halálosan szerelmes vagyok magába. Köckné nem tiltakozott, csak elmosolyodott, láthatólag tetszett neki a tréfa. Január elején megérkezett Urbán felesége is. Dr. Urbánné vagyok, mutatkozott be. Már fölül lehetett az ötvenen. Azt hittük, hogy a fiához jött, szaladtunk is megkeresni: Urbán, megjött a mamád! De a szőkére festett hajú, a mi szemünkben már öregedő nő, fiatal lányokra emlékeztető szenvedéllyel csókolta szájon a mamlasz Urbánt, s azonnal el is vonult vele a kiutalt szobába. Azt mesélte magáról, hogy Kacsóh Pongrátz rokona, s ha tehette, ócsárolta Kodályt, akit csak „Kotkodácsnak" nevezett. Szexuális életükből nem csinált titkot. Minden éjszakai szeretkezésről kis csibéket rajzolt a naptárjába s mutogatta a fiatalabb asszonyoknak. Egyszerre három Molnár Jóska is volt a táborban, a színész, az „ivós" és én. Hogyan emlegettek engem a hátam mögött, nem tudom.

A téli havas időben gyorsan elkopott cipőink megjavításáról (talpalás, sarkalás) Árvai Jóska gondoskodott. Sötétbarna, feketébe hajló hajú, alacsony tömzsi legény volt. Kitanult suszter. Pesten a bőrös szakszervezet tagjaként nemcsak a marxista szemináriumokat (legtöbbször fél- vagy egész kommunista) látogatta, hanem a könyvtárat is. A bőrös szakszervezet volt az első a magyar munkásmozgalomban, mely nem elégedett meg a szociáldemokrata pártvezetők által propagált „marxista", jobbára dilettáns irodalommal, hanem felfigyelt Illyés, Darvas, Veres Péter műveire is. Könyvtáruk számára meg is vásárolták a könyveket. Nem véletlen kezdett először igazán érdeklődni nemzeti kultúránk iránt is, a Bánk bán egy részletének színpadi előadásával Németh László figyelmét is felkeltette. Hogy neki milyen szerepe volt ebben, nem tudom, de bizonyos, hogy innét egyenes út vezetett Gombos Gyula lapjához, a Magyar Úthoz, melybe cikket is írt. Gombosék budapesti lakásán, a háború utáni első években ismerkedtem meg vele. Az ún. „összeesküvésiper" idején ő segített Gombos Gyulának a Magyar Közösség iratainak megsemmisítésében. Ha ezt az ÁVO megtudta volna, Svájc helyett évekre börtönbe kerül. Talán számított is erre, ezért 1948 kora őszén elmenekült. Szándékát nem titkolta előttem, sőt megígérte, ha sikerül átjutnia a határon, útjáról minden nagyobb városból küld egy képeslapot, míg valahol megtelepedhet. Szavát betartotta. Hetente ámulva néztem a szép képeslapokat: Bécs, Salzburg, Innsbruck és végül Zürich. Alig egy hónap alatt végigfutott az én szememben az akkori fél világon. A lapokra csak a szokásos üdvözletet írta, mégis ezek bátorítottak engem a haza elhagyására, mikor már nagyon veszélyesnek és kilátástalannak véltem otthonmaradásomat. Otthoni barátnője is kapott tőle lapokat, s örömmel mutogatta nekem. A képeket nézegetve bevallottam neki, hogy én is távozásra készülök, de még vonatra sincs elég pénzem. Gyorsan körülnézett, megakadt a szeme a jó minőségű esőkabátomon. Erre az úton nem lesz szükség, eladom a Teleki téren, jó pénzt kapsz érte. Pár nap múlva hozta is a pénzt. A csinos, életre való kis proletár lány illett Jóskához. Máig sem tudom, miért nem vitte magával. Jóska sohasem titkolta, hogy talált, lelenc gyerek volt, és gyermekéveit lelencházban töltötte, míg ki nem tanulta a cipész mesterséget. Dicsekedve mesélte nekem, hogy ő csinálja Pesten a legszebb parafatalpú női cipőket. 1948 karácsony estéjén

Wallisellenben örömmel öleltük meg egymást. Ő is a láger legénységszállásán lakott. Rossz hangulatban találtam. Megérkezése után mindjárt megvásárolta a legszükségesebb szerszámokat abban a reményben, hogy munkát kaphat. Nem tudhatta, hogy abban az időben a menekülteknek csak a legalacsonyabb fizikai munkára adtak engedélyt. (Egy sebészorvos ismerősünk gyárban daruvezető volt. Nagy kegyesen csak azt engedték meg neki, hogy végignézhessen egy rutinos operációt egy kórházban.) A munkavállalási engedély megtagadásával a svájci hatóságok azt akarták elérni, hogy a menekültek minél előbb tovább álljanak. A szerszámok beszerzésével nem voltak nehézségei. Egy kölcsönkapott magyar-német szótárból meglepetten látta, hogy a szerszámok nevei egy kis eltéréssel egyeznek az otthoni, magyar elnevezéssel. Csak a cipőfűzővel nem boldogult. A szótárból azt olvasta ki: fűző – Mieder, a cipőfűző tehát Schuhmieder. Nem értette, miért nevettek rajta a jelmoli áruházban az elárusító lányok, mikor Schuhmiedert kért. A szerszámok birtokában beállított az idegeneket ellenőrző rendőrségre, gondolván, hogy a cipészség Magyarországon nem is nagyon becsült fizikai munka, nyilván Svájcban sem értékelik többre, megkaphatja a munkavállalási engedélyt. A menekültekkel általában udvarias, három lépést tartó tisztviselő a szokatlan kérés hallatára türelmét vesztve ráripakodott: Amíg egy svájci cipész munka nélkül van, maga itt, ebben a szakmában nem kaphat munkát. Egy svájci munkanélkülit mindig találunk, ha maga munkát akar, arról gondoskodni fogunk. Vándoroljon ki!

Megfogadta a szigorú rendőrségi tisztviselő tanácsát. Elsőnek jelentkezett az ausztrál követségen kivándorlásra. Én még ott voltam a lágerben, mikor megjött a bevándorlási engedélye. A papírt büszkén mutatta nekem: Mit szólnának a pesti suszterek, ha tudnák, hogy Árvai Jóska kollega egy nagy óceánjárón Ausztráliába utazik! A hatóságok hamarosan össze is állítottak egy nagy csoportot az Ausztráliába kivándorlókból és Genovában hajóra rakták őket. Árvai Jóska velük utazott. (Úgy emlékszem, Varga professzor is szép fiatal feleségével.) Ausztráliából 1950 végén küldött egy regényrészletet a Látóhatárnak, mely a lap második számában „Találkozás" címen meg is jelenti. Vagányos megismerkedését egy bennszülött lánnyal és beilleszkedését az ausztrál életbe mondta el irodalmi színvonalon. Windsorban telepedett le. Megnősült s

a megkezdett regényt talán soha sem fejezte be. Csak hét levelét őrzöm. Évtizedek múlva egy ausztráliai magyar írta nekem, hogy találkozott vele. Büszkén mutatta neki vastag takarékkönyvét. Nem tudom, mikor halt meg. Halála után ottani magyar barátai hiába kérdezték özvegyét írói hagyatéka felől, az ausztrál asszony semmiről sem tudott vagy talán nem is akart tudni… A Látóhatár és mi, magyarok egy írói ígérettel lettünk szegényebbek.

Az idegeneket ellenőrző rendőrségen a kihallgatótiszt azt is megkérdezte tőlünk, hoztunk-e nagyobb összegű pénzt magukkal, van-e bankbetétünk valamelyik svájci bankban. Értetlenül néztünk rá. Nem értettük, mi rejlik a kérdés mögött. Majdnem riadtan tiltakoztunk. Szinte kivétel nélkül a legszükségesebb pénz nélkül hagytuk el hazánkat, és üres zsebbel érkeztünk Svájcba. (Kovács Imre felesége, Illy dicsekedett előttünk egyszer, milyen ügyes ember a papa. A volt bankigazgatónak még a legvadabb Rákosi-korszakban is sikerült pénzt kicsempésznie a lánya számára Svájcba. Sok nem lehetett, bankszámlára tenni bizonyára nem volt érdemes.) A két sebészorvos ismertősömnek csak annyija volt, hogy neki mertek vágni a nagy útnak és vállalni merték az én költségeimet is, s ráadásul Bécsben még Vámost is a nyakukba varrtam. Innsbrucktól már Vámossal együtt abból az ötven dollár svájci frankból éltem, amit Mikita Pista küldött nekem. A frank akkor Ausztriában olyan érték volt, hogy Innsbruck fölött a Sistrans nevű kis hegyi falu Alpenblick panziójában kettőnknek szobát bérelhettem, napi ebédünket kifizethettem, sőt esténként egy kupica pálinkára, sőt Zürichig még vonatjegyre is futotta. Zürichbe érkezve már egy vasunk sem volt. Az állomásokon akkor még működött az utasellátó és lehetett meleg virslit kapni zsömlével, de mi egész nap nem ettünk. Zürichben a magunkfajta pénztelen menekültek ellátásról a svájci segélyszervezetek gondoskodtak, a katolikusokról a Caritas, a protestánsokról az evangélikus *Hilfswerk*, a felekezetnélküliekről és a szociáldemokratákról – ha jól emlékszem – az *Arbeiterwohlfahrt*. Én Nádasdy III. Ferenc gróf 300 év előtti rekatolizálásának következményeként csepregi rokonságommal együtt katolikus lettem, így a svájci Caritas vett gondozásába. A láger-ellátáson kívül kaptunk havonta 20 frankot, ami elég volt szappanra, cigarettára és villamospénzre a vasárnapi zürichi misére is. Másra nemigen volt szükségünk. Egy nagy közös

ebédlőben étkeztünk, mely engem az esztergomtábori ebédlőre emlékeztetett terítő nélküli hosszú asztalaival és székek helyett, padjaival. Mikor elhagytuk Magyarországot, élelemben otthon még sok hiány volt, Svájc meg már szinte soha nem álmodott jólét hazája volt. Legtöbbünk jobban élt a lágerben, mint a háborús években odahaza. (Reggelire tejeskávé, vajas vagy lekváros kenyérrel, délben minden nap hús vagy kolbász főzelékkel, krumplival vagy rizzsel, estére valamiféle felvágott vagy sajt kenyérrel, teával.) Mivel a határokon való átszökések miatt csomagot alig hozhattunk magunkkal, s bizony legtöbbünk egy eléggé elkopott öltönnyel érkezett, alsó fehérneműt is legfeljebb kettőt hoztunk magunkkal, azt is a testünkön. Svájcba érkezésem után, 30 éves fejjel, újból „menhelyi gyerekké" vedlettem. Itt, a szombathelyi Gyermekvédő Liga kirendeltsége helyett a Caritas látott el a legszükségesebb ruhadarabokkal. A „menhelytől" gyerekkoromban kapott ruhák, bakancsok durva anyagból készültek, és elütöttek a többi csepregi fiú ruhájától és csizmájától, ezért állandóan megkülönböztetve, kényelmetlenül éreztem magam. A Caritas-tól kapott ruhák ugyan használtak voltak, de finom anyagból készültek. A svájci polgárok által levett ruhákban nem kellett szégyenkeznünk. Közeledett a tél. Ruhagondjaink Fräulein Stäblerre tartoztak. A háború alatt és még a háború után is az olasz lakosságú Dél-Svájc nagyon szegény volt, a dél-svájci lakosság számára minden évben használt ruhákat gyűjtöttek. Mikor mi megérkeztünk, a Caritas központja tele volt használt öltönyökkel, kabátokkal, nadrágokkal és női ruhákkal. Ha hozzáfordultunk, ezekből Stäbler kisasszony bőkezűen ellátott bennünket. Mindig szívélyesen és segítőkészen fogadott. Semmi sem volt benne a gyerekkoromból ismert jótékonysági hölgyek leereszkedő modorából. Velünk körülbelül egyidős, kissé sovány, szerényen öltözködő leány volt, bizonyára nem tartozott a felsőbb körökhöz, mint a mi jótékonysági hölgyeink. Katolikus polgári családból származhatott, otthon azt mondták volna, hogy „jobb családból való úrilány". Nem volt szépség, inkább csak megnyerő külsejű. Egyszer észrevettük, hogy a lengyel menekült, Viktor bácsi, kezet csókolt neki, noha Svájcban az osztrák-magyar társadalomban a hölgyeknek kijáró kézcsók nem volt szokásban. Nem csak esetleges jóindulata megnyeréséért, hanem az iránta való szimpátiánk miatt mi is átültettük ezt a kelet-európai udvariassági szokást Svájcba.

Sikert értünk-e vele a svájci nőknél, nem tudom. Stäbler kisasszonynak láthatólag tetszett, mindig elmosolyodott és utána szerényen elhúzta a kezét. Nem éltünk vissza a kézcsókkal, lehetetlent soha sem kértünk. Csak egyszer történt meg, hogy egy Sulyok- vagy Pfeiffer-párti volt képviselő, majdnem követelően írógépet kért. Nevére már nem emlékszem, csak arra, hogy azzal érvelt, látta az egyik utcában az emléktáblát Lenin egykori lakásán. Ha Lenin, aki bolsevista tanaival lángba borította a világot, Zürichben emléktáblát kaphatott, neki legalább egy írógépet adjanak, hogy harcolhasson a kommunizmus ellen. Nem tudom, megkapta-e. Kapcsolatunk Stäbler kisasszonnyal csak pár hónapig tartott, mert kora tavasszal már elszegődhettünk segédmunkára, pénzt kereshettünk s nem szorultunk a Caritas támogatására. Nem tudom, él-e még. Emlékezetemből sem nevét, sem emlékét egy fél évszázad sem tudta kitörölni.

A politikai menekültnek nem könnyű elszakadni a hazától. Nem tudhatja meddig tart a száműzetés, évekre vagy talán örökre. Ha a nagyvilágban jár, minden jelre fölfigyel, ami elhagyott otthonára, szülőföldjére emlékezteti. Zürichben volt egy „Hungaria" nevű szórakozóhely, ahol éppen a budapesti Rajkó-zenekar játszott esténként nagy sikerrel. Alig egy hete ettük már a Caritas kenyerét, s az első hónapra kapott 20 svájci frankkal a zsebünkben szilveszterestre azért mi is odakészültünk. Igaz, azoknak a barátainknak a biztatására, akik már dolgoztak, s nem csak 20 frank volt a zsebükben. A Zürichben albérletben lakókkal abban állapodtunk meg, hogy szilveszterkor a főpályaudvar mellett a „Baross-szobor"-nál találkozunk. (A pályaudvar mellett felállított szobor kivitelezésében is hasonlított a mi Baross Gáborunkéra, nyilván a derék svájci is a vasútfejlesztés körül végzett érdemeiért kapta.) Kora délután indultunk a lágerből, hogy most már minden izgalom nélkül végigsétálhassunk a gazdagságáról híres Bahnhofstrassen. Míg Budapest és Bécs egy része még romokban hevert, Zürichben akkor már békebeli jólét volt. A Bahnhofstrasse kirakatai ízléses rendezésben a jobbnál jobb árukat kínálták a járókelőknek. Egy-egy kirakat előtt hosszabban megálltunk és bámultuk az odahaza ismeretlen vagy rég elfeledett csodadolgokat, de nem irigyeltük a svájciakat. (A háború közvetve őket sem kímélte meg. Képzeljék el – mondta később egy svájci háziasszony –, naponta csak három órát volt gáz.) A háborús évek éhezései után a sonkákkal, szalámikkal és déli

gyümölcsökkel megrakott kirakatok vonzották leginkább tekintetünket. Ez egyikben hatalmas ananászt pillantottam meg. Akkor láttam életemben először ezt a nemes gyümölcsöt. Milyen lehet az íze, tűnődtem, és egyáltalán, hogyan lehet megenni. Odaszóltam a mellettem álló Borsos Sándornak:

– Sándor, hogy kell enni az ananászt? Neki tudnia kell – gondoltam –, évekig Bud professzor „őméltóságának" volt a tanársegéde, előkelő körben forgott.

Szemével átpásztázta az egész kirakatot:

– Melyik az? – kérdezte.

Valamelyikünk arra kezdett emlékezni, hogy a háború előtt konzervdobozban lehetett kapni. Tovább nem is érdekelt bennünket. Még korán volt a szilveszteri partira. A hosszú Bahnhofstrasse végefele egy vendéglő kirakatában simára borotvált, főtt disznófejeket pillantottunk meg. Akkorák voltak, mint Rákosi kopasz feje.

– No, ide bemegyünk – mondta Mikita Bandi –, több példányban megesszük Rákosi fejét.

Nem volt drága, még nekünk, új menekülteknek sem okozott gondot. Kenyeret, mustárt adtak hozzá és svájci sört ittunk rá. Már besötétedett, készülődni kezdtünk a Hungáriába. Kilenc óra fele érkeztek oda a szilveszterezők, főként régebben ott élő magyarok svájci barátaikkal és nőismerőseikkel, s végül mi új menekültek. A Svájcban hangversenyező Rajkó-zenekar játszott, főként nekünk közismert magyar nótákat, de néha rázendítetett egy-egy népdalra is, amit nagy tapssal jutalmaztunk. Éjfélkor felállt a zenekar és állva énekeltük külföldön először a Magyar Himnuszt. A jelenet könnyekig meghatott, hiszen egy héttel előtte erről még álmodni sem mertünk volna, mikor kétségbeesetten szaladgáltunk a pályaudvaron, izgatottan keresgélve, melyik vonat indul Wallisellen felé a menekülttáborba.

Bármilyen kellemes is volt a lágerben hosszú politikai vitákkal, tervezgetéssel eltölteni az időt, alig vártuk, hogy kitavaszodjék, és valahol munkát kapjunk. Mint már említettem, pár hét után már a lágerkonyha mosogatója lettem. A napi két frankot gondosan megőriztem, hogy azonnal pénzt tudjak küldeni a volt feleségemnek, ha sikerül a fiával átjutnia az osztrák-magyar határon. Azzal tisztában voltunk, hogy Svájcban csak

a legrosszabbul fizetett segédmunkára számíthatunk, hogy minél előbb továbbálljunk. Ellentétben a genfi menekültügyi egyezménnyel, csak ideiglenes menedékjogot kaptunk. Kovács Imre első felesége, Illy, aki svájci leánynevelőben tanult, németül és franciául tudott, egy esti szórakozóhelyen három nyelven, németül, franciául és angolul énekelt (ha nem is éppen Barabás Sári nívóján, aki akkor még Zürichben jónevű operetténekesnő volt). Baum Imre barátunk, akkor már a svájci rádió zenekarának tagja, beajánlotta Illyt énekesnőnek. A próba után azt mondták, kár, hogy Svájcban még nincs televízió, ott inkább megfelelne, mert jó nő. Valóban csinos, jó mozgású volt, lánykorában a svájci leánynevelőben lovagolni is tanult. Tőle magától hallottam, hogy egy közeli Limat-parti szálloda tulajdonosa minden este vendége volt, s virágot is küldött neki. Egyszer megkérte, hogy a szállodájában is felléphessen, énekesnőnek nem alkalmazta, de miután Kovács Imrétől elvált, inkább elvette feleségül. Imre novemberben már *„Im Schatten der Sowjets”* címen megjelent könyvén dolgozott, mely a Thomas Verlag-nál Aldor Péter a vöröshadsereg megszálló katonáiról készült remek karikatúráival hamarosan meg is jelent. Pap István és Sz. Szabó Pál valahol egy kertészetben dolgoztak. Negyvenöt után mindketten képviselők voltak, Pali egy időben jóléti államtitkár. A lágeren kívül Hanauernénál laktak Zürichben a Mária utcában. Hanauerné, aki később Pistával kalandos szerelmi viszonyba került. szobát adott ki találkákra utcalányoknak is. Ez azonban csak később derült ki. A beilleszkedés a svájci menekült viszonyok közé azért nekik sem ment könnyen. Pistának otthon nagy tulipánkertészete volt, csak tulipánhagymái megértek az akkori viszonyok között egymillió forintot. A háború után mint parasztpártit megválasztották a kertészszövetség elnökének. Az egykori önálló vállalkozónak könnyebben ment a beilleszkedés, mint a szigetszentmiklósi jómódú parasztfiúból lett államtitkárnak és képviselőnek. Ha gazdag svájci polgárok villáinak kertjét hozták rendbe, gyakran megesett, hogy borravalót is nyomtak a markukba. Pali a helyzetét ilyenkor megalázónak érezte, s nem akarta elfogadni a szívesen adott frankokat. Pista alig tudta meggyőzni, ha új életet akarunk kezdeni, már pedig muszáj, akkor nem kényeskedhetünk, a múltat el kell felednünk képviselőséggel, államtitkársággal és az egymillió tulipánhagymával együtt. A kultuszminiszteri segédtitkárból a

Vierwaldstätter-tó melleti szállodai szolgának felfogadott (chasseur-küldönc) Borbándi Gyulának, elhallgatott doktori címmel és német-olasz nyelvtudással bizony eleinte szintén nehezére esett – mint önéletrajzában elmondta – a markába nyomott borravalókat elfogadnia, s csak később kezdte fizetése részének tekinteni.

1949 januárjában megérkezett Borbándi a feleségemmel, E-vel, az első házasságából származó hétéves fiával és Gál Mihállyal, aki a 47-es választást megelőzően velem együtt lépett ki a Parasztpártból. Borbándi és Gál csak rövid ideig maradhattak a lágerben, mert a Caritas a graubündeni hegyi falucskába, Gronoba helyezte őket. Családos lévén, kikerültem a legényemberek közös lakó- és hálóterméből, ahol őszintén szólva, jól éreztem magam. Az egyik távolabbi barakkban kaptunk egy olcsó fenyőfa bútorokkal berendezett szobát. Két ágy, egy asztal, három szék és egy mosdó volt benne. A berendezés olyan spártai volt, hogy mikor Gyurka fiúnk egy barakklakást bérlő svájci munkáscsalád fiával megismerkedett, és körülnézhetett a lakásukban, izgatottan mesélte: azok nagyon gazdagok, saját bútoruk is van! A svájciak a háborút követő években élelemmel, használtruhákkal jól ellátták a menekülteket, ott nem kellett nyomorogni, de emberhez méltó körülményeket még nem tudtak biztosítani. A kis barakkszobában hárman laktunk, Gyurka az anyjával hált egy ágyban, én meg egyedül. Nem panaszkodtunk, helyzetünket átmenetnek tekintettük. Az igazi hátrány számomra az volt, hogy elszakadtam barátaimtól. Vámos azonnal lecsatlakozott Borsoshoz, és együtt jártak be Zürichbe ott lakó barátainkhoz, kapcsolatom azokkal is meglazult. Én alig hagytam el a lágert. Végül már csak Pándi Szekeres Lászlóval (a később kanadai református pappal) és feleségével, Piroskával tartottuk a kapcsolatot. Vasárnaponként a református istentisztelet után (a katolikusok többsége is odajárt, mert Krüzseli József színvonalas prédikációit szívesebben hallgattuk), Mikita Bandi egyik prédikáció után, nagy meglepetésünkre szót kért, hogy elmondhassa véleményét. Krüzseli tiszteletes úr nem lepődött meg, s bármennyire szokatlan is volt a kérés, megadta neki a szót. Ezek a vasárnapi istentiszteletek adtak módot, hogy szélesebb körben találkozhassunk és kicserélhessük tapasztalatainkat a táboron kívül lakókkal. Gombos Gyuláékkal is legtöbbször ott jöttünk össze, s Szekeresékkel néha meg is látogattuk őket. Zürichben, valahol a város

szélén laktak. A protestáns segélyszerv egy kis albérleti lakást bérelt számukra. Gyula felesége, Loli a segélyszerv támogatásával azonnal beiratkozott egy kozmetikus tanfolyamra, melynek elvégzése után sikerült munkát szereznie. Az ő keresetéből éltek, Gyula otthon maradt a kislányukkal, Zsuzsával. Mivel Amerikába készültek, Gyula szorgalmasan tanult angolul, hogy odaát könnyen érvényesülni tudjon, és tisztességesen eltarthassa a családját és írói hivatásának élhessen. Valaki megemlítette E-nek Loli példáját. Ő is kitanulhatna egy hasonló szakmát. A Caritas bizonyára fizetné. „Én nem tartok el egy férfit, Jóska törődjön magával" – mondta. Ekkor döbbentem rá először, hogy az egész életemben hiányzó családi közösséget vele nem tudom megteremteni, ezért útjaink, ha nem is hivatalosan, de lélekben már az első időkben elváltak.

Az egykori törzsökös parasztpártiak közül csak hárman maradtunk a lágerben: Borsos Sándor, Vámos Imre és én. Borsos másfél évvel volt fiatalabb nálam. Csepregtől délre, Bükk, Acsád után a harmadik faluban, a Szombathely előtti Söptén született félparaszt, félvasutas családban. Valamikor, 1947 elején egy dunántúli népgyűlés alkalmával jártam Söptén. Szülei csinos, tornácos paraszthízban laktak, nagy udvarral, hátul istállóval és kerttel. Nem tartoztak a falu szegényei közé, Sándor fiúkat a közeli szombathelyi gimnáziumba járatták. A reálgimnáziumban érettségizett és a pesti műszaki és gazdaságtudományi egyetemen szerzett doktorátust. A parasztpártba negyvenöt elején Veres Péter későbbi tikárával Matits Lajossal együtt lépett be. Nálam jelentkeztek az Upor-palotában. A jelenetre nagyon jól emlékszem, főként Matits mondta el, miért éppen a parasztpártot választották. Feltűnt nekem, hogy egyiküknek sem volt kapcsolata a Győrffy-kollégiummal, Borsos a Horthy Miklós-kollégiumban lakott – mint elmondotta –, s Bud János tanársegéde volt a statisztikai tanszéken. A Horthy-kollégiumon nem akadt meg a szemem, egy falusi gyerek ott tanul, ahol tud, de Bud János nevének hallatára valami kezdett derengeni előttem. Ez a Bud János azonos lehet azzal az „őméltóságával", aki Szeder Ferenc rövid képviselői intermezzója után nyílt választással elnyerte Achim egykori képviselői mandátumát. Persze erről mit sem tudhatott. Mivel nem voltam biztos a dologban, nem szóltam semmit. Borsos a pártban elkerül a szemem elől, jó ösztönnel a parasztifjúsági mozgalom felé tájékozódott. Én lemondtam a propagandaosztály

helyettes vezetéséről, pedig akkor még baráti viszonyban dolgoztam együtt Darvas Józseffel, és Jócsik Lajostól átvettem a nagybudapesti főtitkárságot, melyet Erdei és beépített kommunista barátai velem együtt legszívesebben a pokolba küldtek volna, mert a népi irodalmon nevelkedett értelmiség útjukban állt, engem Veres Péterrel való régi kapcsolataim miatt, akkor még meg kellett tűrniök. Matitssal, akiről már az első rövid beszélgetés alatt kiderült, hogy jól ismeri a népi irodalmat, egy életre örök barátságot kötöttem, aki javaslatomra később Veres Péter titkára lett. A sors mégis úgy hozta, hogy Borsossal kerültem együtt emigrációba. Ügyesen és szédítően emelkedett a pártlétrán. Noha a párt vezetői közül korábbról senkit sem ismert, a népi irodalomnak sem volt valami nagy ismerője, 1945 novemberében már a parasztpárt ifjúsági tagozatának, a Népi Ifjúsági Szövetségnek (NISZ) megbízott, majd később választott főtitkára lett. Nem tartozott Kovács Imre baráti köréhez, legalább is nem emlékszem, hogy valamilyen tanácskozáson részt vett volna, és különösen nem, amikor a párton belüli polarizáció annyira kiéleződött, hogy Farkas Ferenc elnöksége alatt álló egykori Földhitel Intézet tanácstermében a nagyválasztmányi ülésre jött vidéki küldöttekkel együtt Erdei és társai kiszorításáról tanácskoztunk. Borsost 1947 elején Erdei és beépített kommunista barátai a Népi Ifjúsági Szövetségben Gosztonyi János javára háttérbe szorították, s rövidesen kihagyták a kommunista utasításra a parasztpárti és kisgazda ifjúsági szervezetből létrehozott Egységes Parasztifjúsági Szervezetek Országos Szövetsége elnökségéből is.

Mikor én 1947 nyarán Sz. Szabó Pállal, Pap Istvánnal és a fővárosi szervezet 22 tagjával kiléptem a parasztpártból, Borsos Sándort gyorsan képviselőnek jelölték, nehogy a választások előtt az ifjúsági szervezet is megbomoljon, és olyan zavarok keletkezzenek, mint a nagybudapesti pártszervezetben. A már csak részben szabad választáson be is jutott a Parlamentbe. Én már éjjelente vasúti talpfákat őriztem a rákosrendezői pályaudvar mellett, mikor ő még mindig képviselő volt. A sínek mellé lerakott talpfák között feltűnés nélkül lehetett összejönni, egykori parasztpárti barátaim közül többen rendszeresen meg is látogattak, még Erdei akkori titkára, Pálinkás Béla is. Egyszer-kétszer Borsos is eljött. A kellemes nyárestéken a talpfákon ülve beszélgettünk. Egyik utolsó találkozásunkon már panaszkodott, hogy teljesen háttérbe szorították,

és Erdeiné, Majláth Jolán javára mandátumáról is le akarták mondatni. Több mint egy éves képviselő múlt volt a háta mögött, de a fordulat évében már a parasztpártban is diktatúra volt. Azt tanácsoltam neki, ne mondjon le. Két lehetősége van, vagy lemond és az egyetem körül megpróbál korábbi kapcsolatai segítségével állást szerezni, vagy emigrációba megy, ahová én is készülök. Az emigrációt választotta. Három héttel korábban, mint én, ő is átkelt a Lajtán. Karácsonyeste találkoztunk újra a zürichi pályaudvaron. Eleinte a közös parasztpárti múlt összekötött bennünket, de hamarosan meglazult vele a kapcsolatom. Magát tartotta az emigráció egyetlen igazi parasztpártijának (legfeljebb még Borbándit fogadta el), mert ők nem léptek ki, mint Kovács Imre, Sz. Szabó Pál, Pap István és jómagam. (Később kizárták a pártból és 1949-ben mandátumától is megfosztották.)

A legfiatalabb közöttünk Vámos Imre volt. 1927-ben született Mezőhegyesen. Csongrádon érettségizett, s a háború utáni első években szüleivel Ürömre költöztek. Ott ismerkedett meg Kamjén István kubikussal, akit Erdei ajánlására a svábok helyére költöztetett telepesek gondozásával és a parasztpártba szervezésével bíztam meg. Kamjén a háború előtt pesti kubikus szállásokon lakott és kapcsolatba került az illegális kommunista párttal. Vidéki származású lévén, hamar felfigyelt a népi írókra. Elolvasta könyveiket, és maga is írogatni kezdett. (A háború után két regénye és több elbeszélése jelent meg.) Eljárt a Szabad Szó összejöveteleire, ahol Erdeit is megismerte. Lehet, hogy Erdei az ő segítségével akarta ellenőrizni a szerinte „fasisztoid" nagybudapesti szervezetet. Erre azonban az írónak készülő Kamjén nem volt alkalmas. Eleinte szorgalmasan járta a pilisi hegyek falvait, de hamarosan rájött, hogy a telepes parasztok szervezése nem kubikusnak való feladat. Ezért elhozta hozzám Ürömről a fiatal, alig húszéves Vámos Imrét és utódjának ajánlotta. Vámos szívesen vállalkozott a feladatra és azonnal be is lépett a Parasztpártba. Tudta, hogy a feladat nem könnyű. A telepeseket eredeti lakóhelyükön előbb beléptették a kommunista pártba, s csak aztán indították új lakhelyükre. A telepesek, szegényparasztok zsebükben a friss kommunista pártigazolvánnyal szívük szerint magukat inkább parasztpártinak tekintették. Átléptetésük legfőbb akadálya helyi és járási kommunista funkcionáriusok érthető féltékenysége volt. A fiatal és politikában

tapasztalatlan Vámos a funkcionáriusok várható haragjával mit sem törődve, olyan jól végezte a dolgát, hogy a telepesek köténykszámra adták vissza pártigazolványaikat. Termelő és fogyasztási szövetkezet is alapítottunk, a szőlősgazdáknak permetezőket szereztünk. Vele együtt magam is többször megfordultam a pilisi hegyek falvaiban. Családját is megismertem. Úgy emlékszem, apja valahol (Mezőhegyesen vagy a közeli Battonyán?) volt jegyző, s előttem ismeretlen ok miatt a háború után Ürömre költöztek. Mikor én a családot megismertem, apja már valamelyik csepeli gyárban segédmunkásként dolgozott. Lakásukban egy dologra figyeltem föl. A konyha és a szoba sarkában egy vödör bor állt, benne egy merőkanállal, melyből apja beszélgetés közben időnként nagyokat húzott.

Az első óceánjáró hajó Árvai Jóskával már rég elindult Ausztrália felé, mi parasztpártiak maradtunk a lágerben, Kovács Imre meg Zürichben. Wallisellen Zürich elővárosa, tízezer lakosú, északkeletre a kloteni repülőtér irányában. Napos időben bejártuk a városka összes utcáit. Szép kertes családi házait jobbára Zürichben dolgozó tisztviselő kispolgárok és Örlikon gyáraiban dolgozó szakmunkások lakták. Nem messze a lágertől felfedeztük a hatalmas vadgesztenyefák árnyékában meghúzódó Grindelwald nevű olasz vendéglőt. Az épület valamikor sokszobás parasztház lehetett, alul nagy teremmel, nyáron olasz vendégmunkások laktak benne, de a jó olasz kosztra vasárnaponként Örlikon lakói is ellátogattak. Később híres kiránduló hely lett, előkelő vendégfogadóval. Nekünk persze akkor egy pohár sörre is alig tellett a havi 20 frank zsebpénzből, de azért néha be-benéztünk. Március eleje táján megjöttek Olaszországból, mint később megtudtuk, Emilia Romagnából, az első vendégmunkások. A helyi építővállalat hozatta őket idénymunkára. Kőmívesek és segédmunkások voltak. A szakmunkás és a segédmunkás között Olaszországban nem volt nagy különbség, mert nem ismerték a tanoncidőt. Ha valaki elég sokáig dolgozott egy szakmában, megismerte a fogásokat, szakmunkásként helyezkedhetett el. Ez így volt az olaszokkal Svájcban is. A walliselleni olasz vendégmunkások, 1949-ben már harmadik éve dolgoztak ott. Valamennyire megtanultak németül is. Tőlük hallottuk, hogy cégük segédmunkásokat is fölvesz. Azonnal jelentkeztünk Borsossal és Vámossal a Nussbaumer's Erbe irodájában. Az építővállalatot az alapító halála után két fia vezette. Kis helyi vállalat volt, egyetlen gépük volt,

egy közepes méretű betonkeverő. Szinte minden munkát emberi erővel végeztek, ezért kellettek a kőmívesek mellé segédmunkások. Az irodában ülő Nussbaumer végigmért bennünket. Borsos volt köztünk a legmagasabb és látható jó erőben, Vámos egy könnyebb tüdőbajjal jött át Ausztriából, de a kényelmes lágeréletben egyelőre kiheverte, s nem látszott meg rajta. Én voltam a legalacsonyabb és a legsoványabb, alig 50 kilót nyomtam, féltem is, hogy nem vesznek fel. Igyekeztem Borsos háta mögött megbújni, s Nussbaumer, alig öt-hat évvel lehetett idősebb nálunk, ügyet sem vetett rám. Kezet fogott velünk és közölte, hogy holnap már munkába is állhatunk, semmiféle hivatalos hatósági engedélyre nincs szükségünk. A Caritas-tól még aznap délután kaptunk egy-egy pár gumicsizmát, vastag kesztyűt és egy munkaruhafélét. Másnap reggel 7 órakor jelentkeztünk a munkahelyünkön. Borsos és Vámos vidáman lépkedtek, én féltem, hogy a szokatlan nehéz munkát nem fogom kibírni. Meg kell próbálnom – mondogattam magamban –, hármunk közül én vagyok családos, örökké nem élhetünk a láger konyháján a Caritas terhére. Napi 8 és fél órát dolgoztunk, egy óra ebédidővel. 7 órakor kezdtük, délután négy és öt óra felé fejeztük be. Egy emeletes családi házat építettünk a svájci pallér, Stahl vezetésével. Eleinte nehéz volt megszoknom a pallér gorombának tűnő hangos szavait, mint rövid katonáskodásom idejében az őrmesterek üvöltözéseit. Stahl nem volt rossz ember, a hangos kiáltozás vele járt a szakmával. Míg barátaim, Sz. Szabó Pál és Pap Pista eleinte nehezen tudták elviselni a zürichi kertészetben a kezükbe nyomott borravalót, én a durvának vélt hangtól valóságos lelki beteg lettem. Vámossal egyszer ketten vittünk a vállunkon egy hatalmas vizes pallót, Stahl észrevette és dühösen ránk kiáltott: *„Ein Mann ein Brett!”* Megrémültem. A palló lehetett vagy 60 kiló, tíz kilóval több, mint a cementes zsák, attól tartottam, összerogyok, és maga alá temet. Esténként holtfáradtan vonszoltam magamat haza, kezem-lábam erősen fájni kezdett, az izomláztól kiütések lepték el a szám szélét. Az esti hazatérés megkönnyebbülés volt, de reggelenként fájó tagokkal munkába indulni, állandó kétségbeesés. Összeszorítottam a fogamat, s igyekeztem Borsossal és Vámossal lépést tartani.

A házépítésnél a munka számomra hol elviselhető volt, hol kibírhatatlanul nehéz. A földszint építése még ment csak valahogy, de a keskeny pallón az emeletre már alig tudtam föltolni a téglával vagy cementtel,

malterral tele talicskát. A pallér néha engem osztott be a cementkeverő mellé és nekem kellett lapáttal a kavicsot belehányni, mert a gép kegyetlenül ette, amit beledobáltam. Ha a cementes zsákból a vállamról kellett beleönteni a cementet, akkor meg tele lett a szemem és szám cementtel. Tudom, hogy ez a munka csak nekem volt kibírhatatlan, az olasz segédmunkások láthatólag könnyedén végezték. Megszokták már – mondtam magamban Illyés híres verssorát, de én meg tudom-e szokni azt a nehéz munkát, a durva vezényszavakat, ezt a fájást, ezt a kínt? Megszoktam-e tizenkét éves koromban a bécsi Schöller uradalom csepregi birtokán félnapszámon napfölkeltétől napnyugtáig a kapálást, őszi fagyos időben meggémberedett kézzel a cukorrépa és karalábé szedést és fejezést? Nem. De kibírtad. Ezt is ki kell bírnod. Menekült vagy.

Az olasz kőmívesekkel szinte baráti kapcsolat alakult ki. Nem éreztették velünk szakmai fölényüket. Ők is idegenek voltak Svájcban, és hamar létrejött köztünk valamiféle idegen szolidaritás is. Ha késtem a talicska cementtel vagy malterral, nem kiabáltak, hogy siessek, a téglaadogatásnál sem hajtottak. Megvártak. A szolidaritásukat nemcsak a munkában mutatták meg. Egyszer Vámos összeszólalkozott egy két méter magas svájcival, aki dühösen fölkapta lapátját és rohant feléje. Szerencsére nem történt nagyobb baj. Olasz munkatársaink kalapácsokkal a kezükben fenyegetően útját állták. A svájci kőmívesekkel sem volt különösebb bajunk, még akkor sem, ha egyik-másik néha a pallér szerepét töltötte be. Csak a pallér, Herr Stahl igyekezett a munkatempót tőlünk, a nehéz munkához nem szokott magyaroktól is megkövetelni, de azért a legnehezebb munkákra inkább olaszokat osztott be, de erélyesen ránk szólt, ha takarékoskodásból egy pillanatig cigarettát sodortunk. A különbség köztünk és az olasz munkások között a déli ebédszünetben mutatkozott meg. A svájci kőmívesek kerékpárral hazahajtottak, mi az olaszokkal maradtunk. Ők kenyérrel sajtot falatoztak és olcsó vörösbort ittak hozzá. Mi, magyarok nem értettük, hogy lehet sajton élni. Leggyakrabban nyárson szalonnát pirítottunk, az olaszok meg undorral nézték a kenyérre csepegtetett füstös zsírt.

Már több mint egy hete dolgoztunk a Nussbaumer cégnél, emigráns mivoltunkat nem feledhettük, lélekben még mindig otthon éltünk, az emigráns állapotot ideiglenesnek hittük. Egy emigráns parasztpárt

alapítása foglalkozatott bennünket. 1949. március 27-én Kovács Imre vezetésével össze is ültünk egy walliselleni vendéglőben, hogy megalapítsuk a nemzeti Parasztpárt emigrációs szervezetét. Összesen heten voltunk jelen, Sz. Szabó Pál, Mikita István, Pap István, Borsos Sándor volt képviselők, én a volt nagybudapesti szervezetet képviseltem és Vámos Imre. (Rajtunk kívül még akadt néhány ismertebb parasztpárti az emigrációban, akik a pártpolitikában otthon sem vettek részt. Kárász Artúr, a Nemzeti Bank egykori elnöke, Dabasi-Schweng Lóránd, volt pénzügyi államtitkár, akik szakmájukban idekint is tekintélyt szereztek maguknak, Borsody István, a washingtoni magyar követség volt sajtóattaséja és végül a fiatal egyetemista, később neves amerikai újságíró, Derecskey Károly. Nekik azonban magában a pártban nem volt különösebb szerepük. (Szabó Zoltán épp akkor hagyta ott a párizsi követségen Károlyi Mihály mellett betöltött sajtóattaséi állását.) Az emigráns parasztpártra hivatkozással nézeteinknek akartunk helyet biztosítani a Nagy Ferenc vezette emigráns Parasztszövetségben, és a Varga Béla elnöklete alatt megalakult Nemzeti Bizottságban. Hosszú vita után a két parasztképviselő, Sz. Szabó Pál és Mikita István kijelentették, hogy ellenzik a pártalakítást („két parasztpárttal nem megyünk haza" – mondták –, mert még hittek a közeli hazamenetel lehetőségében.) Kettejükön kívül mindannyian a pártalapítás mellett foglaltunk állást, de be kellett látnunk, hogy a két parasztképviselő nélkül az emigráns parasztpárt megalapítása nevetséges lenne. Szerencsére a jegyzőkönyvet nem nekem kellett vezetnem, mint otthon a parasztpárt vezetőségi ülésein. A heti szokatlan munka után nagyon fáradt voltam. Első feleségem, E. remek gyors- és gépírónő volt, kitűnően vezetette és több példányban elkészítette, Borbándinak, nekem is maradt egy példány belőle emléknek a meddő emigráns álmokról és vágyakról… Kovács Imre kijelentette, hogy mivel a pártot nem sikerült összehoznunk, mindenkinek visszaadja a szabadságát, az emigrációban mindenki azt tehet, amit akar, oda csatlakozhat, ahova akar. (Pap István „Hol az én hazám?" című könyvében a pártalapítási kísérlettel kapcsolatban arra is visszaemlékszik, hogy Kovács Imre és Borsos Sándor valamiért összevesztek, Borsos nekiugrott Kovács Imrének, s alig lehetett őket szétválasztani. Érdekes, hogy erre a kellemetlen jelenetre én nem emlékszem.)

Miután a pártalapítás lehetetlenné vált, a kőmíves munka szünetében és később az útépítésen, ahol egymás mellett törtük a köveket az alapzathoz, felmerült egy folyóirat létrehozása. A gondolat nem volt új. A háború után szinte minden emigráns csoportosulás igyekezett nézeteinek sokszorosított lapok segítségével kifejezést adni és híveket toborozni. A legtöbb ilyen lap rossz papíron, stenciles sokszorosításban jelent meg, és túlnyomó többségükben olcsó jobboldali, kommunistaellenes frázisokat tartalmaztak. Magasan kiemelkedett közülük Mikes Imre 1947 óta Párizsban kiadott sokszorosított lapja, a Nyugati Hírnök. Ennek egy korai példánya Magyarországon is eljutott hozzám. Pap István hozta magával az első európai útjáról. A rossz minőségű papír az emigráció szegénységéről tanúskodott előttem, de a tartalma megvigasztalt. Színvonalas, demokratikus szellemű írásokat találtam benne, melyekkel otthoni belső emigrációmban is egyetérthettem. Sajnos a szerzők nevei nem maradtak meg emlékezetemben. Illegalitásra még nem voltam felkészülve, a cserépkályhában rejtettem el. Ott is maradt, s talán valaki begyújtott vele. Az emigrációban készült első írásomat – a hazai erőszakos kolhozosításról – Mikes Imrének küldtem el, meg is jelentette, de nekem nem maradt belőle egyetlen példányom sem.

Már a lágerélet első hónapjaiban sokszor szóba került egy színvonalas, demokratikus újság vagy folyóirat létrehozásának szükségessége. Hamza András református lelkész, a kisgazdapárti „Független Újság" volt szerkesztője, főként református körökkel levelezni is kezdett egy lap kiadásáról. Vatai László filozófus és irodalomtörténész, református paptól kapott is egy kéziratot. Büszkén mutatta nekem, mert Vatainak otthon irodalmi körökben már jó neve volt, de hogy miről szólt a cikk, nem emlékszem. A tervből azonban nem lett semmi, mert Hamza már 1949-ben kivándorolt Amerikába. Az örlikoni fegyvergyárban betanított segédmunkásságát otthagyva visszatért papi hivatásához. A lapalapítást hosszú időre elfeledte, s csak 1973-ban indította rövidéletű „Ötágú síp" című lapját. Mivel a pártalapítás gondolatával csődöt mondtunk, a lapalapítás gondolata továbbra is sokat foglalkoztatott bennünket. Nekem egyenesen szívügyem volt, de a tervezgetésen túl akkori helyzetünkben mi sem jutottunk. Soós Géza református papnak sikerült megelőznie bennünket. Soós Géza a háború alatt részt vett az ellenállásban, ezért

kálvinista körükben otthon és Nyugaton is jó neve volt. (Tudtommal ő juttatta el Horthy menyéhez az auschwitzi jegyzőkönyv egy Magyarországra került példányát.) 1950 januárjában Németországban – ahol nem korlátozták az emigrációt – nyomtatásban jelent meg az Új Magyar Út első példánya. Nevét Gombos Gyulának a Válasz, a Kelet Népe mellett, a népi irodalom egyik fontos fórumának nevétől kölcsönözte. A lap nem tükrözte a régi Magyar Út szellemét, Gombos Gyula irántam való barátságból már kezdettől kikötötte, hogy csak úgy vállal közösséget a lappal, ha egyik főmunkatárs én leszek. Már nem emlékszem, mikor került föl a nevem a lapra. Emlékezetem szerint csak egy cikket közöltem benne a századforduló Magyarországáról, amiért a konzervatív munkatársak nem szívesen láttak a lapnál. Az Új Magyar Út afféle irodalmi és politikai vegyesfelvágott volt. Soós Géza ragaszkodott ahhoz, hogy a szerkesztők és alkalmi munkatársak, főmunkatársak között legyenek 45-ös és 47-es menekültek, katolikusok és reformátusok, a népi irányzathoz húzók és polgári irodalom képviselői is. Ilyen lapra tudott – gondolom – református és német hivatalos köröktől támogatást szerezni, de éppen ezért néhány jobb közlemény ellenére sem tudott irodalmi jelentőségre szert tenni. Előttem sokáig érthetetlen volt, hogy miért szekundált Vámos Borsossal a lap ellen. Tudtam, hogy kéziratokat küldött Soós Gézának, de emlékezetem szerint nem közölték. 1950-ben nagy hirdetést is tetetett közzé benne egy József Attiláról ollóval írt, egészében soha el nem készült tanulmányáról. Vámost nyilván sértette, hogy őt nem kérték fel főmunkatársnak (nem tudhatta, hogy engem is csak Gombos Gyula kifejezett kívánságára vettek föl). Különben a címzetes főmunkatársi cím nekem semmit nem jelentett és sohasem „feszélyezett", mint Borbándi írja az Új Látóhatár történetéről írott könyvében. Nem sejtettem, mekkora irigységet váltott ez ki Vámosban, és ettől fogva Borsossal együtt támadta a lapot, és a közös lapalapítás előfeltételeként követelték, hogy én is hagyjam ott.

Soós Géza autóbaleset okozta hirtelen halála után a lap szerkesztését Bakó Elemér vette át, akiről egyszer a Nemzeti Színház volt igazgatója, Kovách Aladár azt mondta: „egy országnak kell összeomlania, hogy ez az ember láthatóvá váljék". 1953-ban Gombos Gyulával együtt levetettük nevünket a lapról, mellyel egyébként már több mint egy éve

alig volt kapcsolatunk. Ez a lépésünk semmi összefüggésben nem volt Borsos erőszakoskodó követeléseivel. Sohasem zavart engem, hogy egy lap címlapján nagybetűkkel ott állt: a Magyar szellemi munkaközösség lapja, melyből csak Borsos és szociáldemokrata barátai olvashatták ki, hogy egykori németellenes, részben nacionalista Magyar Közösség nevű szervezet kinti lapja, amint szerintünk bizonyított az is, ha a címlapjáról töröljük a „szellemi" és „munka" szavakat, máris kezünkben a bizonyíték. Magam, egészen 1949 végén, a konstruált kisgazdapárti összeesküvési perig, semmit sem tudtam a két háború közti Magyar Közösség nevű titkos szervezetről. Perük tárgyalására azonban elmentem, mert több ismerősöm neve szerepelt benne. A szünetekben kikérdezgettem a kétségbeesett feleségeket, s mivel meggyőződtem a vád hamisságáról, Vata László feleségének és Mistóth Endrénének, akiket már korábbról ismertem, megígértem, hogy a hatáskörömbe tartozó parasztpárti népbírósági tagok a kommunisták és szociáldemokraták ellen fognak szavazni a vádlottak védelmére.

Az új Magyar Úttól engem kezdettől fogva elválasztott a lapnak a Horthy korszakra emlékeztető szelleme, a Látóhatár tervezgetésénél meg Borsos politikai szándékai és az akarnok Vámos dilettantizmusa. Borbándi szerint az előkészületekben az induláskor azért nem vehettem részt, mert viszonyomat Borsossal és Vámossal „beárnyékolta" az a körülmény, hogy nem léphettem vissza a Magyar Útnál való szereptől. Valójában Borsos nem is akarta, hogy visszalépjek, mert tisztában volt vele, hogy nekem nem diktálhat feltételeket, és nem támogatom minden elképzelésében, mint Vámos. Hiszen ekkor már olyan követelésekkel lépett elő, hogy ne barátkozzak olyan emberekkel, akiket ő nem szívlel. Legfőképp Pándy-Szekeres Lászlóval, a későbbi kanadai református lelkésszel, Gombos Gyula barátjával jó viszonyomat kifogásolta. 1950-ben a harmadik svájci karácsonyt Gombos Gyula családjával Pándy-Szekereséknél töltöttük a Vierwaldstätter-tó közelében, ha jól emlékszem, a természeti szépségiről híres Küssnachtban, ahol Pándy svájci bicskákat készítő gyárban dolgozott. Mikor visszajöttem, Borsos azzal fogadott, vagy azonnal megszakítom kapcsolatomat Pándy-Szekeressel, vagy ő szakít velem. Nem értettem ezt a határtalan gyűlöletét. Csak évtizedek múlva jöttem rá, hogy az akkor már a szociáldemokrata Presserrel és Bán Antallal

akart emigráns népi politikát csinálni. (Én persze semmit sem tudtam Pándy-Szekeres magyar közösségi tagságáról, de sem a politikában, sem a magánéletemben senkitől sem fogadtam el előírásokat, különösen Borsostól nem, aki akkor már noteszában adatokat gyűjtött az emigráns politikusokról – mint mondta –, ha egyszer hazamegyünk, rájuk olvashassa, mit mondtak az emigrációban. Ebből a politikából én nem kértem.)

Az én szívügyem egy egészen más szellemű irodalmi és politikai lap volt, noha Bogyay Tamás, Wass Albert, Szabados József, Kannás Alajos és Reményik József mellett nem kellett szégyenkeznem. Már fiatalkoromban állandó folyóirat-olvasó voltam. A Válasz, a Kelet Népe, a Magyar Út, a liberális Szép Szó (igaz, elsősorban József Attila miatt) és a kommunista hátterű Gondolat (Veres Péter és Darvas József írásai miatt) és végül Szekfű Gyula reformkonzervatív Magyar Szemléjének is (főként Kovács Imre és Szabó Zoltán tanulmányai miatt), egy osztálytársam tanításáért kapott zsebpénzemből gyakori vásárlója voltam. A Nyugatot ritkán láttam, de utódját, az Illyés Gyula szerkesztette Magyar Csillag minden számát reménykedve vártam. Ezek a folyóiratok jártak az eszemben, és nem utolsósorban Jászi Oszkár lapja, a Huszadik Század, melynek teljes bekötött évfolyamait egy nyugdíjas öreg nyomdásztól kaptam ajándékba.

Két nyári szezonban dolgoztunk a Nussbaumer építővállalatnál. Az elsőben a házépítésen és a helyi cérnagyárhoz vezető csatorna két partjának megerősítésén. Az első időkben a nehéz munka okozta fáradtság miatt nem gondolhattam irodalomra, lapalapításra. Társaim sem nagyon. Mivel pénzt kerestek, inkább vidám életet éltek. A munkát majdnem olyan könnyen végezték, mint az olasz vendégmunkások, akik tavasszal jöttek, és ősszel csöndben hazamentek Emilia Romagna falvaiba. Szomorúan búcsúztunk tőlük. Ők hazamentek, pedig maradhattak volna télire valami más munkán. Európa már akkor második hazájuk volt, nekik két hazát adott a végzetük – gondoltam búcsúzáskor –, nekünk csak egy volt! Az is elveszett. Idestova félévszázad alatt legtöbbjük nevét már rég elfelejtettem, de néhányét máig őrzöm. A velünk együtt talicskázó Costáét, aki büszkén magyarázta nekünk, hogy otthon földmíves, napszámos, de itt jobban keres. Egyikük nevét már akkor sem tudtuk. Egymást közt csak Pacsellinek neveztük, mert csatornaásáskor, ha a mély árokban lent

dolgozott, s a lapáttal kihányt földből valami visszahullott a fejére, haragosan fölnézett ránk, akik a kidobott földet továbblapátoltuk: Porco Pacelli – szitkozódott. Nem tudom, miért. Valamiért nagyon haragudhatott XII. Piusra, a Pacelli pápára. Sandrino neve talán azért maradt meg emlékezetemben, mert érdekesnek találtam. Nem tudtam akkor még, hogy az Alexsandro névnek becézett változata. Piero valamiért nagyon dühös lett a cégre, mert pár napi munka után hirtelen elásta a kalapját és felénk fordulva azt kiáltotta: *„Ik morgen Italia, genug Svizera”.* Búcsúzásul egy üveg magyar bort vettünk neki ajándékba, hogy rólunk magyarokról jó emlékkel térjen vissza Itáliába. Egy olasz pallér is volt közöttük. Sassinak hívták. A házépítés Stahlra tartozott, de az útépítésnél Sassi felügyelete alatt dolgoztunk. Csöndes, jó embert volt, sohasem kiabált velünk, bizonyára látta, hogy a nehéz fizikai munka szokatlan nekünk. Csak egy baja volt, szerette e bort és olasz létére estefele már mindig italos volt, s ha jött a főnök ellenőrizni a napi munkát, mi rettegtünk érte, nehogy észrevegye rajta és elküldje, s mi újra Stahl keze alá kerüljünk.A svájciak közül már csak három névre emlékszem, a hosszú sovány Wiesnerre, akivel a cérnagyárhoz vezető csatorna falát javítottuk. Mintha Szabó Pali bácsit láttam volna. Reggelenként mindig egy demizson borral jelent meg. A csatorna szembenlévő oldalánál, a bokrok alatt nyakig a vízbe dugta, hogy hűvösen maradjon. Munkaidő alatt időnként kényelmesen átsétált a túlsó partra és nagyokat húzott az üvegből. Mi, egymás között csak „Boros”-nak neveztük. A másik svájci, Ernst kitanult kőmíves volt, s ha Stahlnak máshova kellett mennie, ő lett a pallérunk. Egymásközt csak Jenőnek hívtuk. Vele szépen nyugodtan végeztük a munkát, nem szólt ránk, mint Stahl, ha cigarettát sodortunk. A cégnek volt egy kisebb teherautója (az egyetlen gépi fölszerelés), a sofőrről, egy fiatal svájciról, mi sem tudtuk, hogy beteg, epilepsziás. A cég sem. Egy napon azonban, épp mikor a főnök ott járt, kitört rajta a nyavalyatörés, s csak nehezen tudott magához térni. Nussbaumer szótlanul nézte, és csak annyit mondott neki: ez többet elő ne forduljon, mert elbocsátja. Nekem a német származású svájci professzor, Wilhelm Röpke „Harmadik Út” címmel magyarra fordított könyve jutott eszembe a svájci liberális, szociális piacgazdaságról, melyet még otthon még a háború elején olvastam. Nussbaumer bizonyára nem ismerte a *„Die Gesellschaftkrisis der Gegenwart”*-ot, mely valójában

útkeresés volt a kapitalizmus svájci formája és a kommunizmus között. Szívtelen, rideg magatartás meghökkentett. Csalódtam Röpkében és a svájci kapitalizmusban.

Engem egyszer autójával elvitt máshova dolgozni. Ez volt az egyetlen eset, hogy egy svájci munkaadó vagy főnök, beszédbe elegyedett velem. Azt kérdezte, volt-e otthon autóm. Mondtam, hogy nem. Majd lesz, vigasztalt. Neki is csak egy közepes Opelja volt. Azon a napon különösen meggyötört a munka, mert egész nap a cementkeverő gépet kellett etetnem. Örültem, hogy másnap visszamehettem követ törni. Ekkor már a Riedenerstrassen építettük az utat, helyesebben az útépítéshez teherautókkal szállított nagydarab köveket kellett nehéz kalapácsokkal kisebb darabokra törni és élével szorosan egymás mellé állítani. Ez volt a második és egyben az utolsó szezon, amelyben a kőmívesek mellett dolgoztunk. Hetekig egymás mellett törtük a követ, a barátság egyre romlott közöttünk, de a közös lap alapításának a tervét még nem adtuk föl. Találgattuk, mi legyen a lap címe. Nem hozakodtam elő az általam ismert egykori otthoni folyóiratok nevével. Csak a legfontosabbakat említettem. (Gombos Gyula lapjának, a Magyar Útnak kinti folytatása épp akkor jelent meg Új Magyar Út névvel.) Móricz Zsigmond két háború közti lapjának, a Kelet Népének a neve nekem odahaza annakidején sokat jelentett, de idekint már nem volt aktuális. Gondoltam Cs. Szabó egyik könyvének címére is. A „Magyar Néző" cím azonban nagyon passzívnak tűnt. Hamar elvetettük, mert mi emigránsként Marx szavaival élve, nemcsak nézni, magyarázni akartuk a magyar világot, hanem megváltoztatni is. Én, az otthon épp akkor megszületett Választ tartottam a legjobbnak, mert már magával a nevével jelezné, hogy nem olcsó emigráns antikommunizmust, hanem Illyés Gyula és a népi írók szellemét akarjuk idekint képviselni. A tetszetős gondolatot azonban el kellett vetnünk, mert tisztában voltunk vele, hogy Illyés Gyula és a kiadó, Sárközi Márta engedélye nélkül ezt a nevet nem használhatjuk. Mégis azt hiszem, hogy Borsosnak nem sokat jelentett az egykori Válasz, Vámosnak meg otthon én adtam oda olvasásra a negyvenöt után megjelent példányokat. (Vámos hamar kiküldette a sógorával, mivel mindegyik példányban saját kézírásommal benne volt a nevem, visszakértem tőle, s pár évvel ezelőtt a Müncheni Magyar Intézetnek ajándékoztam.) Találnunk kell egy új nevet, mondogattuk. Végül Szabó

Dezső „Az egész látóhatár" című tanulmánykötetének címéből lerövidített „Látóhatár"-t ajánlottam a tervezett lap címének, melyet később Borbándi is helyeselt, mikor később Zürichben már nélkülem folytak a tervezgetések. Ebben a címben elvileg már a Riedenerstrasse-i kőtörés közben megegyeztünk, nem sejtve, hogy Látóhatár, Egész Láthatár és Új Látóhatár néven majdnem negyven éven át fogja fémjelezni nívójában az otthonival egyenrangú külhoni irodalmat.

Ez a cím világosan kifejezné – magyaráztam Borsosnak és Vámosnak –, hogy az otthon egyre inkább korlátok közé szorított irodalomnak legalább idekint nagyobb horizontot, távlatot nyissunk. A magyar irodalomnak volt már korábban két hasonló, de mégsem teljesen azonos nevű folyóirata: Csuka Zoltán lapja (az 1933–44 között Budapesten szerkesztett és kiadott, a Láthatár, mely a kisebbségi magyar irodalomról tudósított és a csupán öt számával, 1927-ben megjelent Láthatár, melyben többek között József Attila és Illyés Gyula is közölt verseket, s talán még meglepőbb a mai olvasó számára, hogy Lesznai Anna és Polányi Károly is írtak bele, akik fél évszázaddal később a Látóhatár – Új Látóhatár munkatársai lettek. Őszintén szólva én csak Csuka Zoltán folyóiratát ismertem valamennyire a háború alatti években. A névadáskor nem is gondoltam rá. A jövendő lap neve emigrációnk második évében már megszületett, de évekig tartó viták és ellentétek következtében, csak a harmadik évben, 1950 decemberében lett belőle valóság – nélkülem.

A névadásnál sokkal nagyobb gondot okozott a tervezett lap politikai és irodalmi jellegének meghatározása. Személyi problémák eleinte nem merültek föl. A parasztpárti szolidaritás még eleven volt. Mi, a szorosan vett parasztpártiak többsége, Zürichben éltünk. Összesen kilencen: Kovács Imre, Pap István, Sz. Szabó Pál, Mikita István és Borsos Sándor képviselők, Borbándi Gyula, Gál Mihály (ők ketten Gronoban), Vámos Imre és jómagam. Pap István önéletrajzában (Hol a hazám?, Budapest, 1988) tervezgetésünkre úgy emlékezett vissza, hogy „olyan fórumot kellene teremtenünk, ahonnan legalább valameddig elhallatszik a hangunk". Azt hitte, hogy Vámos és Molnár rövidesen átmennek Münchenbe, s ők lesznek a szerkesztők, mert Svájcban a semlegességre hivatkozva tilos volt emigráns lapot kiadni és szerkeszteni. Arról ő nem tudott, hogy már a Riedenerstrasse-i kőtörésen mutatkozni kezdtek az ellentétek Borsos

és az én felfogásom között. (Vámos bölcsen hallgatott, de már láthatólag Borsoshoz húzott.)

A napi, több mint nyolc órás munka közben elég időnk volt a hosszú eszmecserékre, mert legtöbbször egymás mellett dolgoztunk. Kiderült, hogy közös parasztpárti múlt ellenére alig ismertük egymást. Ekkor kezdtem felfigyelni Vámos jellemére. Egy alkalommal észrevettem, ha valamiért ki kellett lépnem a sorból, Vámos gyorsan elém gurította a nehezebben szétverhető nagydarab köveket, s mikor visszajött, cinkosan összemosolygott Borsossal. De ennél is nagyobb kiábrándulást okozott egy kijelentése. Beszélgetés közben megemlítettem, hogy egy németországi lapban (úgy emlékszem a Hungáriában) olvastam egy súlyos beteg emigráns társunkról, akinek feltáplálására csokoládéra lenne szüksége. Adjunk össze néhány frankot – javasoltam –, én megveszem és elküldöm a címére. Borsos javaslatomra oda se figyelt, Vámos meg nagy meglepetésemre kijelentette:

„Én nem azt nézem, kinek adhatok, hanem kitől kaphatok."

Megdöbbentem. Nem hajlandó egy tábla csokoládéval segíteni valakin, de Ausztriában természetesnek vette, hogy én segítsek rajta, hogy Bécsben kimentsem az ablaktalan Hotel Bunkerből, Salzburgban az egykori Hotel Európa lebombázott termei mellett meghúzódott menekültek nyomortanyájáról. Majd Mikita Pista Svájcból nekem küldött frankjaiból álljam Sistransban kettőnk lakbérét és élelmezését, esténként egy kupica encián pálinkával, s végül fizessem a hamis határátlépőt és a vonatjegy árát Zürichig. Erről csak most egy fél évszázad után szólok először nyilvánosság előtt.

Borsos ősszel egy időre átment Párizsba. Legényember volt, a nehéz munkával szerzett, megtakarított pénzéből kitellett. Akkor ott élt Dessewffy Gyula is, akiről az a hír járta, hogy a tervezett Szabad Európa Rádió magyar osztályának lesz a vezetője. Borsos azonnal jelentkezett nála és vállalta, hogy az előkészítő hírosztálynak híreket fog írni és mindjárt be is ajánlotta Vámos Imrét. Ezért a munkáért már fizetés járt. Ezt elhallgatták előttem, csak Borbándi életrajzából, évtizedek múltán, most értesültem róla. A lágerben láttam, hogy Vámos szorgalmasan jegyzeteket készít a Weiss Manfréd gyár csepeli, sógorától küldött háziújságjából, ami akkor már tele volt az üzem hiányosságáról, a munkások hanyagságáról szóló bíráló cikkel, melyek nagyon alkalmasak voltak arra, hogy a hírszerzésben mégeléggéjáratlan szerveződő hírosztály autentikusoknak tartsa őket. Vámos sógora (a nevére nem emlékszem) fel is tűnt szorgalmas újsággyűjtésével. Megkérdezték tőle, miért várja mindig olyan türelmetlenül a lapot, azt felelte, újságíró akar lenni. Hát akkor írjon már most nekünk. Kétségbeesett leveleket küldött Vámosnak, segítsen! Vámos a Szabad Európa Rádió alkalmi hírszerzője nyugati kapitalizmusról küldött ollózott cikkeket a sógorának. Mikor a sógor megunta ezt a kettős játékot, Vámos azt írta neki, mondja azt, hogy nincs ideje újságcikket írni, mert egy nagy regénybe kezdett. A regényből persze nem lett semmi. A gyári újságnál elfelejtődött a sógor újságírói vendégjátéka. Vámoson közben azonban kitört a régi tüdőbaja, és a Caritas egy davosi tüdőszanatóriumába küldte, ahol 1951 augusztusában Borsossal és Borbándival együtt meg is látogattuk, nem is sejtve, hogy Borsos és Vámos akkor már a hátam mögött titokban megegyezett, hogy a Látóhatár első számát nélkülem jelentetik meg.

1950-ben már egyikünk sem lakott a menekülttáborban. Családommal én is elhagytam a lágert. Zürich Örlikon nevű városrészébe költöztem egy félmagyar, félsvájci családhoz a Holzmann utcába egy kis manzárd szobába. A férj a háború előtt Magyarországon főmolnár volt, s a háború végefelé onnét hozta magyar feleségét. Mint svájci állampolgárok azonnal lakásépítési kölcsönt kaptak, a csinos családi házat hamarosan fel is építették. A férfi gyári munkás lett a Maschinenfabrik Örlikonban. Vele nem is volt bajunk, de a magyar asszony kiállhatatlan volt. Ellenezte, hogy bárki is meglátogasson minket, mert akkor – mint mondta – a rendőrség figyelni fogja a házukat. Lehet, hogy jobban ismerte a svájci rendőrség módszereit, mint mi. (Nekünk a svájci rendőrséggel a kihallgatáson kívül eleinte alig volt dolgunk, de Pap István könyvéből tudom, hogy mindenfele voltak besúgóik.) Ezt Borsos is sejtette. A lágerban állandóan mondogatta: a rendőrség mindent tud. A jól működő svájci besúgórendszerrel én is találkoztam, mikor már a csokoládégyárban dolgoztam. Este, a munka befejezése után egy volt svájci artista munkatársammal szoktam lesétálni az autóbusz megállóhoz. Egyszer utat kellett adni egy pénzszállító autónak. Artista barátom a körülöttünk csevegő lányokkal mit sem törődve

megjegyezte, ha az autó tartalmához hozzájuthatnánk, nem kellene többé csokoládé Mikulásokat öntenünk, aztán másra tereltük a szót. Két vagy három nap múlva egy detektív keresett az albérleti lakásunkon. Körülnézett a szobában, kinyitotta a szekrény ajtaját, amelyben a Caritas-tól kapott ruhákon és néhány magyar könyvön kívül semmit nem talált. Látszott rajta, hogy fegyvert keres. Mivel semmi gyanúsat nem talált, megmondta a jövetele okát, amire én persze felnevettem. De azért komolyan figyelmeztetett, hogy az ilyen meggondolatlan beszélgetésektől tartózkodjak, mert bajom lehet belőle. Máig is töröm a fejemet, ki jelenthette a zürichi rendőrségnek a volt artista tréfának szánt szavait. A besúgó csak az egyik mellettünk lépdelő munkatársunk vagy munkatársnőnk lehetett. Idegen nem volt közöttünk. Borsosnak igaza volt: a svájci rendőrség mindent tud…

Csak ekkor kezdtem megérteni a korábbi háziasszonyunkat, aki meg akarta tiltani, hogy a Holzmann Strasse-i albérleti manzárd szobánkban látogatót fogadjunk. Hamar rájöttem, hogy Svájc nemcsak a menekülteket nagylelkűen támogató segélyszervek országa, hanem az önkéntes besúgóké is. Egyébként télen a manzárd szobát alig lehetett fűteni, hogy Gyurka fiúnk meg ne betegedjen, új lakást kerestünk. A Heidwiesen Strasse-n egészen máshogy fogadtak bennünket. A Nyffenegger család hazatelepült svájci volt két gyerekkel. Négy szobás lakást kaptak Zürich XI. kerületében. A férj a háború alatt Stuttgart környékén mezőgazdaságban dolgozott, ott is nősült. Nyffeneggerné Gyurkának azonnal helyet csinált a gyerekszobában, az ő gyerekeik mellé. Mi E-vel beköltözhettünk egy elég tágas, világos szobába. (Mikor Borbándi Gyula sárgaságba esett, egy időre – ha emlékezetem nem csal – őt is magukhoz vette, arra viszont világosan emlékszem, hogy előttem addig ismeretlen finom aszpikokat vásárolt neki, hogy felgyógyuljon. Nyffeneggerék házassága nem volt szerencsés. A férj hirtelenindulatú, mondhatnám goromba ember volt. Hansi nevű tíz év körüli fiát sokszor úgy elnáspángolta, hogy nekem kellett kiszednem a kezei közül. Hozzánk azonban mindig jóindulatú volt. A családja helyett a BMW motorkerékpárjának élt. Engem egyszer felvitt valahová – máig sem tudom hová – a magas, hóval borított hegyekbe. A két asszony is jól kijött egymással. Azt hiszem, E-nek imponált az asszony könnyed életmódja. A házunk előtti üres földre, amin eddig

kertészek büdös trágyával salátát neveltek, a város újabb házakat építtetett. Egyszer korábban mentem haza a munkából, benyitok a szalonba, a háziasszonyomat a padló szőnyegén láttam heverni egy építőmunkással. Nem lepődtem meg, csöndesen betettem az ajtót, tudtam, hogy a házigazdámnak meg egy cirkuszos nő a barátnője. Mindenestre mi (különösen E.) nagyon jól éreztük magunkat náluk, s ott is maradtunk, míg át nem költöztem Németországba. A kapcsolatot azután is tartottuk, egyszer én is meglátogattam őket, de akkor már külön éltek, és Nyffeneggerné is járt nálunk Münchenben.

1950 őszén befejeződött a szezon a Nussbaumer építővállalatnál, új munkalehetőség után kellett néznem. Zürich mellett a festői *Kirchbergben*, a *Lindt & Sprüngli* csokoládégyárában kaptam munkát. A lakásunktól naponta több mint másfél órát kellett villamosoznom, de megérte. Több magyar menekült, sőt egy Magyarországról visszatért svájci állampolgár is dolgozott ott. Könnyű, tiszta szezonmunka volt. Karácsonyra Mikulásokat, húsvétra csokoládé nyulakat és húsvéti tojásokat készítettünk. Könnyen fölvettek, közölték velem, hogy annyi csokoládét ehetek munka közben, amennyi csak belém fér, de hazavinni tilos. Igen nagyvonalúnak véltem a gyár részéről ezt az ajánlatot. Három napig be sem állt a szám, de utána már rá se tudtam nézni a csokoládéra. Két fajta munkaterem volt: a meleg, ahol formákba öntöttük a Mikulásokat, a másik a hűvös terem, ahol megmerevedett a csokoládé, kinyitották a formákat és behúzták a színes sztaniolpapírba. Én az öntödébe kerültem, ahol egész télen jó meleg volt. Az volt a dolgom, hogy az öntőgép alá tartsam a pléhformát, egy gombnyomással beleengedjem a 37 fokos megolvadt csokoládét. Mellettem egy svájci leányka ült, neki kellett kézbe adnom a formát, hogy bezárja és beledobja egy forgatókészülékbe, hogy egyenesen osztódjék el benne a csokoládé. A svájci lány egy kissé félresikerült teremtés volt. A szülei vasárnaponként az utcasarkon az üdvhadsereg egyenruhájába öltözve elmondták a hallgatóságnak megtérésük történetét és zenekari kísérettel protestáns szent zsoltárokat énekeltek. Munkatársaim hamar észrevették, hogy a leány egy kicsit hibás és gyakran csúfolták, bosszantották. Én ezt nem tűrhettem és mindig megvédtem. Ha el kellett mennie, gyorsan a helyére ült egy másik leány, s azt mondták neki, hogy többet nem ülhet mellém, mással kell együtt dolgoznia. Ilyenkor nagy csetepatét csinált,

s az egész terem nevetve, vidáman élvezte a jelenetet. Vigasztalásul mindig visszahúztam magam mellé a székére. A jótétlélek-magatartásomat azonban félreértette. Egy este munka után hazafelé menet hozzám bújt és azt súgta a fülembe: mikor fogunk schmuzolni. Ettől megrémültem és igyekeztem nagyobb távolságot tartani vele. Tudod – mondtam neki –, hogy nős vagyok, Te meg az Üdvhadsereg lánya vagy, nekünk nem szabad schmuzolni.

A gyár egy nagy vöröstégla épület volt, széles, nagy udvarral. Sokszor elnéztem az udvaron álló kis házat. Ebből indult a világhírű csokoládégyár, ebben kezdte Lindt cukrász a sütemények mellett a csokoládékat gyártani. Azóta nagy részvénytársaság lett, de az alapító és a későbbi tőkéstárs nevét, az egykori munkahely épületét az utódok kegyelettel megőrizték. Havas reggelenként rápillantva a hatalmas gyár udvarában meghúzódó egykori műhelyre, gondolatban igazat adtam Röpkének. A munkabérünk nem volt éppen magas, mint az élelmiszeriparban sehol a világon, de azért az alkalmazottak tisztességesen megéltek belőle. A szezonmunkáslányok és a tisztviselőnők között sem ruházkodásban, sem magatartásban nem láttam különbséget. Itt a munkaidő után mindenki átöltözködött, s az utcán nem lehetett látni olyan „munkáskülsejű" embereket, akiket a pesti újságok balesetek alkalmából lekicsinylően emlegettek.

Március végén befejeztük a *Lindt & Sprüngli* csokoládégyárban a húsvéti nyulak készítését. Új munkahelyet kellett keresnem. A házigazdámnak egy ismerőse a *Maschinenfabrik Örlikon* gyár vasöntödéjében dolgozott, beajánlott engem, s már április elején ott is dolgoztam. Szerencsére nem a gázszagú öntödében, hanem a vasesztergályozó részlegben. A munkaigazolványom szerint *„Anhänger"*-nek, magyarul felakasztónak vettek föl. A vasakat magasban lévő daruk vitték az egyik géptől a másikig, az én feladatom az volt, hogy a vastag drótkötelet ráakasszam a munkában lévő vasra, hogy a daru fölemelhesse és magasban továbbvihesse. Nem volt nehéz munka. Egyszer mégis halálos baleset történt. Az asszuáni víztárolóhoz készítettünk óriási turbinákat. Ezeket a továbbszállítás előtt szerencsémre nem nekem kellett a darura felakasztani. A munkát egy svájci előmunkás irányította. Egyszer csak nagy kiabálást hallok, s láttam, hogy a nehéz turbina kicsúszik a kötélből és esik lefele, gyorsan

elugrottam, a turbina az előmunkásra zuhant, teljesen szétzúzta a testét, a hirtelen nagy nyomástól a tüdeje két méterre kirepült belőle. Nekem az ijedtségen kívül nem lett semmi bajom, csak a ruhaszekrényemet törte be a lezuhanó turbina és felhasította a benne lévő felöltőmet. A biztosítótól kapott pénzen vettem egy új öltönyt, az első újat, a sok használt Caritas-ruha után. Csaknem egy évig voltam *„Anhänger"*, majd daruvezető, sőt éjszakai munkás is.

Amíg a csokoládé- és a vasgyárban dolgoztam, csaknem elszakadtam parasztpárti emigráns társaimtól. Ők nagyobbrészt Zürichben Hanauerné Mária u. 14. sz. házában laktak. (Úgy emlékszem, Pap István, Borsos Sándor, Gál Mihály, Szabó Pál és Keresztes Tamás volt Pfeiffer-párti képviselők.) Mint később kiderült, Hanauerné nemcsak emigránsoknak adott szállást, hanem szerelmi találkákra is adott ki szobákat, ahogy Gál Mihály egy este közölte észrevételét a társaival: „Uraim, ha nem tudnátok, kuplerájban lakunk". Későbbi elbeszélése szerint azonnal megpróbálta jobb útra téríteni azt a leányt, aki panaszkodott neki, hogy Hanauerné drágán adja a szobát, s minden találkáért sok pénzt szed el tőle. A leány Miskának meg is ígérte, hogy fölhagy a kurválkodással. Ki tudja mi lett vele… Hanauerné férje állítólag homoszexuális volt, s az asszony beleszeretett Pap Istvánba, amiből nagy botrány kerekedett az egész magyar emigrációban.

Kovács Imre két évi politikai karantén után hátat fordított Svájcnak, ahol ugyan megjelenhetett könyve *(Im Schatten der Sowjets* – A Szovjetunió árnyékában), de politikai tevékenységében korlátozva érzete magát, 1949 őszén nagy lendülettel és várakozással elindult Amerikába. A Szabad Európa Bizottság washingtoni, majd New-York-i irodájában állás és biztos megélhetés várt rá… Hamarosan szükségét érezte, hogy Európában maradt parasztpárti barátainak beszámoljon első amerikai tapasztalatairól. 1950. január 7-én Washingtonból terjedelmes, kézzel írt levelet küldött Zürichbe Pap Istvánnak, aki korban legközelebb állott hozzá, azzal az utasítással, hogy a levelet elolvasása után égesse el, miután tartalmát elmondta nekünk. A Mária utcai ház tulajdonosnője, Hanauerné, aki korábban szerelmi viszonyt folytatott Pistával, s mivel már Pista szakítani akart vele, fölfigyelt erre a titokzatos levélre, egy váratlan pillanatban kilopta a zsebéből, hogy megzsarolhassa vele. Az asszony és Pista között

közelharc indult a levélért. A minden hájjal megkent csúnya nő bérbe adott szobái révén járatos volt a magyar emigráció berkeiben, hogy megtudja, mi van az ellopott levélben, melyet Pista olyan fontosnak tartott, megmutatta Ember Sándor volt jobboldali képviselőnek, Horthy távoli rokonának, aki megvette, s a hírek szerint 500 dollárt adott érte, feltehetőleg a Horthy–Teleki-féle emigrációs alap pénzéből. A lopott levél hamarosan körbejárt a jobboldali vezető emigránsok körében, sőt Ember Sándor Magyarországra is eljutatta. Kovács Imrét legjobban az bántotta, hogy egy nem nyilvánosságra szánt magánlevelében Nagy Ferencről és Varga Béláról meggondolatlanul, hirtelen odavetett jellemzése hosszú időre megrontotta a velük való személyes és politikai barátságot, s ezen felül Magyarországra is eljutatott kópiák a kommunisták kezébe kerülve alkalmat adnak otthon a demokratikus emigráció tekintélyének lejáratására. Végül Radvánszky Antal (Tompusz) közzétette a Hungária nevű müncheni lapban, sőt Kovács Imre munkaadójának is elküldték. A levél tartalma jó fegyvernek bizonyult nemcsak Kovács Imre, hanem Varga Béla és főként Nagy Ferenc ellen is, aki a Nemzeti Bizottság megalakulása körüli harcokban éles vitát folytatott Eckhardt Tiborral és horthysta környezetével. 1951 márciusától egymás után jelentek meg cikkek a Hungáriában a lopott levéllel kapcsolatos fejleményekről, egészen szeptember 28-ig, Kovács Imrének a Free Europe Research Centerből történt elbocsátásáig. Kovács Imre magánlevelében, mely csak Pap Istvánnak és rajta keresztül a mi szűk barát körünknek szólt, természetesen olyan észrevételek is voltak, amelyeket nyilvánosság számára soha le nem írt volna. Nagy hiba volt Kovács Imre részéről, hogy nem számolt az emigráns politikusok aljasságával és bízott a levéltitokban, melyet az amerikai törvények is szigorúan védenek, és feltételezte, hogy Pap István az utasításnak megfelelően elolvasás után azonnal megsemmisíti a levelet. Máig sem tudni, miért nem tette meg. Életrajzában Pap István csak annyit mond erről, azt hitte, hogy a levél valamikor fontos bizonyíték lehet arról, hogy mi nem adtuk el magunkat, és megmaradunk politikailag függetleneknek. A levéltolvajlástól nem idegenkedő jobboldali emigráció sajtójának kapóra jött Kovács Imre megjegyzése Varga Béláról és Nagy Ferencről, jóllehet, csak az első amerikai benyomások alapján hirtelen papírra vetett észrevételek voltak. Varga Béláról az állt a levélben, hogy naphosszat búsul

szobájában, nem tudja, mit és hol kellene kezdenie a Nemzeti Bizottmánnyal, melynek akkor már elnöke volt. Nagy Ferencről, hogy Baranyában jó főispán lett volna, de nem miniszterelnöknek való. Varga Béláról alkotott első benyomását az elmúlt ötven év nagyjából igazolta: az emigráns politikán és az amerikaiak magatartásán csak búsulni lehetett. Nagy Ferencről azonban bebizonyosodott, hogy az összes emigráns politikusnál jobban megállta a helyét az emigrációban, és jó szolgálatot tett a nyugati világban a magyarság egyetemes ügyének. Sajnálatos volt, hogy a lopott levél kitételei miatt hosszú időre megromlott Kovács Imre viszonya Varga Bélával és Nagy Ferenccel. Szerencsére sem Varga Béla, sem Nagy Ferenc nem csináltak ebből nagy ügyet, mert ez csak tovább ártott volna a demokratikus emigrációnak. Igyekeztek gyorsan elfeledni sérelmeiket. Amerikai tartózkodásom idején Kovács Imrével kétszer is jártunk Nagy Ferenc herndoni farmján, és New Yorkban Varga Béla többször látott vacsorán vendégül bennünket. Csak a Szabad Európa Research osztályán, Kovács Imre munkahelyén, vonták le a következményeket.

Jó fél évvel az ellopott magánlevél nyilvánosságra kerülése után, 1951. szeptember 4-én, a Szabad Európa Bizottság ügyvezető alelnöke Kovács Imrét a konferenciaterembe kérette. A bizottság vezetőinek jelenlétében a személyzeti főnök, Mr. Myers felmutatta a lopott levél fotókópiáját, s megkérdezte tőle, elismeri-e eredetiségét. A levélben két mondat volt, mely a Szabad Európa Bizottságnak és általában az amerikai kormánynak a szovjet megszállás alatt élő népek felszabadítására vonatkoztatható volt, de csak az egyikért vonták kérdőre. Arra a mondatra, hogy az amerikaiakat nem érdekli a magyar szabadság, egyetlen katonájuknak a kisujját sem áldoznák érte, szóvá sem tették. Ebből az elgondolásából Kovács Imre azt vonta le, hogy a németek elleni ellenállásnak megfelelően az amerikaiak is szívesen látnák, ha otthon a magyarok felrobbantanának egy gyárat, vasútállomást, vagy legalább egy katonavonatot. Mr. Myers kijelentette, hogy a Szabad Európa Bizottságnak a Vasfüggöny mögötti népek felszabadításáról, illetve annak módszereiről egészen más elképzelése van (amit sohasem közöltek a beosztottakkal), ebből vonja le a konzekvenciát és írja alá az előre elkészített lemondónyilatkozatot. Mivel ezt megtagadta, ezért a szokásos „business-eljárásra" hivatkozva eléje tették az azonnali felmondólevelet.

Megszégyenülten, elvörösödött arccal lépett ki a konferencia-szobából. Mint később nekem elmesélte, az ajtónál várta a csinos amerikai egyetemista lány, akivel délben együtt szokott ebédelni az épület földszintjén az utcára nyíló önkiszolgáló vendéglőben. A lányt Labenow Deboráhnak hívták. Szőke, kékszemű, karcsú szépség volt, az akkori amerikai női ideáltípus megfelelője. Egy Oroszországból New Yorkba vándorolt zsidó család leszármazottjaként gyakornokoskodott a Szabad Európa Bizottságnál. Apja fogorvos volt, a New York-i fogorvosok egyesületének elnöke. Kovács Imrének a nőkre gyakorolt varázsa alól ő sem tudta kivonni magát. A rövid ideig tartó fegyelmi tárgyalás a leány alatt rosszat sejtve várta a terem bejárata előtt, és izgatottan kérdezte:

– Mi történt odabent?

– Kirúgtak – súgta neki Imre lakonikusan.

– Ha magának fölmondtak, akkor én sem maradok itt egy percig sem. Menjünk ebédelni.

– Mehetünk, de előbb össze kell szednem a holmimat az íróasztalomról, mert ide többet nem léphetek be – felelte Imre lemondóan.

Ettől a naptól két hosszú keserves esztendő várt Kovács Imrére.

Kovács Imre elbocsátásának híre nem ért váratlanul bennünket Zürichben, hiszen az egész jobboldali emigráns sajtó hosszú ideig ebből élt, de eleinte reméltük, hogy Nagy Ferenc és Varga Béla példájára, a Szabad Európa Bizottság sem csinál nagy ügyet egy ellopott magánlevélben leírt politikai véleményből. Baráti körünkben mégis nagy megdöbbenést keltett, mikor az esetből kiderült, hogy az amerikaiak az alkalmazott emigránsokat nem az elnyomott népek szabadságáért küzdő munkatársuknak tekintik, hanem alkalmazottaknak, akiket bármikor a szokásos amerikai business eljárásoknak megfelelően, meghallgatás nélkül, egyik napról a másikra utcára tehetnek. (Akkor még nem sejtettük, hogy évek múlva hasonló sors ér majd a Szabad Európa Rádiónál minket is, s a mi sorsunk is csak adminisztratív „business-eljárás" kérdés lesz nekik.)

1952 őszén megkaptam az amerikai bevándorlási engedélyt, át kellett repülni Amerikába, különben a svájci hatóságok bevonták volna a menekült útlevelemet, ha elmulasztom ezt a kivándorlási lehetőséget, a senki földjére kerültem volna megfelelő papír nélkül. Az amerikai *„Permit to Reenter"* megszerzéséig másfél hónapot töltöttem New Yorkban.

A reenter permit egy New York-i közjegyző által kiállított és aláírt két lapból, kapoccsal összefogott és felébe hajtogatott „útiokmány" volt, melyen a közjegyző igazolta, hogy menekültként regisztrálva vagyok az Egyesült Államokban, és oda bármikor visszatérhetek. Később mindig csodálkoztam, hogy az európai hatóságok elfogadták útlevélnek. A repülőjegyem árát a spanyol polgárháború végén a köztársaság oldalán harcolt menekültek megsegélyezésére amerikai baloldali intellektuelkörök által alapított Rescue Committe fizette. Ekkor már a fasizmus áldozatait és a kommunista diktatúra elől menekülteket támogatta. Így kerültem én is az ő szárnyai alá. Zürichi irodájukat egy szőke, kékszemű, kissé elhízott hollandiai származású barátságos, csinos, fiatal zsidólány vezette. Bizalmas beszélgetésben mindjárt elmondotta nekem, hogy „baloldali" nézeteim miatt több feljelentést kaptak menekült honfitársaimtól, de mosolyogva hozzátette:

– Nyugodjon meg, ez nálunk nem hátrány, inkább előny…

Több mint félévszázados emigráns életem alatt, ez volt az első eset, mikor demokratikus nézeteimért nem szenvedtem hátrányt. Amerikában első dolgom az volt, hogy Kovács Imrét meglátogassam. Boston közelében egy indián falu helyén épült, egyetemistákkal tele városkában, Cadosiában lakott második feleségével, Deboráhval, aki akkor már várandós volt kislányukkal, Andreával, aki nevét Imre kedvelt nagybátyja után kapta. Szerény diáklakásban húzódtak meg. Úgy emlékszem, hogy Bostonban beiratkozott az egyetemre, de tanulmányait megszakítva egy ideig Miltonban egy galíciai bevándorló kertészetében, jobbára angolul is alig tudó munkások között dolgozott, majd New Yorkba költözött. 1953-ig – míg vissza nem került a Szabad Európa Bizottsághoz –, Sz. Szabó Pállal együtt Brooklynban repülőgépek szellőztetéséhez motorokat gyártó üzemben betanított munkásként dolgozott. Később, mikor már én is Amerikában éltem, még mindig ott dolgozott a gyárban. Egy sztrájk alkalmával láttam Kovács Imrét magasba emelt táblával a gyár előtt fel-alá járkálva magasabb bérért tüntetni. Le is fényképeztem, sajnos a kép idővel elveszett, pedig ma – mikor e sorokat írom – történelmi emlék lehetne az emigráns sorsról, az emigráns népi író sorsáról, aki a szabadságot választotta, míg a kommunistákkal kiegyező egykori társai, Darvas József és Erdei Ferenc otthon miniszteri bársonyszékben ülve

1956-ig valamennyi kormánynak tagjai voltak. Neki emigrációs, történelmen kívüli jelenlét lett a sorsa. Az ötvenhatos forradalom viharos napjaiban neve a Parasztpártban föl se merült. A Petőfi Párt néven újjáalakult pártban nélküle fölosztották a posztokat, mintha Kovács Imre sose létezett volna. Nem is gondoltak rá. Ezen még a halál sem változtatott. Darvas „hűségét" a néphez halála után „régi keletű kommunista párttagsága" ellenére, még Czine Mihály is hangsúlyozta. Móricz Zsigmond meg Veres Péter mellé temették a Kerepesi temető magyar irodalmi panteonjába. Erdei Ferencet, akinek Czine Mihály szerint nem volt kétsége a „munkásosztály vezető szerepéről", és a kommunista pártban „nemcsak a munkásosztály vezető pártját látta, de a demokrácia legnagyobb erejét és vezető tényezőjét", mint „a magyar nép egyik legnagyobb fiát, összeterelt ezrek jelenlétében tették Makó fekete földjébe".

Kovács Imre Amerikába költözése után nyolcan maradtunk volt parasztpártiak Zürichben illetve Svájcban: Borbándi Gyula, Borsos Sándor, Gál Mihály, Mikita István, Pap István, Sz. Szabó Pál, Vámos Imre és jómagam. A lágerélet után különböző albérletekben laktunk, idővel munkát sem közösen vállaltunk, kapcsolataink ezért erősen meglazultak, és egyre ritkábban találkoztunk. Vámos átpártolt Borsoshoz, mert tőlem már nem várhatott semmit. Borsos meg alig titkolta, hogy Kovács Imre távozása után őt illeti a politikai vezérszerep. Kovács Imre helyett magát tartotta a legilletékesebb parasztpártinak, akit csak afféle képviselőtársnak tekintett, mint a többi emigráns képviselőt. Könyveit – azt hiszem – sohasem olvasta. Kovács Imrének a népi irodalomban és a háború alatti ellenállásbeli szerepét nem igen ismerte és nem is értékelte. Végül már az emigráció baloldalán is vezető szerepre pályázott. Ha lett volna parlament, ennek meg is felelt volna, az emigrációban azonban nem volt parlamenti folyosó, ezt csak egy létesítendő politikai folyóirat helyettesíthette. Ehhez keresett szövetségeseket, akiket a szociáldemokrata emigránsok között talált meg. Ekkor ott élt Zürichben Bán Antal, volt iparügyi miniszter, aki az emigrációban megalapította a szociáldemokraták egyik frakcióját és heves harcokat vívott Peyer Károly csoportjával. Ebben nagy segítségére volt a Zürichben élő Presser István mérnök, aki már a háború előtt is emigráns volt, és Rónai Zoltán mellett dolgozott a Második Internacionálé brüsszeli központjában. Ha nem is elleneztem Borsosnak

ezeket a szoros szociáldemokrata kapcsolatait, helyeselni sem tudtam. Ismertem a szociáldemokrata párt történetét, jól tudtam, hogy pártjukból már a századforduló előtt kiutálták az agrárszocialistákat, mert „nem ismerték a marxizmust" és a munkásmozgalom internacionalista szellemét teljes egészében soha sem tudták elfogadni, nemzeti hovatartozásukat sohasem tagadták, magukat először magyarnak és csak azután tartották nemzetközinek. A két háború közötti népi irodalomnak a liberális újságírók után ők voltak a legfőbb támadói, állandóan antiszemitizmust és nacionalizmust szagolva benne. Veres Pétert is alig tűrték meg közöttük. Bán Antal az emigrációban ugyan vallotta és későbbi írásban is hangsúlyozta, hogy a két nagy dolgozó osztálynak, a munkásság és parasztság képviselőinek az emigrációban össze kell fogniok. Noha már nem tette hozzá, hogy az ipari munkásság vezető szerepe alatt. Nem bíztam szavai őszinteségében. Nem tudtam neki megbocsátani, hogy iparügyi minisztersége idején a pártközi megegyezés alapján politikai államtitkárrá kinevezett parasztpárti Salamon-Rácz Tamást be sem engedte a minisztériumába, noha demokrata múltját nem lehetett kétségbe vonni, felfüggesztette állásából, csak a közigazgatási Bíróság tudta arra kényszeríteni, hogy visszavegye. Máig sem értem, mi indította erre, ha nem a népiek és a parasztpárt elleni szociáldemokrata ellenszenv. Borsos politikai vendégjátéka Bán Antallal nem sokáig tartott, mert Bán Londonból már betegen jött át Svájcba és Zürichben hamarosan meg is halt. A temetésén, természetesen emigráns szolidaritásból társaimmal együtt, én is részt vettem és kifejeztem özvegyének őszinte részvétemet. Presser Istvánt Borsos révén Zürichben ismertem meg. Mikor én a háború előtt a szociáldemokrata párt ifjúsági titkára voltam, a külföldön tartózkodó Presser István nevével nem találkozhattam. (Bankó Ágnes: „Az országos ifjúsági bizottság 1929–1942" című könyvében sem szerepel.) Annyi bizonyos, nem húzhatott a kommunistákhoz, mint az otthoni ifjú szociáldemokraták többsége. A háború után a szociáldemokrata párt értelmiségi osztályának lett a vezetője. Idekint került a kezembe ennek az Értelmiségi Titkárságnak közvetlenül az orosz megszállás után rendezett nagygyűléséről készült beszámolója: „A gyűlés rendezési külsőségei szigorúan puritán szocialista szellemet tükröztek vissza. A kórusok a Marseillaise-t és az Internacionálét adták elő, a dekorációt kizárólag a

kalapácsos ember és a vörös szín jegyében variálták. Sem színekben, sem dallamban semmiféle hazafias engedményt nem tettünk".

A szociáldemokratáknak történelmünk legnehezebb éveiben a nemzet sorsával szemben kimutatott közömbössége és vaksága engem állandóan óvatosságra intett Borsos emigráns szociáldemokrata kapcsolatait illetően is. Bán Antallal és Presserrel való tanácskozásokon, emlékezetem szerint, sohasem vettem részt. Bántott az is, hogy a Látóhatár svédországi terjesztőjének, Hámori László volt szociáldemokrata újságíró feleségét kérte fel. A negyvenöt utáni években Hámori vezette a Népszavában a Keresztúry- és Mindszenthy-ellenes kampányt. Egy svédországi tartózkodásom alkalmával szóvá tettem neki ezt az ateista, kereszténye llenes szerepét. Nem védekezett, csak annyit mondott: „Mi közöm nekem a kereszténységhez, legfeljebb, hogy gyűlölöm". Még az általam nagyrabecsült Kéthly Anna sem tudott megszabadulni az egykori agrárszocialista mozgalmakkal szemben kialakult szociáldemokrata ellenszenvtől, mely később a népi irodalommal szemben is érvényesült. Idekint az emigrációban szemrehányóan villaként emlegette Veres Péter alföldi stílusban épült Gárdonyi Géza utcai házát, mintha a sikeres írónak nem lett volna joga hozzá.

A szociáldemokrata Bán Antal és Presser István után megismerkedtünk Baum Imrével és feleségével, Klárival. Imre a zürichi rádió zenekarában játszott valami egészen ritka hangszeren. A város központjában szép kis lakásuk volt, milyenről mi csak álmodhattunk. Úgy emlékszem, Imre is szociáldemokrata volt, és később álnéven rövid cikkeket írt a szociáldemokrata mozgalomról. Klári festőnek készült. Egy napon megjelent náluk az idegeneket ellenőrző titkosrendőrség és felszólította őket, hogy legrövidebb időn belül hagyják el Svájcot. Kiderült, hogy Borsos sejtése mégis igaz volt: a rendőrség mindent tudott. Megtudták, hogy Baum Imre állandó kapcsolatot tartott az akkori magyar Ávéhával. Hogy miket jelentett, nem tudom. Előttünk azzal védekezett, hogy szüleit kitelepítéssel fenyegették, ha nem jelent nekik, de rólunk és a Borossal való kapcsolatáról nem árult el semmit. Búcsúzáskor Klári könnyes szemekkel mutatott félbehagyott tájképeire: mind magyar táj – mondta – Imre, a Bartók zene szerelmese, hová menjünk a nagyvilágban? Végül Izraelben kötöttek ki.

Mialatt Baum Imre az Ávéhának jelentett, Borsos és Vámos titokban, előttem is elhallgatva, a készülő Szabad Európa Rádió alakulófélben lévő hírszerző osztályának dolgoztak, már fizetség ellenében. Közben Kovács Imrét és engem is kihagyva készültek a közösen tervezett lap első számának összeállítására. Mint már említettem, Kovács Imrében Borsos politikai versenytársat látott, Vámos meg önmaga előtt is felejteni akarta, hogy otthon és az emigrációnk kezdetén mennyire rám volt utalva, és illendő lenne hálával viszonozni segítségemet, amelyet én persze nem vártam el tőle. Ebben az időben Maschienenfabrik Örlikonban dolgoztam daruvezetőként és néha éjszakai beosztásban segédmunkásként. Emigráns barátaimmal alig érintkeztem. Svájci ismerőseim köre nem terjedt túl lakásadómon és gyári munkatársaimon. (Borsos és Vámos megpróbáltak kiemelkedni ebből a proletárkörnyezetből, s összeismerkedtek valahol egy értelmiségiféle svájcival, aki autójával kirándulni vitte őket, de kiderült, hogy homoszexuális.) Családomnak éltem. Borbándi könyvében emlegetett Tearoom Argentínába nagy ritkán néztem csak be, ahol már Borsos vitte a szót az emigráns szociáldemokratákkal közösen alakítandó folyóiratról. Borbándi a Riedenerstrassén folytatott korábbi vitáinkról mit sem tudott, s könyvében az alapítással kapcsolatban csak a Tearoomra emlékezett.

A nélkülem készült első szám előkészítésébe utólag már bevonták Borbándi Gyulát és Pap Istvánt is. Pap István jóval későbbi önéletrajzában még az eredeti tervekre emlékezett, mely szerint majd Molnár és Vámos szerkesztik a lapot – Borsos neve szerkesztőként szóba se került. A Látóhatár első száma 1950 novemberének végén jelent meg 44 oldalon, 320 példányban. Vámos és Borsos titokban megegyeztek, hogy a Látóhatár szerkesztését Vámos végzi, a felelős szerkesztő és kiadó Borsos Sándor lesz. Így valójában mindenkit, még a közreműködni hajlandó Borbándit is kizárták a legszűkebb körből. Abban is megállapodtak, hogy semmi kétség ne lehessen, a lapot Borsos és Vámos kifelé fifti-fifti képviselik. Még meglepőbb, hogy a még csak tervezett sokszorosított folyóirat tulajdonjogára is gondoltak, ezért abban is megállapodtak, hogy kettejük közös tulajdonának tekintik, mint a tolvajok, nehogy később a tulajdon miatt hajba kaphassanak. Nem kellett hozzá nagy anyagi áldozat, csak a stencilpapírt és a szétküldéshez szükséges bélyegeket kellett megvenni.

Minden munkát házilag el lehetett intézni. A sokszorosítást ifj. Dobay nevű barátunk munkahelyének stencilező gépén a késő esti órákban Borsos, Vámos, Borbándi Gyula, Baum Imre és felesége, Klári végezték kézi erővel. Az összehordás és fűzés már nem okozott nagy gondot. A költségekre Baum Imre gyűjtött pénzt svájci zenésztársai körében, és gondolom, valamennyit össze is kellett adni.

Az első szám szelleme valóban elütött az emigráns többség szélsőjobboldali és konzervatív szemléletétől, de részben dilettáns, önképzőköri színvonala mégis megdöbbentett. Már maga az, hogy felelős szerkesztőként dr. Borsos Sándor szerepelt a címlapon, a doktori címmel is jelezve, hogy a kiadvány nem irodalmi és nem „irodalmi és politikai" folyóirat, mint ahogy a Riedenerstrassén terveztük, amelyben az emigráns politika csak esszéformában jelenhet meg. Borsos a doktori címet olyan fontosnak tartotta, hogy a második számban egy színvonalas esszé szerzőjeként Borbándi Gyula is doktorként szerepelt. Az első számot Borsos Sándor, Presser és Vámos töltötték meg írásaikkal. Borsos „a demokratikus antibolsevizmus"-ról nyilatkozott, Presser István Teoreticus álnévvel marxista alapon baloldali szociáldemokrata nézetek felsorolásával egyoldalú vitába kezdett a Látóhatár hasábjain Sztálinnal. Az irodalmat Vámos Imre képviselte „A szabadság költői a népek rabságában" címmel, otthoni kiadványokból Puskinról összeollózott írásával, hogy az ollózást ne lehessen észrevenni, véletlenül elfeledte a versidézetek fordítójának nevét megemlíteni. Egy indulófélben lévő folyóirat első számától nem illik csodát várni.

Az első számban a kezdő önképzőköri írások mellett már említésre méltó cikkek is megjelentek. Ilyen Pap István „A kommunizmus és Kelet-Európa parasztsága" című rövid, átgondolt, szakszerű tanulmánya, melyben tárgyilagosan fontolgatta, „milyen tartós hatása lehet a kommunista rendszernek a magyar parasztságra". Írása nem tartalmazott semmiféle, az emigráns irodalom kezdeti idejében megszokott olcsó polémiát, az erőszakos kolhozosítások ellen, inkább valami nagyon óvatos optimizmus csendült ki belőle parasztságunk jövőjét illetően. Az első szám egyetlen kulturális témájú cikke Baum Imre, Babos néven közétett rövid, tömör esszéje, „Bartók és az európai zene", mely mondanivalójával és írásának színvonalával messze kiemelkedett a folyóirat politikai

közleményei közül, melyről Márai Sándor azt írta a szerkesztőségnek, „időszerűen szükség" volt rá, mikor otthon a magyarság egyik legnagyobb újkori szellemi értékét jogosulatlanul a propaganda szolgálatába igyekeznek kényszeríteni. A laptöltő versek, József Attila Ars poétikája, egy Eminescu-fordítás Dsida Jenőtől és Zilahy Lajosnak az emigrációban pár évvel előtte megjelent Ararát című könyvéből vett regényrészletének közlése kétségtelenül jó ízlésre vallott.

A Látóhatár első száma azokon kívül, akik titokban készítették, nem okozott különösebb meglepetést és örömet. Hibái ellenére hiányt pótló első lépés volt egy későbbi, színvonalas és demokratikus irodalmi és politikai folyóirat megteremtéséhez. Kovács Imre érezte is a sokszorosított kiadvány dilettáns jellegét, s szerkesztőbizottságot ajánlott a lap élére, amit persze sem Borsos, sem Vámos nem fogadott el. Pap István, aki nemsokára átkerült Franciaországba, életrajzában úgy emlékezett az indulásra, hogy Károlyi Mihályné a lapot támogatásra érdemesnek tartotta, és „annyi pénzt küldött, hogy az jó néhány szám minden költségét fedezte". Erről én csak 38 évvel később, Pap István könyvéből értesültem, de sehol sem leltem az állítólagos adomány nyomára. Igaz volt-e vagy sem, erről nem tudhatok. Nagy összeg semmiképpen sem lehetett, hiszen Károlyiék is viszonylag szegényes körülmények között éltek Párizsban. Károlyiné bizonyára később a Párizsban készült első számok megjelenése után figyelhetett fel a Látóhatárra, amikor már veje, Szabó Zoltán is írt bele.

Ezért állt az első szám címlapján is, hogy készült Ausztriában. Svájc határán kívül egy franciaországi városkában került postázásra. Épp akkor, a Genfben tanuló Derecskey Károly barátunk egy egyetemi kolléganőjével, annak autójának csomagtartójában csempészte át a megcímzett példányokat. Mikor a svájci határőr megkérdezte, mi az a sok csomag, a leány magabiztos genfi franciával válaszolta: finn nyelvű egyetemi disszertációim, melyet franciaországi lakhelyemen akarom postára tenni. Derecskey nehéz helyzetbe került volna, ha a határőr történetesen őt kérdezi, és megtudja, hogy a tilalom ellenére Svájcban készült emigráns folyóiratot csempészik át Franciaországba. Ezért kiutasíthatnák Svájcból, mint ahogy Vámost évek múlva a Látóhatár miatt utólag ki is utasították, pedig már német menekültútlevéllel látogatott el Zürichbe. Igaz, Derecskey nem

volt félős legény. A második világháború utolsó évében még gimnazista diákként, Nyeste Zoltánnal ő helyezte el a bombát a pesti egyetem aulájában. S mivel sokáig nem robbant, volt bátorsága bemenni és megnézni, ég-e a zsinór. Nem égett végig. Helyszínen újra meggyújtotta, ezután robbant is. Nagy kárt nem okozott, a robbantás híre azonban annál nagyobb volt, és hamar el is terjedt a fővárosban. Derecskey a legrégibb barátaim közé tartozott. 1945 elején kalandos körülmények között orosz és román seregekkel a vagonok tetején utazott a megszállt Erdélyből Magyarországra, hogy hírt hozzon az ottani állapotokról. Úgy emlékszem, magával hozta az éppen megalakult Nemzeti Parasztpárt vezetőségéhez a legendás ellenálló, Aczél báró üzenetét. Sohasem felejtettem el a jelenetet, amint ennek a fiatal diákgyereknek a beszámolóját hallgattuk a rombadőlt, megszállt Budapesten az Upor palota hideg termében az elveszett Erdélyről és ottani honfitársaink keserves sorsáról. A Látóhatár első példányainak Franciaországba csempészése után ő sem maradt Svájcban. Hamarosan kivándorolt Amerikába. Kitűnő nyelvérzékével németül, angolul és franciául anyanyelvű szinten beszélt, a Time magazin belső munkatársa lett. A kongói polgárháború idején a felkelők területén leugrott a helikopterről és halált megvető bátorsággal szinte elsőnek látta el az amerikai sajtót megbízható hírekkel. 1956 után menekült magyar diákok küldöttsége vezetőjeként Ázsiában járt. Erről az útjáról hozott ajándékait, egy fekete vászonra ezüsttel és arannyal festett Sengong isten képét, feleségemnek, Olgának egy ezüst nyakláncot, az indonéz ötvösművészet remekét és egy remekbe készült ezüst hamutartót (sohasem használtuk, mert sajnáltuk a szép ötvösmunkát hamuval bepiszkítani), egy fél évszázadon át kegyelettel megőriztük. A Látóhatárnak küldött útibeszámolója, most hogy fél évszázad után újra elolvastam, megdöbbentett, hogy már akkor milyen éleslátással ismerte fel az amerikai külpolitika végzetes hibáit. Szöulban vezető politikusok, sőt maga Li Szin Man elnök is fogadta. Megdöbbentette az amerikaiak dél-koreai szövetségeseinek képmutatása és antikommunizmus címen gyakorolt diktatúrája. A magyar felkelő diákok képviselője a dél-koreai egyetem diákjai között érezte csak, hogy végre a sok képmutató hivatalos látogatás után otthon van. Legszívesebben idézném minden mondatát (Borbándi éppen csak megemlítette), mert talán csak az egyetlen beszámoló a magyar

forradalomról, amelyből megtudhattuk, milyen hatással volt az amerikai befolyás alatt állott ázsiai egyetemista diákokra:

„A beszédnek vége. A lelkesedés leírhatatlan. Tombolnak, kiabálnak, ugrálnak fel a padokra és az ablakpárkányra. A nagy tömeg előre lódul, az első sorokban lévők már kapaszkodnak fel a pódiumra. Kísérőim közrekapnak és tuszkolnak ki egy hátsó kijáraton. Kint, az egyetem előtti nagy téren utolér a tömeg. Mindenki a kezemet akarja megrázni. Mindenki izgatottan, kipirultan magyaráz. Egyszerre elárasztanak határtalan szeretetükkel és lelkesedésükkel.

Az államtitkár és a detektívek ordítanak, teljes erővel lökdösik a diákokat jobbra-balra. Engem bíztatnak, hogy siessek, mert elkésünk. Felháborít a türelmetlenségük, és csak azért is megállok kezet rázni, mosolyogni. Mi mást tehetnék? De nincs is szükség többre. Egyszerre csak érzem, hogy emelkedek fel a levegőbe, a vállukra vesznek, visznek előre. Néhány percig tart csak ez a diadalút: a detektívek előre rohantak és most két jeeppel gázolnak bele a tömegbe, míg hozzám érnek. Már benn ülök a kocsiban. A tömeg jön utánunk, az államtitkár kocsija nem tud megindulni, izgatott diákok veszik körül, arcuk a zárt ablaküvegre tapad. Hirtelen felpattan kocsim ajtaja és szinte beesik egy diáklány, kis noteszét, ceruzáját gyömöszöli a kezembe, aláírásomat, vagy talán a címemet akarja, nem tudom… A mai napig is őrzöm ezt a noteszt és a merész diáklány emléklét. A detektívek hátulról megmarkolták, és szinte lábánál fogva húzzák ki. Minisztériumbeli kísérőim szükségesnek vélték, hogy ezt a szokatlan jelenetet megmagyarázzák. Fintorogtak: »Bolond diákok! Elkésünk miattuk a bankettről, ahol fontos emberekkel, nem éretlen diákokkal találkozik «."

Szöulban egy dél-koreai diák, Kim tolmácsolt neki, aki Magyarországon átélte a forradalmat. Karcsi hamar észrevette, hogy Kim sem érzi szabadnak magát a hazájában. Mikor a küldöttség elhagyta Dél-Koreát, Kimnek megengedték, hogy a detektívekkel együtt kikísérje a repülőgéphez. Könnyes szemekkel búcsúzott Karcsitól. Majd utánarohant a feljáratig, lihegve megmarkolta a karját és hisztérikusan rázni kezdte:

„Vigyél magaddal! Ne hagyj itt ezeknél! Kérem! Kérem! Ne hagyj itt!"

A beszámoló a ceyloni miniszterelnök házában tett látogatással végződik. Mikor a szovjet megszállta Magyarország helyzetéről akart

beszámolni neki, az első mondatok után Bandaranaike félbeszakította: „Hát csak nem képzeli, hogy nem tudom, mi a helyzet Magyarországon. Értse meg, én öreg róka vagyok, egész életemet a gyarmati elnyomás elleni küzdelemben töltöttem, már a szagáról is ráismerek…”

Az első szám elkészítése után Borsos Sándor végleg áttelepedett Párizsba. Ennek nem csupán az lehetett az oka, hogy a svájci semlegességi törvény szigorúan megtiltott minden politikai tevékenységet, hanem az is, hogy korábbi párizsi tartózkodása alatt kapcsolatba került a készülő Szabad Európa Rádió hírszerző szolgálatával, ami már valami anyagi biztonságot is jelentett. Megállapodott Vámossal, hogy a Látóhatárt Párizsban fogják sokszorosítani, ahol a fiatal Ekecs Gézának, aki később a Szabad Európa Rádióban Cseke László névvel a hazai fiatalság körében népszerű *teenager party*-t szerkesztette, volt egy stencillehúzó, kézzel hajtott gépe, melyen „Talpra Magyar” címmel egy sokszorosított lapot adott ki. 1951-es esztendő a Borsos aktivitásának éve volt. Vámos a davosi tüdőszanatóriumból szorgalmasan írta a leveleket a várható munkatársakhoz, Borsos szerkesztett, Ekecs sokszorosított. Engem meg egyszerűen elfeledtek. Vámos íráskészsége és alkalmazkodó képessége az idősebb emigráns írógenerációhoz – nem azt nézem, kinek adhatok, hanem kitől kaphatok – valóban alkalmassá tette a folyóirat levelezésére. Ezt a képességét már a folyóirat kezdeti tervezgetésének idején is felismertük. Ő volt a legfiatalabb közöttünk, otthon csak nagyon csekély kezdő újságírói múlt volt mögötte, s azt gondoltuk, hogy a munkatársakkal való levelezés jó kapcsolatteremtésre való alkalom és iskola lesz számára. Nem sejtettük, hogy milyen hamar fejébe száll a dicsőség. 1951-ben a második évfolyam öt száma készült Párizsban, az első 1951. január–februárban, az utolsó szeptember–októberben. Utána hosszú, 7 hónapos szünet következett, csak 1952 májusában Münchenben készült a 3-ik évfolyam első száma, melyről végleg lemaradt Borsos Sándor neve.

A Párizsban készült első szám anyagának nagyobb részét még Vámos Imre gyűjtötte be egy davosi tüdőszanatóriumban. Az eredeti terveknek megfelelően Kovács Imrétől, Szabó Zoltántól, Borsody Istvántól, Jászi Oszkártól és Márai Sándortól. Az első szám bevezető cikkében Kovács Imre „A szellem szuverénitásáért” c. cikkében fölvetette a kérdést,

mi lesz a kis népek sorsa abban a világban, amelyben az egyesült Európa már nem utópia. Borbándi Gyula a kommunizmusból kiábrándult hat neves nyugati író (Arthur Koestler, Ignazio Silone, Richard Wright, André Gide, Louis Fischer és Stephen Spender) nagy feltűnést keltett „The God that Failed” című könyvét ismertette olyan színvonalon, hogy bármely nagy nyugati folyóiratban is megjelenhetett volna. Szabó Zoltán Swift „Gulliver utazása”-ból fordított részben tanácsokat adott Moszkvának, hogy a kommunista politikai rendőrségnek milyen finomított módszereket kellene alkalmazni. Vámos nagy bátorsággal folytatja: „A szabadság költői a népek rabságában” címmel otthoni kiadványokból összehordott írását. Ezúttal a román Eminescu és a lengyel Mickiewicz került terítékre a források megnevezése és a bőségesen idézett versek fordítói nevének említése nélkül. Most már elmondhatom, afféle elorzott mű volt ez, mint mikor a Szabad Európa Rádió magyar műsorában egy Shakespeare évfordulóra saját írásaként adta le Szerb Antal „A világirodalom története” című könyvéből Shakespeare-ről szóló részt. A rádiónál ebből nagy botrány lett, ezt a Látóhatárnál a szorgalmas fiatal szerkesztőknek, ha szemhunyorgatva is, de el lehetett nézni. A Borsos kedvére való marxista tudományt Teoreticus (a szociáldemokrata Presser István) képviselte a marxi értéktöbblet elméletéről szóló fejtegetésével. Kétségtelen, hogy ez a szám minden hiányossága ellenére messze kiemelkedett az emigráns kiadványok közül.

Annál nagyobb kiábrándulást okozott a Borsos szerkesztői keze nyomát eláruló második szám, mely feltehetőleg eredeti, idekint készült kéziratok hiányával küzdött. Mivel márciusban készült, márciusi számnak szánták. Így kerülhetett a lap élére Ady „Petőfi nem alkuszik” című remek írása, utána mindjárt Petőfi „A XIX. század költői” című verse. Majd nyolc oldalon Jókai Mór „Pán Jellasics” verses szatírája a királyi családról. Vámos Imre „Petőfi ma sem alkuszik” címmel folytatja sorozatát. Bán Antal – ellentétben a régi agrárszocialista ellenes szociáldemokrata nézetekkel, nyilván Borsos Sándorral kötött szövetségének megfelelően, most már azt vallja, hogy „a magyar demokráciáért a szocialisták a paraszti politika képviselőivel egyetemben felelősek”. Borsody István az amerikai külpolitikai vitáról, a „great debate”-ről számolt be. Borbándi Gyula, André Gide-re emlékezett az író halála alkalmából. A hazai szépirodalom

is helyet kapott ebben a számban Déry Tibor otthon nagy vihart keltett „A fehér pillangó” című novellájával. Kovács Imre a „Szellem szuverénitása” címmel közölt előző cikke körül keletkezett vitára tért ki, melyet teljes egészében átvett „Amerika legkövetkezetesebben demokratikus magyar hetilapja”, a Magyar Bányász lap. (Akkor még nem sejtettük, hogy a lap szerkesztője a CIA fizetett ügynöke volt.) Kovács Imre válaszát eredetileg az Amerikai Magyar Népszava közölte, a Látóhatár onnét vette át. Válaszában felvetette a kérdést, hogy az emigránsoknak jogában áll-e „a szabad Amerika felett véleményt nyilvánítaniuk, vagy bírálatot mondaniuk”. Ellentétben a jobboldali emigráns politikusokkal azt vallotta, nem hinné, hogy Amerika kormánya sem a nyugati partnereitől, sem az emigráns politikusoktól „feltétel nélküli együttműködést” várna el.

1951-ben, a harmadik számban jelent meg Jászi Oszkár tanulmánya a „Kelet és Nyugat harca” és Szabó Zoltán „Európai jegyzet”-e a Habsburg Birodalom bukásának okairól készült tanulmánya. A negyedik szám a francia szociáldemokraták támogatásával, nyomtatásban jelent meg először a Látóhatár történetében. Tulajdonképpen alkalmi szám volt, a kommunisták irányításával szervezett berlini Világifjúsági Találkozó alkalmából. A Látóhatár korábbi számainak anyagából válogatott írásokkal. A hangot Borsos ütötte meg vidéki népgyűlési szónoklatnak beillő, első helyen közölt „Üzenet haza” című írásával. Megnyugtatta a gondosan kiválogatott kommunista ifjúsági küldötteket, hogy a régi világ nem jön vissza, „nem lesz kollektív felelősség, nem lesz Orgovány, Siófok, nem lesz különítmény”. Mert mi, akik „már a bölcsőben az anyatejjel éreztük a nyomor kegyetlen és keserű fájdalmát”, és 1945 után ott harcoltunk a földreformért, a Köztársaságért és a „nagy” kapitalizmus fellegvárainak bevételéért, csak előre akarunk és fogunk menni... Nem tudom, mit érthettek meg ebből a Világtalálkozóra küldött magyar fiatalok, ha egyáltalán eljutott hozzájuk ez a propagandafüzet, melynek bevezetőjével Borsos bizonyára nagyon lerontotta a korábbi számokból átvett Jászi Oszkár, Kovács Imre, Pap István súlyos mondanivalóinak hatását.

A Látóhatár Párizsban készült utolsó, 5-ik (1951. szeptemberi–októberi) számának két legjelentősebb és legmaradandóbb közleménye Márai Sándor „Halotti beszéde” és Kovács Imre levele „C.D. Jacksonhoz”, a Szabad Európa Bizottság akkori elnökéhez. Márai verse az otthoni

élettől, a magyar nyelvtől és irodalomtól elszakadt emigráns író reménytelenségét és keservét példázza a legmagasabb irodalmi színvonalon, Kovács Imréé az emigráns szellemi ember és politikus kiszolgáltatottságának dokumentumértékű, előremutató tanúságtétele.

1951 októbere és 1952 májusa között, tehát 7 hónapig, már meg sem jelent a lap. Úgy látszott, hogy a Látóhatár is a többi tiszavirágéletű emigráns lapocskák sorsára jut. Vámos Imre 1952 január elején elhagyhatta a davosi szanatóriumot és megkezdte munkáját a Szabad Európa Rádiónál, ahol akkor már Borbándi is a szerkesztőségben dolgozott. Mindketten eléggé el voltak foglalva a Rádióban végzett munkával. A válságba került lappal nem igen foglakozhattak. A Rádiónál amúgyis nagyobb nyilvánosságot kaptak, mint amit egy sokszorosított emigráns lap nyújthatott volna. Még mindig Zürichben éltem, továbbra is a Maschinenfabrik Örlikonban vezettem a darut, mikor szűkebb körben fölmerült a szorosabb bekapcsolásom a folyóirat munkájába. Vámos ezt eleinte azzal az átlátszó érvvel ellenezte, hogy az én bevonásom a szerkesztőségbe Borsos munkájának leértékelését jelentené. Borbándi később „sajnálatosnak” minősítette, hogy az én közvetlen közreműködésemet hosszabb ideig nélkülözni kellett. Ez azonban nem csupán Vámos magatartásán múlt, a lap léte nem rajta múlott. Noha Borsossal a személyes kapcsolatom változatlanul baráti volt, a lap szerkesztésben azonban a vele és a szociáldemokrata barátaival képtelen lettem volna együttműködni. Különben is München, Párizs és Zürich között aligha lehetett volna a szerkesztést működtetni.

A helyzet akkor változott lényegesen, amikor én 1952. március 1-én Augsburgban elfoglalhattam Dessewffy Gyula ajánlatára a nekem fenntartott állásomat az amerikai hadseregnél. A Szabad Európa Rádiónál nem kaphattam nekem sokkal megfelelőbb elfoglaltságot. (Hogy miért, erről a Szabad Európánál töltött későbbi munkásságomról részletesebben szólok.) Mivel a nyomorúságos, rosszul fizetett, nehéz gyári munkától szabadulni akartam, a német jóvátételi hadi dollárral fizetett kényelmes állást a magam és a családom jóléte érdekében szívesen vállaltam, noha nem nekem való és nem szellemi munka volt. Nem leltem örömet benne, már csak azért sem, mert azzal a kikötéssel járt, hogy alkalmaztatásom alatt sem irodalmi, sem politikai tevékenységet nem folytathatok.

Eleinte megkíséreltem álnéven írni. Csepregi József álnéven Dsida Jenőről készült rövid irodalmi esszémet adtam a Borsos kikapcsolásával készült Látóhatárnak. Ezt követően saját nevemmel egy részletet közöltem az Egész Látóhatár első számában Áchim L. Andrásról, még otthoni belő emigrációmban készült életrajzból, gondolván, hogy egy régi, otthon készült írás közlése miatt nem lehet a munkahelyemen bajom. Tévedtem. A CIA-nál besúgóként alkalmazott honfitársaim feljelentettek és megrovásban részesültem. A Látóhatárnál irodalmi munkásságom tehát azzal kezdődött, hogy tilos volt irodalmi és emigráns politikai tevékenységet folytatnom. Arról azonban nem mondhattam le, hogy névtelenül, titokban részt ne vegyek a szerkesztőség belső munkáiban. A müncheni újrakezdés hármunk – Vámos, Borbándi és az én – vállalkozása volt. Vámos ezúttal könnyűszerrel megvált Borsostól, mert a Szabad Európa Rádiónál kapott állásával fölényben érezte magát vele szemben. Tudta viszont, hogy sem Borbándival, sem egyedül képtelen a lapot megjelentetni. Most már nem törődött Borsos „munkájának leértékelésével", ha én is tagja leszek a szerkesztőségnek, tudomásul vette, hogy folyóiratot nélkülünk nem csinálhat. A Látóhatár 1952. májusi száma hét hónapos késéssel, már Münchenben, Borsos teljes kikapcsolásával jelent meg, noha a külső borítólapon neve még rajta maradt. De a belső impresszumon már csak az olvasható: Szerkesztőség: Vámos, München 2, Theresienstrasse 17. Ezt a számot első feleségem, E. gépelte nagy gonddal stencilre. El is maradtak a Párizsban kiadott bosszantó sajtóhibái. Ez a szám már a Nyugaton élő szellemi értékeink fölvonultatása volt: Márai Sándor, Cs. Szabó László, Szabó Zoltán, Jászi Oszkár és Borsody István írásaival az irodalomtörténet egyenrangúnak tekinthetné a régi hazai nagy folyóiratokkal, a Huszadik Századdal, a Válasszal, a Magyar Szemlével és részben a Nyugattal és utódjával, a Magyar Csillaggal, hogy csak a legfontosabbakat említsem. Örültem, hogy kimaradtak a nívótlan, politizálgató írások, az önképzőköri próbálgatások és a Látóhatár nem jutott a legtöbb rövidéletű kiadvány sorsára és átvészelte első válságát. Ugyanakkor tisztában voltunk vele, hogy a jövőben Borsos nélkül Münchenben megjelenő folyóirat jogi helyzetét előbb-utóbb tisztáznunk kell. Hogy Borsossal és a párizsi kiadást jegyző francia állampolgár, Nicole Farkassal elkerüljük az esetleges sajtójogi vitát, míg visszatérhetünk a megszokott

Látóhatárhoz, nevet kell változtatnunk. A folyóirat eddigi nevét is Szabó Dezső „Az egész látóhatár" című könyvétől kapta, legyen egyelőre „Egész Látóhatár" – javasoltam. Ehhez semmi jogi tanácsra nem volt szükségünk. Volt előttünk elég régi otthoni és újabb kinti példa is, mint Magyarság – Új Magyarság, Hungária – Új Hungária és végül Gombos Gyula egykori, kitűnő folyóiratának nevéből, a Magyar Útból idekint keletkezett Új Magyar Út. Az Egész Látóhatárból csak két szám jelent meg: az 1952. júliusi és 1952. szeptemberi. Köztünk nemcsak az ideiglenes név, hanem a lap irodalmi és politikai irányvonala sem képezte már a vita tárgyát. A szerkesztő személye és a szerkesztőség összetétele sem. A második szám belső címlapján szerepel először Vámos Imre szerkesztőként, és hogy az impresszum a szerkesztésért és a kiadásért felel. Neki volt egyedül német menekült útlevele. Úgy gondoltuk, hogy legjobb, ha ő képviseli a folyóiratot a német hatóság felé. (Nem tudtuk, hogy a demokratikus német sajtótörvény egy évente hatszor megjelenő kiadványra semmiféle hivatalos előírást nem tartalmazott.) Borbándinak és nekem már amerikai papírunk volt, ami bizonyára nem lett volna akadály, hogy egy emigráns lapon szerkesztőként és kiadóként szerepeljünk. Mint már említettem, nekem ezt az amerikai hadseregnél viselt állásom szigorúan megtiltotta. Maradt tehát Vámos Imre.

Az Egész Látóhatár első számában tűnt föl műfordításaival Horváth Béla, aki később a szerkesztőség elismert tagja lett. C.A. Macartney, a bethleni konszolidációról szólt, Borsody István „Benes és az oroszok" című tanulmányának befejező részét tette közzé. Kovács Imre a paraszti életforma változásairól írt Kemény György pedig az angol jóléti államról. Cs. Szabó László Leonardo Da Vinciről, Szabó Zoltán Bertrand Russelről értekezett. Talán szerénység nélkül említhetem, hogy a még otthon írt Achim életrajzom egy részleteként jelent meg a nyilvánosság előtt először, Bajcsy-Zsilinszky Endre 1937-ben Németh Imréhez írt és később annyiszor emlegetett részlet a csabai tragédiáról.

Az Egész Látóhatárt továbbra is irodalmi és politikai folyóiratnak szántuk. Az első szám irodalmi és kulturális esszéi után a második számban a politikai esszék kerültek előtérbe. Borsody István „Az európai egység és a német kérdés" égető problémáit vizsgálta. Kovács Imre Rajk politikai múltját és likvidálásának történetét ismertette, Komáromi István

(aki később, a vietnami háború idején a Szabad Európa Rádió egyik híradásában szabadságharcosnak nevezte a felkelőket, amiért azonnal állását vesztette) a keresztény demokrácia válságát és az újjáalakulásának lehetőségét vizsgálta. Ebben a számban jelentkezett olaszországi, genovai hosszú hallgatás után Horváth Béla „Apám hazatér" című költeményével, az akkor induló tehetséges, fiatal költő, Csokits János két versével, és Ekecs Géza (A Szabad Európa Rádió későbbi *teenager party* műsorának országos hírű szerkesztője) fiatalos lendülettel írt Olaszországi vidám útinaplójával. (Márai Sándor egy levelében helytelenítette, hogy szerinte tiszteletlenül írt Rómáról.)

A Münchenben készült Látóhatárnak és a két Egész Látóhatár számnak az emigráns írók körében olyan nagy becsülete lett, hogy Cs. Szabó László, Szabó Zoltán és Borsody István elhatározták, hogy a jobbmódú emigránsaink körében körlevél útján gyűjtést rendeznek a folyóirat nyomtatásban való rendszeres megjelentetése érdekében. A felkérőlevélben a megalakítandó Látóhatár Barátainak Társaságába belépőktől egyszeri 50 dollár felajánlást kértek, melynek fejében a társaság tagjai a folyóiratot fennállásáig ingyen kapják. (Ezt az ígéretünket 36 éven át, a folyóirat megszűnéséig, 1989. 4-ik számáig, be is tartottuk.) Borbándi korabeli feljegyzése szerint összesen 62 személy jelentkezett, s ezeknek többsége be is fizette az 50 dolláros hozzájárulást. A társasági tagok befizetésiről nekem nem maradt feljegyzésem, mert minden Vámos címére ment. A befolyt összeg idővel 3000 dollár körül lehetett, elegendő ahhoz, hogy egy időre fedezze a nyomtatással járó nagyobb költséget. Ebben az előnyös helyzetben igyekeztünk visszatérni a folyóirat eredeti nevéhez. Borsos Sándor eleinte tiltakozott a Látóhatár müncheni megjelentetése ellen, majd különböző megvalósíthatatlan javaslatot tett az együttműködésre, végül saját politikai folyóirat indításába fogott. Nicole Farkas, a francia sajtótörvények által előírt francia állampolgárságú névleges kiadó, 1959. november 2-án, bejelentette a párizsi Látóhatár megszűnését és visszaadta a hivatalos francia engedélyt. Ezzel elhárult minden akadály a Látóhatár eredeti nevének visszaállítása elől.

Molnár József munkaszobája ▪ Münchenben

A Lech mezejétől a Hudson partjáig

Vendégjátékom Augsburgban az amerikai hadseregnél csupán egy év és négy hónapig tartott. Munkahelyemet hivatalosan *„Documents Translation Unit”*-nak (dokumentumfordító egységnek) nevezték, de mi csak régi nevén Monitoring Unit-ként (különleges szolgálati egység) emlegettük. Egy augsburgi kaszárnyában volt az irodánk. Mi afféle civil alkalmazottként szerepeltünk, de étkezhettünk a tiszti étkezdében. A tizennégy hónap alatt egyetlen amerikai katonatiszt sem érintkezett velünk. Havonta Frankfurtból két amerikai civil magyar főnök látogatott meg bennünket. Az idősebb Jánosnak nevezte magát, a fiatalabbikat álnéven Franknak hívtuk. Minden hónapban ők adták át nekünk a havi fizetést amerikai dollárban és az amerikai katonai áruházakban, a PX-ben, vásárlásra jogosító igazolványt. (Érdekes módon az alkoholra szóló jegyeket megtartották, csak néha hoztak magukkal mindegyikünknek egy-egy üveg whiskyt.) Különben nem sokat törődtek velünk. Hivatalos feladatunk a magyarnyelvű esti rádióadások lehallgatása, rövid feljegyzése volt és ezekről véleményt kellett írni. Ezért is volt az egység félhivatalos neve *„Monitoring Unit”,* lehallgató egység. De a lehallgatásokat sem kellett nagyon komolyan venni. Minden este felváltva közülünk (összesen négyen voltunk és volt egy csendőr, aki az irodaszolga szerepét töltötte be) egy hallgatta a laktanyában lévő rádiókészüléken a magyar rádióadásokat. Ezért az esti munkáért minden alkalomra még külön tíz dollár járt. Anyagiak miatt tehát nem panaszkodhattunk. Bőven kitelt a német jóvátételből. Igaz, az én fizetésem fele elment a régi városrészből a pályaudvarhoz vezető főutcában lévő szállodára, amelyet akkor Csehszlovákiából kitelepített szudétanémetek vezettek. A tíz-tizenkét éves Gyurka fiúnkkal nem lakhattunk együtt egy szűk szállodaszobában, neki külön szobát béreltünk. Eleinte sok mindent nem értettem állásommal kapcsolatban, többek közt azt sem, miért ragaszkodnak az amerikaiak ahhoz, hogy szállodában lakjunk. Ezt a korábban ott alkalmazott régi, otthoni ismerősöm, Király Ernő közölte velem, mindjárt megérkezésünk utáni első este a szálloda vendéglőjében vacsorázás és borozgatás közben. Elhittem. De két-három hónap múlva Gyurka panaszkodni kezdett, hogy ő nem akar egyedül külön hálni egy tőlünk távolra eső szobában. A két főnöknek szóvá tettem, hogy családosan hosszú ideig nem élhetünk szállodában.

– Ki mondta magának, hogy gyerekkel, feleséggel szállodában kell laknia? – kérdezte az idősebbik, a János nevű.

– Király Ernő – feleltem.

– Nem. Nincs olyan előírás, hogy ott kell laknia. Vegyen ki valahol lakást maguknak.

Csak később tudtam meg, hogy Királyéknak nem voltak rendben a házassági papírjaik, s nem mertek állandóra bejelentkezni az augsburgi rendőrségen. Mivel a másik két kollégánk, Sikorszky Sándor és Halastik László legényemberek voltak, szintén szállodában laktak, Király könnyen elhitethette velem, hogy szállodában kell laknunk.

Azonnal lakást kerestem. Augsburg egyik új városrészében, a Schätzlingerstrasse 61. sz. alatt találtam is alkalmasat. A házban rajtunk kívül fiatal amerikai katonák laktak családjukkal. Miután a németeknél hivatalosan bejelentkeztem, Gyurka fiúnk azonnal mehetett az ottani német elemi iskolába. Mivel a Züridütschös németet három zürichi iskolaév után jól beszélte, hamar át tudott állni az augsburgi svábos dialektusra is. A gyerekek mégis idegennek érezték és „aminak", amerikainak tartották, úgy is emlegették, mert tudták, hogy én az amerikai hadseregnél dolgozok. Magyar származása csak a kalandozó magyarok felett 955-ben aratott Lech-mezei győzelem megünneplése napján derült ki. Ulrich püspök városában, Augsburgban, a győzelemmel kapcsolatban kalandozó őseinket az évenkénti iskolai megemlékezésekben csak *„ungarische Horde"*-ként szokták emlegetni. A tanítónő tudhatott a beavatott anyakönyvi kivonatból Gyurka magyar származásáról. Tudván, hogy egy magyar gyerek is van az osztályban, Gyurkára való tekintettel azzal kezdte beszédét: Hogy is mondjam, hogy Georg meg ne sértődjön?

Később az amerikai reenter permit birtokában, már félig-meddig amerikaiaknak számítottunk, Gyurkát be kellett íratnom az amerikai hadsereg Augsburgban élő gyermekei számára fenntartott elemi iskolába. Alig másfél év alatt három nép iskolájában fordult meg. Az amerikai iskolában az „amiból" „german boy" lett, mivel még nem tudott angolul. Nemsokára egy New York-i iskolában végre *„bungarian boy"* lett belőle. Zürichben egyszer összeveszett a ház előtt egy vele egykorú gyerekkel. S mit hallok? Euere Basler! A svájci fiú, mivel Gyurka züridütsch kiejtése idegen volt a fülének, a legrosszabbnak tartotta, amit egy zürichi elképzelni tud: bázelinek.

Augsburgot hamarosan megszerettem. Nem volt olyan gazdag és nagyzoló, mint Zürich. A háború utáni években szegényes benyomást keltett, s csak múltjával ejtett kábulatba. A Maximilianstrasse reneszánsz házai, Elias Holl városháza, a X. században román-gót stílusban épült hatalmas dóm, melyet épülőfélben Lech ostromakor messziről már őseink is láthatták. A lakosság öltözködésén még látszott a háború nyoma, a zürichi Caritas-tól kapott és Svájcban vásárolt ruháinkban elegánsnak éreztük magunkat. Az emberek általában bizakodóak voltak, mert az ipari városban már éreztette hatását a kezdődő német gazdasági csoda. Sajnos sok ismeretségre nem tehettem szert, mert nappal a laktanyában loptuk jó pénzért a napot, este meg otthon voltunk. A zürichi proletárélet után megelégedett lehettem volna, mégsem voltam az. Legjobban az bántott, hogy emigránsként semmiféle írással nem foglalkozhattam. Sokáig nem értettem, miért. Irodánk elődje – mint később hallottam – közvetlenül a háború után Németországban élő háborús bűnösök összefogásával foglalkozott, ezért tevékenysége szigorúan titkosnak számított. Az én időmre már rég hazaszállították az elfogottakat, a főbűnösöket, népbírósági ítélettel ki is végeztették. Irodánk hivatalos neve még a tényleges katonai titkosszolgálati időkből maradhatott. Nem tudom, mióta, de még mindig *„Documents Translation Unit"*-ként szerepelt. Néha kaptunk ugyan egy-két látszatfeladatot, de kaszárnyában töltött időnk nagy részében gumipuskával, unalomból célba lövöldöztünk. Ugyanakkor a Szabad Európa Rádió már megkezdte munkáját, amelyből én tétlenségre ítélve ki voltam zárva.

Amerikai magyar főnökeink (más amerikai felénk se nézett) foglalkoztatásunkkal alig törődtek. Havonta egyszer-kétszer Frankfurtból meglátogatott bennünket két amerikai magyar, János és Frank, elvitték a rádióadásokról készült följegyzéseinket, s ha tervekkel álltunk elő, meghallgatták és visszamentek Frankfurtba. A semmittevéshez még autó is állt rendelkezésünkre, eleinte egy nyitott jeep, majd egy vadonatúj Ford kocsi, melyet Halastik Laci gondozott és vezetett, ha valahova akartunk menni. Kezdettől mondogattam is kollégáimnak, ennek nem lehet jó vége, az amerikaiak majd rájönnek, hogy semmi szükségük ránk. Ez hamarosan be is következett, mihelyt megkötötték a békét az USA és Nyugat-Németország között, már nem nyomtathattak Németország terhére hadi

dollárokat. De addig még másfél év telt el. Csak az volt a fontos, hogy a titoktartási előírásokat betartsuk. Mikor megjött az USA-ba szóló beutazási engedélyem, a reenter permit megszerzése érdekében 1952 októberében az Egyesült Államokba repültem. New York-i rövid tartózkodásom idején láttam Truman elnököt is. Választási gyűlésre jött New Yorkba. Sajnos Eisenhowerrel szemben megbukott. Nem mulaszthattam el, hogy ki ne menjek a Broadway-re a várakozó embersokaság közé. Mikor autója közelünkbe ért, lelkes taps és hangos kiáltozás fogadta: Harry! Harry! A hivatalában Mr. President Truman és nem mint nálunk „nagybányai vitéz Horthy Miklós kormányzó úr őfőméltósága". Mi lett volna, ha Budapesten láttára: Miki! Miki! – kiáltották volna a járókelők. De miért is kiáltották volna, Horthy nem volt népszerű.

Megérkezésem után jelentkeznem kellett Washingtonban. Egy New York-i irodában, melynek ajtaján valamiféle magáncégre utaló hamis felirat volt, kezembe nyomták a vonatjegyet és közölték velem, hogy a pályaudvaron valaki várni fog. Máig sem tudom, hogy Amerikában minden vonat olyan szalonkocsikból áll, melyben én utaztam, kerek asztalokkal, körülöttük kényelmes fotelokkal, remek kiszolgálással. (Vonaton csak egyszer utaztam Amerikában.) A washingtoni pályaudvaron egy miniszteriális tisztviselő várt és autójával elvitt a pályaudvartól meglehetősen messzi hadügyminisztériumba, a Pentagon néven (ötszögletű), világszerte ismert épülettömbbe, melynek méretei minden elképzelésemet felülmúlták. Körülötte szinte beláthatatlan autópark, belül a földszinten mindenütt üzletek: vendéglők, kávézók, fodrászszalonok, ruhaüzletek a tisztviselők kényelmére. Engem valamelyik emeleten a vendégem egy irodába vezetett, ahol felírták személyi adataimat, majd újlenyomatot vettek tőlem (a svájci rendőrség után életemben másodszor), de ezt itt természetesnek tartottam. Másnapra készen volt az igazolványom, hogy a „War Department" „administrative" alkalmazottja, afféle segédhivatali asszisztens vagyok. Míg az igazolvány elkészült, Gyurkával bekalandoztuk Washington központját. Végigsétáltunk a Potomac partján, melyről egy dilettáns költő (Az Új Magyar Út akkori szerkesztője) lelkesedve írta: „Potomac, Potomac, itt hozom a fiamat". A „fiamat" ugyan nem rímelt a Potomac-ra, mert angolul ugyan a-val írják a folyó nevét, de e-vel ejtik. Gyurkának és nekem is, a pesti Duna sokkal szimpatikusabbnak tűnt.

Megálltunk a Fehér Ház bejárata előtt, megmásztuk a nyolcvan méter magas Washington-obeliszket, megcsodáltuk a Kapitol kupoláját, mely jóval hatalmasabbnak látszott, mint a magyar parlamenté. Másnap indultunk vissza New Yorkba. Közben elhatároztam, hogy New Yorkból a Greyhound autóbusztársaság kocsiján (ez sokkal olcsóbb volt, mint a vonat) felkeresem a Látóhatár legfontosabb munkatársait. A busz a nagyobb benzinkutaknál szünetet tartott. A többiekkel én is ittam egy híg amerikai kávét, hozzá egy szelet *apple pie*, almás lepényt, de már a negyedik megálláskor lemondtam róla, mert mindegyiknek ugyanaz a gyári íze volt. Oberlinben Jászi Oszkárt kerestem föl. Felesége, Ráchel asszony szívesen fogadott, mikor megtudta, ki vagyok és honnét jövök. (A vele történt beszélgetésről részletesebben az írókkal való kapcsolatom történetéről szóló fejezetben.) Clevelandban Reményi Józseffel, a magyar irodalom első amerikai hírverőjével félnapos megbeszélést tartottam egy kávézóban a Látóhatár amerikai terjesztésének lehetőségeiről. Utoljára Borsody Istvánt kerestem föl Pittsburghban, aki nemcsak kitűnő politikai gondolkodó volt, hanem Nagy Ferenc lemondásáig a washingtoni magyar követség paraszti sajtóattaséja is. A személyes találkozástól a Látóhatár dolgában sokat vártam, mert a sokszorosított Látóhatár harmadik számától állandó munkatársa volt a folyóiratnak. Főként az amerikai terjesztésről és egy esetleges baráti támogató testület lehetőségéről akartam vele beszélgetni. Megbeszélésünkre tudtom nélkül meghívta a helyi magyar nyelvű bányászújság szerkesztőjét is. Ebből augsburgi munkahelyemen visszatérésem után kellemetlenségem támadt, amire nem számítottam. „János" nevű főnököm azzal fogadott: Maga titokban, anélkül, hogy engedélyt kért volna tőlünk, Pittsburghban meglátogatta Borsody Istvánt. Megszegte a szolgálati szabályt. Szédülni kezdtem. Honnan tudják ezt Frankfurtban? – forgott a fejemben. Borsody biztos nem jelentette a magánbeszélgetésnek szánt találkozásunkat. Ez csak a bányászújság szerkesztője lehetett, hiszen más nem volt jelen. Az amerikai bányászszakszervezet lapjának a szerkesztője az FBI besúgója? Ez a híres amerikai demokrácia? Mégiscsak igaz lehet, amit még odaát hallottam: ha az FBI kivonná ügynökeit az amerikai kommunista pártból, taghiány miatt azonnal megszűnne. Szerencsére János nem firtatta tovább a dolgot, csak szemrehányást kaptam.

1953. április 22-én bekövetkezett, amitől kezdettől tartottam; mindannyiunknak fölmondtak. A hadsereg kötelékében működő Monitoring Unitot megszűntették. Másfél év után az utcára kerültem, németországi tartózkodási engedély nélkül, de szabad lettem. Most már szabadon szerepelhettem az emigrációban, saját nevemmel jegyezhettem írásaimat, s főként nyíltan részt vehettem a Látóhatár munkájában. De ez is csak elméletben látszott lehetőségnek, ha nem sikerül állást kapnom a Szabad Európa Rádiónál, mely automatikusan tartózkodási engedéllyel jár, nem maradhatok Németországban, mert a reenter permittel kivándoroltnak tekintenek és bármikor kitoloncolhatnak. Családostul tehát rövid időn belül vissza kell repülnöm New Yorkba. Mint új bevándorolt, életemet ott is a legalacsonyabb fokon, segédmunkásként kell kezdenem, míg nem tanulok meg jól angolul.

A Látóhatár utolsó sokszorosított számát és a két egész Látóhatár számot feleségem E. írta stencilre, az első nyomtatott szám kéziratát is ő tisztázta le a német szedők számára. A második, áprilisi számban még a hivatalomban rám rótt írástilalom idején jelent meg Hódi András álnévvel leadott ismertetésem Horthy Miklós emlékiratáról *(Ein Leben für Ungarn, Atheneum Verlag, Bonn, 1952).* Ugyanebben a számban jelent meg Dessewffy Gyula írása a Szabad Európa Rádió működésének másfél éves tapasztalatairól. Úgy hallottam, hogy engem legfeljebb csak afféle kutatómunkára tartott alkalmasnak (nem sejtettem, kinek az információja alapján, hiszen személyesen nem ismert), azért ajánlott a rádiós állás helyett – mint már említettem – volt munkahelyére, a Radio Monitoring Unithoz. Állásomat vesztve most személyesen jelentkeztem nála. Közölte velem, hogy álláspontja nem változott velem kapcsolatban. Király Ernőnek tett ígérete után engem amúgy sem tudna alkalmazni, „túlzott tehertételnek érezné" mindkettőnk felvételét. Király után egy másik kollégát, Halastik Lászlót mégis fölvette. Csak engem talált túlzott tehertételnek. Később, 1953. szeptember 24-i, hozzám írt levelében elutasító magatartását azzal indokolta: Neki „tapasztalt, színes riportok megírására alkalmas… all round emberek kellenének", csak éppen nem tette hozzá, mint Csonka Emil, Szálasi egykori ifjúsági vezére, aki már otthon „Országjárás Szálasival" című könyvében bebizonyította, hogy ért a színes riportok megírásához. Én hiába voltam 1945-ben az Újságírószövetség

tagja, hiába jelentek meg írásaim a Szabad Szóban és a Magyar Nemzetben, engem nem tartott alkalmasnak. Ebben a levelében be is vallotta: „Zsákba macskát soha életemben nem árultam, alkalmazásodtól húzódtam politikai okok miatt". Hogy ezek mik voltak, sohasem árulta el.

Hosszú időre elestem miatta attól a lehetőségtől, hogy állandó kapcsolatban lehessek a magyar irodalommal, sajtóval, amit a rádióbeli állás biztosított munkatársainak. Kezdődött elölről a szellemi lemaradás és terhes fizikai munka. Ezúttal már nem Európában, hanem Amerikában.

Csak kevesen tudták fölfogni, milyen kilátástalan helyzetbe kerültem állásom elvesztésével. Nem csupán jövedelem nélkül maradtam. Svájcba nem mehettem már vissza és Németországban sem maradhattam. Búcsút kellett vennem Európától, mert állásom elvesztésével megszűnt a németországi tartózkodási engedélyem. Borbándi az Új Látóhatár történetében azt írta: „Molnár József 53 májusában kivándorolt az Egyesült Államokba", ott gyári munkásként kellett megkeresnie a kenyerét és vigasztalásul legalább hozzátette, nem sokkal később külső munkatársként dolgozott a SZER New York-i szerkesztőségének. Vámos csak annyit jegyzett meg, Molnár elment Amerikába „szerencsét próbálni". A kívülállóknak ilyen egyszerűnek látszott minden. Sőt, egy fél évszázad múlva azt olvasom Borbándi könyvében: „elutazása előtt Molnár Józsefet megbíztuk az amerikai munkatársakkal és előfizetőkkel kiépítendő kapcsolatok önálló gondozásával". Egyszerűen megbíztak. Kik, mikor? Mivel el kellett hagynom Németországot, társaim újra kívülállónak tekintettek, akit csak úgy meg lehetett bízni, és utólag úgy látszott, én meg csak úgy elvállaltam. Vélt barátaimnak eszükbe se jutott, miből fogok kezdetben odaát megélni, vagy talán némi segítségre lenne szükségem, míg munkát találok és lakást tudok bérbe venni. Igaz, nem is vártam segítséget. Jól emlékeztem Truman elnök mondására: „aki Washingtonban barátot akar, vegyen magának egy kutyát". Az emigrációban sem volt ez másként.

Nem emlékszem pontosan, hány dollárral a zsebemben indultam Amerikába. Sok nem lehetett. Talán kaptam egy-két hónapi végkielégítést, és néhány megtakarított dollárom is volt még. 1953 májusának közepén zsebemben a *„Documents Translation Unit"* kapitányának, Edward E. Coplez levelével – *„Whom it May Concern"* (akiket illet) mostohafiammal,

Gyurkával, aki akkor jobban ragaszkodott hozzám, mint az anyjához, akarva, nem akarva, nekivágtam Amerikának. E.-nek odaadtam a megtakarított csekély pénzem felét, és Augsburgban hagytam, hogy nélkülem szabadon élhesse világát. Házasságunk már úgyis rég felborulóban volt. Azt ajánlottam neki, jelentkezzék a rádióban egy gépírónői állásra. Így elszakadhatunk békésen egymástól. A rádióban Csonkánét, Szálasi volt titkárnőjét tartották a legjobb gépírónőnek. E. nemcsak olyan jó gépírónő volt, hanem elsőrendű gyorsíró is. Dessewffy azonban az átkot rá is kiterjesztette azzal az ürüggyel, hogy New Yorkba kell utaznia, nem is fogadta, és gyors- és gépírónői képességét kipróbálásra se méltatta, noha amerikai szempontból múltját nem lehetett kifogásolni, legfeljebb csak azt, hogy az én feleségem volt, de ez csak a „demokrata" gróf szemében lehetett szálka.

1953 májusának elején, zsebemben a reenter permittel, New Yorkban Gyurkával együtt leszálltunk a repülőgépről.

Hova, merre?

Minket nem várt senki, hogy útbaigazítson. Később egy képes folyóiratban olvastam a bevándorló zsidók fogadtatásáról. A bevándorlót már a repülőtéren várta az *„Immigrant Aid Society"* embere, azonnal elhelyezte egy szállodában, míg sikerült lakást találni számára. A családosoknak elsősegélyként 7000 dollárt utaltak ki. Mi, magyar bevándorlók segítségre nem számíthattunk. A Broadway-n ideiglenesen vettem ki egy szobát, s aztán újsághirdetések alapján elindultunk Gyurkával lakást keresni. A város nem volt egészen idegen számomra. Két évvel azelőtt két hónapig vártam ott a reenter permitre, s megismertem a földalatti járatokat, s térkép alapján jól eligazodtam. A Jacksonheights nevű városrészben egy bevándorolt olasz házában találtunk is egy üres, kiadó szobát konyhával. Másnap Copley százados ajánló levelével jelentkeztem a Szabad Európa Rádió New York-i magyar osztályán, ahol már várt Gombos Gyula. Noha Copley kapitány – ismeretlenül, hiszen sohasem láttam – a legjobbakat írta ajánló levelében rólam, de semmi reményem nem volt, még arra sem, hogy külső munkatársként alkalmi munkát kapjak. Utólag tudtam meg Dessewffy leveléből, hogy a New York-i részleghez „a legmelegebben ajánlott", de mindjárt hozzá is tette, hogy az ottani részleg szűk keretei miatt alkalmaztatásom teljesen reménytelen volt.

Az amerikai személyzeti osztály főnöke, mit sem tudva Dessewffy elutasító magatartásával, érintkezésbe lépett alkalmaztatásom ügyében a müncheni amerikai vezetőkkel, akik természetesen megkérdezték a magyar osztály főnökét. Dessewffy kérdésükre szemforgatóan azt felelte, „nem ellenzi átjövetelemet, de nem mondhatja, hogy szüksége van rám". A rádió személyzeti dolgaiban Dessewffy döntött kezdettől fogva, döntését amerikai főnökei mindig elfogadták. Most is.

Ezzel hosszú időre eldőlt a sorsom. Előző két amerikai utamon még turistának érezhettem magamat Amerikában, mert csak a reenter permit meghosszabbítása végett mentem, az út vissza Európába nyitva volt előttem. Most én is bevándorló lettem, mint az a régi másfél millió magyar, aki József Attila „Hazám" című versével „kitántorgott Amerikába". Én is csak kitántorgó voltam. Sohasem kívánkoztam Amerikába, nekem nem volt az ígéret földje. Ha a svájci hatóságok nem kényszerítenek kivándorlásra, talán sohasem láttam volna meg az új világot. Közülünk csak Kovács Imre volt leginkább megelégedve Amerikával. Eleinte tréfásan azt szokta mondani: „Amerikát az én méretemre szabták". De később már ő is elvágyott onnét, talán nem is annyira Magyarország iránt érzett honvágya miatt, mint Európa iránt. Kezdettől úgy éltem Amerikában, mint az Achim életrajzomban emlegetett agrárszocialista Bozó Antal, aki alig tette be lábát Amerika földjére, 1907-ben Detroitból azt írta a mindszenti bírónak, „ha a munkásházakat osztják odahaza, ami az én részemre előjegyezve lett, azt megtartani szíveskedjék, mert ősszel már otthon leszek". Én emigráns voltam, az őszben nem reménykedhettem.

Egyelőre Amerikában is csak a legrosszabbul fizetett gyári munka várt rám, mint fél évszázaddal előtte Bozó Antalra és bevándorló társaira, mert itt – mint levelében írta – „nyelvünkkel nem igen tudunk boldogulni". Az én angol tudásom is igen hiányos volt ahhoz, hogy valamiféle igényesebb munkát kapjak. Alulról kellett kezdenem, mint Svájcban – bár itt a hatóság nem írja elő –, milyen munkát vállalhatok, szabad ember vagyok, oda mehetek, ahová akarok, olyan munkát vállalok, amihez értek, amire fölvesznek. Itt is elmegyek kezdetnek egy csokoládégyárba, karácsonyi mikulásokat vagy húsvéti nyulakat gyártani. A telefonkönyvből kinéztem a Loft csokoládégyár címét, a szótárból kikerestem, hogyan mondják angolul a nyulat és jelentkeztem szezonmunkára a személyzeti osztályon.

Elmondtam, hogy most jöttem Európából, Zürichben a *Lindt & Sprüngli* csokoládégyárban dolgoztam. Nem illetődtek meg a svájci gyár nevének hallatára. Megkérdezték, mit csináltam ott.

– Rabbit – mondtam magabiztosan –, nyulat.

Erre nagy nevetés tört ki, mert a rabbit angolul mezei vagy házinyulat jelent, a húsvéti csokoládényúlnak angolul egészen más neve van (úgy emlékszem, bunny), de ez nem volt benne a szótáramban. Azonnal föl is vettek, másnap már munkába is állhattam. Új albérleti szobát kellett keresnem, mert a Jacksonheights nevű városrész, ahol egy olasznál viszonylag olcsó szobát béreltem kettőnknek, messze volt a gyártól. Kéri Pál ajánlására, akinek a nevét már otthonról ismertem Achim temetéséről írott tudósításaiból, a Broadway-re költöztem, abba az olcsó szállodába, ahol ő lakott. Onnét a földalattival egy jó fél óra alatt beértem a gyárba. Puerto Ricóból áttelepült munkatársakkal dolgoztam együtt. Ők született amerikai állampolgárok voltak, mert Puerto Rico az Egyesült Államokhoz tartozott, ha nem is volt tagállam. Egymás közt egy általam ismeretlen keverék nyelvet – spanyol-indián-angol – beszéltek. Angolul még kevesebbet tudtak, mint én. Hiába voltam Amerikában, tőlük aztán míg a gyárban dolgoztam, nem tanulhattam angolul, inkább ők tőlem, mert én kinéztem a szótáramból a szükséges angol szavakat. Ezek a szerencsétlen, majdnem analfabéta munkások talán egyenest az amerikai nagybirtokosok cukornádföldjeiről jöttek. A repülőgépek útlevél nélkül naponta tömegesen ontották őket a New York-i repülőtérre. Ők adták a világváros legalsó és egyre szaporodó társadalmi rétegét. A harlemi négereknél is kevesebbnek számítottak. Az én időmben már kezdték tömegesen megszállni a West Side leromlott házait, ahonnét az európai eredetű lakosság kiköltözött. Ezek az utcák túlzsúfoltság miatt elpiszkosodtak és éjszaka veszélyessé váltak. Egy lakásban több család is meghúzódott. A legrosszabbul fizetett munkákat végezték. A Loft gyár pár hónapos szezonra szerződtetett munkásainak többségét is ők adták. Az öntödében a férfiak, a lányok és asszonyok inkább csak a csomagolásnál dolgoztak. Így én is egy férfiakból álló csoportba kerültem. Az együttlétet nehezen tudtam megszokni velük, nemcsak azért, mert majdnem csupán süket-néma jelekkel tudtunk egymással érintkezni. Undorított faragatlan primitívségük: ha rájuk jött – mint valamikor a

fiatal magyar bakák a laktanya hálószobáiban – csokoládéöntés közben szellentő versenyeket rendeztek és egymás hátát veregetve nagyokat nevettek. Annál kellemesebb benyomást tettek rám a többnyire fiatal lányok és asszonyok. Az újonnan jöttek az első munkanapon még megkopott, napszítta, színehagyott ruhákban jelentek meg a munkahelyükön. Egy heti munka után ledobták magukról a Puerto Ricóból hozott kifakult rongyot és három dollárért vett olcsó, de mégis ízléses konfekcióruhában jelentek meg. A déli ebédszünetekben már olyan előkelő lendülettel tartották kezükben a hosszú szopókás cigarettát, hogy a legelőkelőbb magyar úrilányok is megirigyelhették volna. Arcukra a spanyol és indián vérkeveredés szép kávébarna tekintetet varázsolt. Nem győztem csodálni hirtelen pillangóvá változásukat. Ha férjhez mentek, rövidre vágatták szép hosszú, fekete hajukat.

Négerek is dolgoztak a gyárban, de csak kevesen. Ők Puerto Ricóiakhoz és hozzánk, friss bevándorlókhoz képest őslakosoknak számítottak. A rosszul fizetett élelmiszeripari munka az újonnan jöttek privilégiuma maradt, a fekete bennszülöttek már jobb munkahelyeket kerestek. Többségükben Manhattantól északra a Harlem nevű városrészben laktak. Este, ha betévedtem a Harlem fele tartó földalattiba, sötét Afrikában éreztem magamat. Az ötvenes évek elején, mikor én a várossal ismerkedni kezdtem, a lakosságának alig egynegyede volt New York-i bennszülött. Ezért gyenge angol tudásommal és magyaros kiejtésemmel viszonylag könnyen elkeveredtem a többségében angolul rosszul beszélő tízmilliós embertömegben. Csak a szokásaikat kellett megfigyelnem. A földalattin például a férfiak beletemetkeztek újságaikba és nem adták át helyüket a nőknek, a liftben viszont levették a kalapjukat, ha egy nő lépett be. Ez utóbbit én is kipróbálom – gondoltam. Munkaközben mindig a fejünkön volt a fehér cukrászsüveg, legközelebb, ha egy nő belép a gyári liftbe, azonnal lekapom. Mikor ezen morfondíroztam, épp egy néger nő lépett be. Egy gyors mozdulattal lekaptam a süveget. A néger nő értetlenül nézett rám, de elmosolyodott. Bizonyára nem volt hozzászokva, hogy a fehér férfiak az ő jelenlétében levegyék a kalapjukat.

Egy rövid ideig egy szállodában laktam Kéri Pállal, aki sokat mesélt nekem az első világháború előtti időkről, Tisza István meggyilkolásáról (amiért az ellenforradalmi sajtó őt tette felelőssé). A Szovjetunió

kicserélte őt is magyar hadifoglyokért. Szovjetunióbeli emigrációjáról csak arra emlékszem, hogy Moszkvába érkezése után Trockij megkérdezte, van-e valami kívánsága. Egy útlevelet szeretnék – felelte. Megkapta. Hamarosan el is hagyta a Szovjetuniót. Igen szegényesen élt feleségével, de sávos fekete öltönyében itt is mindig elegáns volt. Az ő kapcsolata révén egész nyárra bérbe vehettem egy orosz mérnök jól berendezett lakását, Broadway valamelyik mellékutcájában. Csak pár hónapig laktam ott, míg a mérnök családjával vissza nem jött a nyaralásból. Sem az utcára, sem a házszámra nem emlékszem. Egyemeletes ház volt, az utcáról széles lépcső vezetett a lakásba. A mérnök családjával a földszinten lakott, az emeleten valamelyik szobában egy orosz hercegnő. A mérnök figyelmeztetett, hogy az öreg hercegnő éjszakánként sokszor sír és sikoltozik. Szerettem volna megismerni, de míg ott laktam, alig láttam, alig hagyta el a szobáját, késő éjszaka néha hallottam jajgatását. Az új albérletet – hamarosan – otthonomnak éreztem. Volt benne berendezett konyha is és az első világos, nagyalakú szobában egy valóságos íróasztal. Öröm lett volna rajta dolgozni, de 1953 második felében mégsem küldtem írást Münchenbe, mert a kenyérkereset és egyéb gondjaim miatt alig jutott időm komolyabb írásra. Szabad időmben a tizenegy éves Gyurkával foglalkoztam vagy barátaimat látogattam. Egyik magyar ismerőstől kaptunk egy helyes kis kutyát. Gyurka végtelenül örült neki, ha egyedül maradt, eljátszadozott vele. Az öröm csak pár napig tartott, mert egyszer kivitte sétálni, a kutya leugrott a járdáról és egy taxi azonnal elgázolta. Így aztán szórakozásul csak az olvasás maradt. Az augsburgi amerikai iskolában elég jól megtanult angolul, de azt akartam, hogy a magyart se feledje. Valahonnét megszereztem a „Pál utcai fiúk" magyar kiadását. Mivel csak négy évet járt otthon magyar iskolába, Svájcban németül, majd Augsburgban angolul tanult, ezért magyarul már nem szívesen olvasott. Esténként én olvastam föl neki egy-egy részletet, amelytől valóságos Pál-utcai-fiúk-lázba jött és másról sem lehetett vele beszélni. Jó alkalom, hogy ne csak értsen és beszélni tudjon magyarul, hanem olvasni is. Elhatároztam, hogy abbahagyom a fölolvasást. Tudsz te magyarul – mondtam neki. Napok alatt úgy belejött a magyar olvasásba, hogy az egész könyvet újra meg újra elolvasta, többé nem is kérte, hogy olvassak föl neki. Gyerekkoromban én persze nem jutottam hozzá ehhez a csodálatos ifjúsági regényhez

(Csepregen csak egy katolikus imakönyv volt a lakásban). Méltán elcsodálkoztam, hogy az idegen világban, ahol már angol nyelvű ifjúsági könyvek olvasásába is belekezdett, miért tudta Molnár Ferenc remekműve olyan lázba hozni gyerekes fantáziáját. New York közepén hetekig Pál utcai lázban élt. Jó két évtized után Münchenben meglátogatott a lakásomon Sárközi Márta. Nem feledtem el megkérdezni, mi lehet a titka a „Pál utcai fiúk" sikerének. Márta elmondta, hogy apja úgy írta a regényeit és színdarabjait, mint ahogyan a mérnökök megtervezik az épületet. Egyik karácsony előtt egy kiadó ifjúsági regényt kért tőle, amit az ünnepekre szeretne megjelentetni. Molnár Ferencnek nem volt ideje tervezgetésre, visszavonult egy kávéházba és pár hét alatt megszületett a „Pál utcai fiúk" elragadó története. A tizenkét éves Gyurka első, s talán utolsó magyar élménye a hatévesen elhagyott Budapestről. Nem tudom, járt-e azóta Magyarországon, s eszébe jutott-e a New York-i rengetegben a „Pál utcai fiúk".

Egy angol nyelvű könyvre is emlékszem, melyet már nem kellett felolvasnom neki. Ő kérte. Csak nagy huzakodva mert előállni kérésével. „Nem tudom, megmondhatom-e és megveszed-e? Egy olyan könyvet akarok, nyögte ki végül hosszú biztatásomra, amelyben benne van a **nő** leírva és lerajzolva, de minden legyen rajta". Tizenegyedik évében lehetett akkor. Legközelebb a Times Square valamelyik könyvkereskedésében megvettem: itt a könyv, amit kértél és letettem eléje. Sohasem beszéltünk később róla. Tudtam, hogy a kamaszkorból megtette az első lépést a férfikor felé.

A kapcsolat régen megszakadt közöttünk. Nem én akartam… Mikor ezeket a sorokat írom, az egykori kamasz hatvankét éves…

1953 nyara már a vége felé járt, újból költözködnöm kellett, mert várható volt, hogy az orosz lakástulajdonosék visszajönnek a nyaralásból. Szerencsémre Antal Ödön révén összeakadtam egy korábbi magyar bevándorlóval, aki a várható üldöztetések elől a háború alatt menekült el Magyarországról, s jobb környékre, nagyobb lakásba költözött, s régi kétszobás lakását némi használt bútorral hajlandó volt olcsón átadni. A lakás a nyugati oldalon, West Street 110. számú utcában, a hetedik emeleten volt, két utcával Jávor Pál lakása előtt, közel a Columbia Egyetemhez

a Broadway-ból nyílott. Az utca másik végében New York legnagyobb neogótikus temploma állott, ha kinéztem a balkonszerű ablakon, rálátottam. A ház kívülről még előkelőnek látszott, a hallban éjjel-nappali portás teljesített szolgálatot. Új ismerősöm mégis túladott rajta, mert tudta, amit én nem tudhattam, hogy a 109-es utca után a környező házak lakásai tömegszállásokká válnak. Örültem, hogy saját otthonom lesz, nem kell szállodában vagy albérletben meghúzódnom. Az otthagyott pár darab régi bútor, asztal, ágy, szekrény, a beépített konyhafelszerelés néhány használt edénnyel átsegített az első nehézségen. Hogy otthonosabbá tegyem, egy képkereskedőnél vettem két Gauguin színes lenyomatot, darabját egy dollárért. (Az egyik még ma is megvan Montecompatriban, a volt hálószobánk falát díszíti, a másik ott maradt New Yorkban.) Közben megérkezett Európából E. is, mivel semmi reménye nem volt gépírónői állásra a Szabad Európa Rádiónál. Hozta magával összes rongyait, de a fényképalbumot valahol Németországban elhagyta, mert nem fért a csomagjába, nem törődve azzal, hogy ez a viszontagságokon át megőrzött album jóformán fiatalságom egyetlen hazai emléke volt. New York-i együttélésünket azzal kezdte, hogy levélben panaszkodott rám Augsburgban hagyott textilügynök barátjának, aki a háború utolsó éveiben Magyarországról hamis papírokkal Németországba szökött, így elkerülte a gettót és az elhurcolást. „Neked jó, nem áll mögötted csendőr!" A levél kiesett a köténye zsebéből, Gyurka találta meg s elrejtette. Mikor este hazajöttem a munkából, elém tette: olvasd el, ezt írta rólad anyu Sz. Gyula bácsinak. Gyurka bizalma és ragaszkodása megrendített, de a levél elolvasása után tudtam, hogy az első adandó alkalommal el kell válnunk, addig is el kell viselnem. Szerencsére hamar talált egy neki megfelelő munkát Terhesné ismert magyar vendéglőjében, ahol idővel pincérnőként kiszolgált, ismeretségeket köthetett. Anyagilag legalább nem szorult az én sovány keresetemre.

Főnököm a Loft csokoládégyárban, nagyon megbecsült, mert a csokoládékeverő vörösréz belsejét esténként olyan fényesre mostam ki, mint ahogy Svájcban tanultam. Igyekezetemet látva fejét csóválta és megveregette a vállamat: „Elég, ha egy nedves ruhával nagyjából kitörlöd, kár ennyi munkáért. Holnap úgyis csokoládé jön bele". A szezon végén beajánlott az irodába, hogy bízzák rám a visszahozott dobozok

szortírozását és raktározását, míg a beteg raktárkezelő meggyógyul. Ez a kis siker önbizalmat öntött belém, bár a raktáros beosztásom nem növelte nyomorúságos keresetemet. Ruhát egy használtruha üzletben vettem. Még tisztességes kalapra sem tellett. Olcsó micisapkában jártam. A földalatti megállóban az ismerős kalauz reggelenként bonjour Monsieur-vel köszönt, a baszk sapka miatt sokáig azt hitte, hogy francia vagyok. A napi negyvennyolc óra, oda-vissza kétórai földalatti utazás ellenére igyekeztem a kevés szabad időmet hasznosan kihasználni. A legnagyobb gondom volt az angol nyelv gyors elsajátítása. 1954 elején beiratkoztam az elemi iskola esti nyelvtanfolyamára. Én sem „átallottam úgy lebocsátkozni" – mint egykor Misztótfalusi uram Belgiumban –, hogy koros fejjel „a gyermekek (főként puertoricóiak) közé üljek, s azoktól tanuljak".

Az első évben a Látóhatár terjesztésére adott „megbízásnak" csak keveset tudtam eleget tenni, pedig most utólag is sértőnek tartom magamra nézve ezt a kifejezést, akkor erről még nem tudtam (csak Borbándi könyvében olvastam erről), de szívügyemnek tartottam az amerikai terjesztés megszervezését, mert tudtam, hogy a lap az amerikai előfizetők nélkül nem fog sokáig megjelenni. Még a nyomtatásban megjelent szám előtt, utolsó augsburgi évemben megegyeztünk, hogy mivel Vámosnak van egyedül közülünk német menekült papírja, név szerint ő jegyzi a lapot, mint szerkesztő és kiadó, Borbándi és Molnár neve pedig főmunkatársként kerül az impresszumra. Mivel ekkor még annyira megbíztunk egymásban, ezt a szóbeli megállapodást nem fektettük le írásba, Vámosnak meg esze ágában sem volt betartani. Végül Borbándi neve mégis rákerült a lapra, mivel én Amerikában távol éltem, az enyém meg lemaradt. A velem jóban és rosszban egyaránt kitartó Derecskey Károly barátom kifogásolta, hogy engem elfeledtek. Borbándi Vámossal egyetértésben azt felelte: Molnár dolgozzon előbb a lapért! A kényelmes állásban és jólétben fogalmuk sem volt arról, milyen nehéz körülmények között élek és ráadásul állandó családi bajokkal küzdök.

New York azokban az években a kelet-európai emigráns politikusok, írók, újságírók legnagyobb központja volt. A magyarok a Nemzeti Bizottmány és a Szabad Európa Rádió New York-i irodája körül csoportosultak. Lehettek vagy harmincan, de a volt parasztpártiak közül csak

Kovács Imre, Szabó Pál és én éltem ott, közeli barátságban Gombos Gyulával és Derecskey Károllyal, őket persze mindjárt az első napokban felkerestem.

Kovács Imre a Szabad Európa Bizottságtól elbocsátva eleinte Miltonban egy bevándorolt galíciai kertészetben dolgozott részben olasz és spanyol munkatársak között. A szokatlan, nehéz testi munkával fele annyit sem keresett, mint elbocsátása előtt New Yorkban a Szabad Európa Bizottságnál. Mikor először jártam Amerikában, még egy Boston melletti, régi indián falu helyén épült diákvárosban lakott egy albérleti diákszobában fiatal feleségével, Deborahval, aki már korábban a Harvard egyetem hallgatója volt, s akkor várta gyermeküket. A kertészkedésben elveszett év után nehezen haladt az angol nyelv elsajátításában, s be kellett látnia, hogy egyetemi erőlködése hiábavaló, ezért várandós feleségével visszatért New Yorkba. Egy ideig a *„Ninety and Nine”* című regényét írta, de a kapott előleg elfogyott és kénytelen volt gyári munkát vállalni. Megérkezésem idején már egy gyárban betanított munkásként repülőgépek szellőztetéséhez esztergált villanymotorokat. Egy alkalommal, mikor munkahelyén felkerestem, éppen sztrájkoltak és sztrájktáblát magasra emelve sétált föl-alá a gyár épülete előtt. Le is fényképeztem, sajnos a kép időközben elveszett, most fél évszázad után jó bizonyíték lehetne arra, mit vállalt s mekkora árat fizetett Kovács Imre azért, hogy elveiért önként elhagyta Magyarországot. Egyelőre *„New York Queens Village”* nevű városrészben Deborah szüleinek villaszerű házában húzódtak meg egy emeleti szobában. A fiatalkorától függetlenséghez szokott Kovács Imre nehezen tudott alkalmazkodni és beleilleszkedni a Labenow családba. Apósa – ha jól emlékszem – az orosz októberi forradalom után vándorolhatott ki Amerikába. Itt fogorvos lett, de a mi időnkben már a New York-i fogorvosok egyesületének elnöke volt és szabad idejében festegetett. A lakás tele volt dilettáns képeivel. Imre szerint bizonyára rossz fogorvos lehetett, ezért vállalta az elnökséget. Igaz, az após sem tudott mit kezdeni magyar vejével. Egy alkalommal ketten ültünk a szalonban, s azt kérdezte tőlem: – Mondd, Joe, ez az Imre tényleg olyan nagy *gay* volt Magyarországon, mint mondja?

Imre pedig egy más alkalommal, mikor apósa a falon függő dilettáns festményeit mutogatta nekem, magyarul a fülembe súgta:

– Egy szavát se hidd el neki.

– Mit mondott, Imre? – kérdezte.

Hirtelenjében azt feleltem:

– A tengerparti tájkép tetszik neki a legjobban.

Deboraht ritkán láttam. Ha néha hazakísértem Imrét, legtöbbször a kertre nyíló nagy szalonban ült, tanult vagy olvasott. Mikor beléptünk, fölnézett:

– Hi sweety – köszöntötte Imrét s tovább olvasott. Föl se kelt.

Mi pedig mentünk a konyhába vacsorát készíteni. A konyhában mondtam Imrének:

– Deborah egész nap itthon van féléves kislányotokkal, lenne ideje, hogy főzzön valamit neked.

– Azt úgy se lehetne megenni – felelte Imre, s vidáman sütötte tovább a rostélyost.

Egyébként is szeretett főzni. Ha később a Rigóparki saját lakásába vendégeket hívott, mindig ő főzött. Nagyon élvezte a saját főztjét. Nem azért, mert én csináltam – mondogatta vendégeinek –, de nagyon jó.

Az első látogatásomkor Imre azonnal megmutatta féléves kislányát, Andreát, aki nevét legkedvesebb rokona, a Gyomai Endre nevű nagybátyja után kapta. Nagyon büszke volt Amerikába született lánya fekete hajára és mongolos vágású szemére.

Az ötvenes évek eleje (1952-től 1954 nyaráig) Kovács Imrének és nekem emigráns amerikai életünk legkeservesebb korszaka volt. Szellemi kapcsolatok hiánya, majdnem teljes elszakadás az otthoni magyar világtól, s én az egyik albérletből a másikba vándoroltam. A szokatlan munka és az állandó gondok miatt alig jutott időnk és erőnk írásra. Ez kitűnik a Látóhatárban közzétett írásaink számából is. Nekem még a Látóhatárban Csepregi József álnév alatt, a már említett rövid tanulmányom jelent meg Dsida Jenőről, melyet még Augsburgban írtam, majd az Egész Látóhatárban „A csabai tragédia” címmel az otthoni belső emigrációmban készült Achim életrajzom egy részlete. 1953-ban nem futotta erőmből egyetlen tanulmány megírására sem. A nyomtatott Látóhatár második számában jelent meg Hódi András álnévvel Augsburgban készült utolsó írásom, Horthy Miklós *„Ein Leben für Ungarn”* című könyvének bírálata.

Kovács Imre 1952-ben a Látóhatárban csak két cikket tett közzé (A paraszti életforma változásáról és Rajk likvidálásáról), 1953-ban (Halva született demokrácia. A lélektani hadviselés problematikája), 1954-ben (Új kurzus Magyarországon és Európa biztonsága orosz garanciával?). A Halva született demokrácia című írásában Cs. Szabó Lászlónak a háború utáni két év demokratikus kezdeményezéseit lebecsülő újságcikkével szállt vitába. Ellentétben Cs. Szabóval azt vallotta, hogy a magyar nép 1945–46-ban „nagyon is elevennek és rátermettnek bizonyult és egészséges ösztöneivel a változás első pillanatától tudta, hogy mi a teendője". Ebből azt a következtetést vonta le, hogy „alig van olyan értelmiségi, paraszt vagy munkás Magyarországon, aki azért kínlódnék, hogy a múltat kapja vissza". Merész kijelentés volt ez egy olyan emigrációban, melynek többsége a vesztett háború előtti kurzust kívánta vissza társadalmi reformok nélkül. Az emigrációs többség nem értette meg és nem is akarta megérteni, hogy Kovács Imrét otthon sem a nagybirtokosság elleni gyűlölet fűtötte, hanem az elesett magyar nép iránti szeretet, s az emigrációban is megmaradt népi forradalmárnak, az otthon maradt vulgármarxista Erdeivel és Darvassal, idekint meg az emigráció konzervatív politikusaival szemben. A legnehezebb éveiben is rendületlenül hitte – mint később az 1979-ben kiadott „Magyarország megszállása" című könyvében írta: „akármit hoz a jövő, a fejlődés előreviszi a magyarságot ismeretlen rendeltetések felé, nem pedig hátra, hogy megtörten sírva a múltjára boruljon". Felfogásával jóformán egyedül maradt. Ezekben a reménytelen években fejezte be az 1939-ben megjelent „Kolontó" című regénye után élete második regényét a *„The Ninety and Nine"*-t, melyet C. Aylmer álnéven nem kisebb angol fordított magyarból angolra, mint Magyarország történetének neves angol tudósa C. A. Macartney, aki a második világháború alatt a BBC magyarnyelvű hírmagyarázataival Macartney Elemér néven a szerepelt. Valami csekélységet én is bábáskodhattam, ezt abból látom, hogy a nekem adott példányban valamiért sok köszönetét fejezte ki. (Talán csak az angol szöveg kefelevonatában ellenőriztem a magyar nevek és esetleges magyar szavak szedését.) A *„Funk & Wagnalls Company"* kiadásában megjelent könyvet megjelenése után, 1955-ben „Magyar regénysiker Amerikában" címmel én ismertettem a Látóhatár január – februári számában. A cím bizonyára jóindulatú baráti túlzás volt. A regényírás

nem Kovács Imre műfaja. Kétségtelen, hogy az amerikai sajtóban jó kritikát kapott, de a példányszám messze elmaradt a várakozásunktól. 1956-ban *„Le Novantanove"* címmel Rómában olaszul is megjelent az *„Edizione Paoline"* kiadásában. Sajnos az egykori olasz fogadtatásáról semmit sem tudok.

Gyurkát ősszel beírattam a legközelebbi elemi iskolába. Pár nap múlva azzal jött haza, hogy a tanítónő megdicsérte, mert csak ő tudta, mikor volt a gettysburgi csata, sőt azt is tudta, hogy a polgárháborúban az északiak legyőzték a rabszolgatartó délieket és utána Lincoln elnök „néppel a népért" kihirdette a szabadságot. „Ez a Georg nemrég jött Amerikába és már ismeri történelmünket, szégyellhetitek magatokat" – mondta a gyerekeknek. Büszke voltam rá. Nem hiába vettem neki a gyerekek számára az amerikai történelemről írt kalandos füzeteket.

The
NINETY and NINE

by IMRE KOVÁCS

translation by C. AYLMER

New York 1955
FUNK & WAGNALLS COMPANY

Kovács Imrén, Derecskey Károlyon és Gombosékon kívül hosszú ideig alig volt kapcsolatom a New Yorkban élő magyarokkal. Derecskey könnyen talált állást egy bankban. Erdélyi származású volt, magyarul és románul már elemista korában megtanult. A francia és a német nyelvet a középiskolában és menekültként Belgiumban sajátította el. Felesége, a bájos Viorica Vulcanescu román diplomata családból származott, ő is több nyelvet beszélt – éppen csak magyarul nem tudott. Karcsival közös megegyezéssel egymást közt franciául beszéltek. Viorica a francia nyelvet bizonyára családi nyelvnek is szánta, mert mindig nagy családról álmodott, mint amilyenben felnőtt, s talán ezért nem lett olyan tartós a házasságuk, mint a másik magyar-román családé, Szabadoséké. (Malilla megelégedett két gyerekkel.) Mikor én megérkeztem Amerikába, Karcsi – ha jól emlékszem – már egy bankban dolgozott, Viorica meg a New York-i indonéz konzul titkárnője volt. (Remekül tudta utánozni beképzelt főnökét.) Rájuk mindig számíthattam. Karcsinak már volt egy kimustrált öreg amerikai autója, költözködéskor kevés motyómmal, később pedig a vásárolt bútordarabokkal mindig ő szállított az új helyre. Azt is nehezen viseltem el, hogy kényszerű Amerikába vándorlásom után barátaim valósággal leírtak a Látóhatár szerkesztőségéből. Erre Karcsi figyelmeztette is őket, s azt a választ kapta: Molnár legyen szerény. Az is lettem. A főmunkatársi üres címre valóban nem vágytam, ha helyzetemből kifolyólag távolból nem tudok részt venni a szerkesztés munkájában. Napi nyolc órát dolgoztam, bruttó 1 dollár hét és fél centes órabérért és közel egy-egy órai utazással a zsúfolt New York-i földalattin, ahova reggelenként utasok tömegével besodródtam. Keresetem alig futotta a lakbérre. Barátok látogatására a munka és a nyelvtanulás mellett alig akadt időm. Igaz, nem is sok volt. Legszívesebben Gombosékat látogattam meg a Hudson-parti lakásukon és később az előkelőbbnek számított West Siden, a 33-as utcában. Gyula a Szabad Európa Rádió New York-i részlegénél dolgozott. Anyagi gondjai nem voltak. Mint az „Eszmélet" című könyvében 1999-ben bevallotta, ott volt, amennyire tudott, valóban boldog lenni. Az én szétzilált családi életem miatt szívesen jártam hozzájuk, mert élvezhettem náluk a családi boldogság állapotát és Loli háziasszonyi kedvességét. Néha illetlenül későig maradtam. Loli ilyenkor nekem is helyet szorított éjszakára. Egy nyári éjszakára emlékszem, olyan forró

volt a levegő, hogy Loli vizes lepedőkkel takart be bennünket, hogy aludni tudjunk. Vasárnaponként New Yorkban már nem jártunk templomba magyar istentiszteletekre, mint korábban Zürichben, mert a város túl nagy volt ehhez. Legfeljebb valami politikai vagy kulturális intézményben verődtünk össze. András Károlyt és feleségét, Máriát is egy ilyen rendezvényen ismertem meg (Mária egy remek előadást tartott a keresztény nőmozgalomról), amiből haláláig tartó barátság keletkezett.

A legtöbb ismeretség azonban futólagos maradt. Egyszer meghallgattam Peyer Károly magyarnyelvű, angolra fordított előadását a Magyarországi Szociáldemokrata Párt erőszakos kisajátításáról. Hetvenéves lehetett akkor, angolul csak pár szót tudott. Utcája nevét sem volt képes megjegyezni. Ha megkérdezték, jó magyaros kiejtéssel mondta, amit az egyik sarki tábláról kibetűzött: „onevaj" – one-way, egyirányú utca. Rákosi nevét alig említette, de hosszan szidta Marosánt. Az előadás végén egy amerikai vendéghallgató azt kérdezte, ki az a Rákosi. Kéri Pál kora miatt már nem járt magyar összejövetelekre, de a személyes kapcsolatot azért megtartottam vele. Épp akkor Sulyok Dezső „Magyar tragédia" című könyvének kéziratán dolgozott, az én Achim monográfiám kéziratából néhány rövid részletet a századforduló éveiről bele is dolgozott. Sulyokot sohasem láttam. New Brunswickben élt viszonylag gondtalanul, mert az amerikai bíróságnál megnyerte a magyar állam ellen indított perét a Pénzintézeti Központ elnöksége után járó, elmaradt fizetéséért és nyugdíjfarmot alapított. Ő volt anyagilag a legfüggetlenebb emigráns politikus. Az én időmben nem járt be New Yorkba, nem érintkezett a szerinte „megalkuvó" Nagy Ferenccel és Varga Bélával. Eckhardt Tibort sem láttam soha, aki a konzervatív horthysta emigráció harcát vezette Varga Béla és Nagy Ferenc ellen. Viszont többször találkoztam Nagy Vincével, Károlyi Mihály egykori belügyminiszterével. Politikai pályájáról akkor készülő könyvének azt a címet akarta adni: „Úristen, ehhez egy élet kevés!" Már újra Münchenben voltam, elküldte nekem a kéziratát. Az 56-os októberi forradalom után voltunk, hirtelen azt javasoltam neki, legyen a könyv címe: „Októbertől októberig". Az is lett a kinti és a későbbi otthoni kiadásban is. Pfeiffer Zoltánt és Barankovits Istvánt ritkán láttam. Velük nem igen jártunk össze, mert ők voltak Kovács Imre és a mi politikai nézeteink legkitartóbb ellenfelei. Pfeifferről csak azt hallottam, hogy sokszor hetekig

kereste az autóját, mert nem emlékezett vissza, melyik utcában talált előzőleg parkolóhelyet. Kovács Imre társaságában többször találkoztam a kereszténypárti Varga Lászlóval, akivel Imre egy ideig együtt dolgozott a Szabad Európa Bizottság kutatóosztályán. Varga első felesége öngyilkos lett. Előkerült feljegyzéseiből egy kiskönyvet állított össze, melyet később egy salzburgi nyomda állított elő, s a javításokat és a korrektúrát én végeztem. A könyv vándorlásaimban sajnos elveszett, s Gombos Gyula könyvtárában sem maradt meg, pedig szívesen idézném, mert sok okos és értelmes dolgok voltak benne. Kovács Imrével való kapcsolatát odahaza most barátsággá stilizálták és a Kovács Imre Társaság örökös elnökévé választották. Én sohasem tudtam vele felmelegedni. Már fiatal korunkban egészen más utat jártunk. Mikor én egy ideig a Szociáldemokrata Párt ifjúsági titkára voltam, ő a keresztény munkásifjúsági mozgalomban és az EMSZO-ban tevékenykedett. Valójában személyesen csak Zürichben ismertem meg. Velem nagyjából egy időben menekült Svájcba, de nem lakott a menekült táborban, mert kereszténypárti volt képviselőként jobb elbánásban részesült a Caritas-nál és valahol Zürichben kapott albérleti lakást. New Yorkban ritkán találkoztam vele. Becsületére legyen mondva, önként otthagyta a Szabad Európa Bizottságot és ügyvédi irodát nyitott. Engem dilettáns drámaíró és általában irodalmi törekvései zavartak. Két könyve érdemes említésre, mely nem szépirodalmi kísérletezés eredménye, hanem otthoni utolsó jogászi tevékenységéről készült beszámoló. Kovács Imre az Új Látóhatár 1979/3–4. számában „A keresztény demokrácia igézetében" címmel elismerő kritikát írt, megemlítve, hogy a kereszténydemokrata Varga László „nem toldozásra-foltozásra", nem a dolgozók anyagi helyzetének valami kegyes javítására, hanem politikai megoldásra gondolt, amikor 1944 novemberében lakásán megalapították a Demokrata Néppártot. Másik könyvében, az angol nyelven kiadott *„Human Rights"*-ben az emberi jogok magyarországi helyzetéről tájékoztatta a nyugati közvéleményt. Erről Tóth János írt elismerően az Új Látóhatár 1968/3. számában. Borbándi feljegyzése szerint húsz színművet írt, melyből tizenhetet az általa alapított New York-i Magyar Színházban adtak elő. Ha véletlenül egy színész megbetegedett, beugrott helyére. 1986-ban öt darabját „Színművek" címmel ki is adta, melyről Halász Péter írt ismertetést az Új Látóhatár 1989/3. számában, megjegyezve, hogy a

színművek egy „profi" színigazgató, dramaturg, rendező kezén „nem kevés változtatáson mennének át". Az Új Látóhatár szerkesztői és Varga László között a baráti viszony mindvégig megmaradt, de munkatársi viszony nem alakulhatott ki, mert színdarabjaival nem tudtunk mit kezdeni.

A New York-i politikai emigráció másik túlélőjét, Varga Bélát látásból már diákkoromból ismertem, mert Balatonbogláron egy nyári vakációmban Csurai nevű kádármester és parasztgazda fiát készítettem elő kereskedelmi iskolai magánvizsgára. Személyesen csak New Yorkban kerültem vele kapcsolatba. Kovács Imrével mindig szívesen vettük vacsorameghívásait, mert nagyon jó konyhát tartott, de a vele való beszélgetések is mindig elevenek voltak. Politikáról gyakran esett szó közte és Imre között, de én csak annak örültem, hogy ekkorra már Varga Béla elfeledte Imre levelének reá vonatkozó meggondolatlan, sértő megjegyzéseit. Inkább arra emlékszem, hogy többször érdeklődött a Látóhatár iránt s szívesen idézte jelenlétünkben Petőfi „A négy ökrös szekér" című versének refrénjét:

Az országúton végig a szekérrel
A négy ökör lassacskán ballagott.

Bizonyára a boglár-kaposvári országútra emlékezhetett, ahol az első világháború után Gaál Gaszton uradalmának földjén emlékezetem szerint még ballagtak az ökrös szekerek, s még New Yorkban is emlékezett rá, hogyan szállt az országúti por az ökrök lába nyomán. A gondviselés megengedte, hogy félszázados száműzetés után visszatérhessen a balatonboglári parókiájába és 1990-ben a szabadon választott országgyűlés első ülését ő nyithassa meg. Nyolcvanhét éves volt akkor, hazájában már csak öt év adatott neki. 1995-ben Balatonbogláron temették el.

Nagy Ferenc már nem élhette meg, hogy viszontláthassa – bár készülődött rá –, baranyai szülőfaluját, Bissét. 1956 forradalmi napjaiban az osztrák hatóságok megakadályozták, hogy magyar földre tehesse a lábát. Amerikában is megmaradt élete végéig falusi embernek. Az angol nyelven kiadott *„The Struggle Behind the Iron Curtain"* könyvének honoráriumából Washington közelében, Herndonban farmot vásárolt. Kovács Imrével és Szabó Pállal egy alkalommal – útba ejtve Philadelphiát, hogy megtekinthessük a Függetlenségi Nyilatkozat eredeti példányát – meglátogattuk herndoni tanyáján.

Hazai mértékkel mérve szép nagy tehénfarm volt, de – mint mondta – nem sok hasznot hajtott neki, mert a tej ára akkor nagyon alacsony volt. Egy magyar bérlő gazdálkodott rajta, s lakott ott. Az amerikai nagy város, New York irdatlan felhőkarcoló közé szorított, levegőtlen, s a tömérdek autó gázától fojtogató utcái után jól esett falusi levegőt szívni, ha az csupán amerikai falu volt is. Hosszú, kellemes órákat töltöttünk együtt. Beszélgetés közben sok szó esett a Nemzeti Bizottmány körül még mindig tartó ellentétekről. Nagy Ferenc és Kovács Imre között újra közvetlen és baráti volt a kapcsolat. Nagy Ferenc is elfeledte Imre tolvajlással nyilvánosságra került bizalmas levelének reá vonatkozó sértő kitételét, hogy jó főispán lett volna Baranyában, de miniszterelnöknek nem volt való. Kovács Imre meg belátta, hogy az emigráns parasztpolitikusok között egyedül Nagy Ferenc állta meg a helyét, noha a kezdeti kitüntető amerikai fogadtatás után hamarosan neki is alulról kellett mindent kezdenie. Mikor svájci útjáról az ellene emelt hamis vádak miatt nem tért vissza Magyarországra, mert könnyen Kovács Béla sorsára juthatott volna, Truman elnök repülőgépét küldte érte. Részt vett a Magyar Nemzeti Bizottság megalapításában, az örök emigráns sors hamar utolérte őt is. Noha az 194( )-ban kiadott visszaemlékezése szép sikert ért el és jó nevet szerzett magának Amerikában, az 1956-os forradalom külföldi értékének devalválódása után már nem a Fehér Házat, hanem csak a külügyminisztérium balkáni osztályának vezetőjét informálhatta a magyar és a kelet-európai helyzetről. Az emigráns politikában csak mint a Nemzeti Bizottmány bizottságának tagjaként vett részt. Közben kitűnően megtanult angolul és egész Amerikát bejárva sikeres előadásokat tartott a kelet-európai parasztkérdésekről és a kommunista elnyomásról. Egyik kezdeményezője volt a Nemzetközi Parasztunió megalapítójának. Ott ismerkedtem meg több kelet-európai emigráns parasztpolitikussal, köztük a két háború közti lengyel parasztvezér, Wicent Witos utódjával, Stanislaw Mikolajczikkel. Őszintén szólva csalódtam benne, mert a két háború közt a népi írók körében sokat emlegetett csizmás parasztgazda Witosra emlékezve inkább csak egy dunántúli katolikus kisgazda parasztpolitikus benyomását tette rám. A londoni emigráns lengyel kormány volt elnökétől hiába vártam volna a magyar népi mozgalomhoz hasonló radikális politikai nézeteket. A sok keserű tapasztalat után óvatos diplomataként

képviselte a lengyel és kelet-európai parasztság érdekeit a Nagy Ferenccel együtt alapított Nemzetközi Parasztunióban. (A pontos dátumra már nem emlékszem, de maradt egy vacsorai fénykép, melyen Kovács Imrével, Nagy Ferenccel, Bartha Alberttel, Szabó Pállal és Auer Pállal egy asztalnál ülünk.)

A másik emigráns magyar miniszterelnök, Kállay Miklós 1953-ban érkezett New Yorkba Capri szigetéről. Ott készült memoárjának előszavában azt írta Macartney Elemér „mintha síron túlról beszélne". Ha néhányszor találkoztam vele a Szabad Európa Rádió New York-i irodájában, én is ezt éreztem. A jobbfajta konzervatív magyar úr megtestesítője volt. A cikkemmel a hazai elképesztő cukorfogyasztással kapcsolatban azt mondta, nem lehetett segíteni. Miniszterelnöksége idején egy szociális akció révén kiosztott cukrot a nép nem ette meg, hanem eladta. Fel sem merült a gondolatában még New Yorkban sem, hogy miért. Nyolcvanéves korában halt meg. Élete utolsó éveiben – úgy hallottam – az arisztokrata származású kiváló író, Tassy Jenő gondozta.

A politikus emigránsokon kívül néhány jelentős író és művész is élt New Yorkban. (Zilahy Lajos, Márai Sándor, Jávor Pál és a festő, Domján József, hogy csak azokat említsem, akikkel személyesen is kapcsolatba kerültem.) Legtöbbjüket persze koromnál fogva odahaza még csak hírükből és írásaikból ismertem. Zilahy „Híd" című lapját már diákkoromban rendszeresen vásároltam, mert néhány népi írót is megszólaltatott. Névtelenül néhány iskolatársammal együtt a negyvenes évek elején még én is belekerültem, mert a „Villámfénynél" egyik felújításakor a szöveg társadalmi vonatkozású célzásait követő tapsainkkal a karzatról olyan sikerre vittük a darabot, hogy a főszereplő az előadás után azonnal felhívta Németh Lászlót, aki a „Híd"-ban megköszönte az ismeretlen közönségnek, hogy a Cseresnyés bukása után fölemelték „behavazott szégyenéből". Ilyesmit – ha a dicséretet most nem is tudom szó szerint idézni –, nem felejti el az ember. Zilahynak sem, aki Németh Lászlónak azt a rövid kis írását közzétette. Csak egy-két regényét olvastam, 1944-ben egy híres színdarabját, a „Fatornyok"-at láttam. Noha otthon nem tartozott a kedvenc íróim közé, de szolidaritást vállaltam vele, mikor a népi írók és Gömbös Gyula találkozásáért a liberális baloldali, urbánus értelmiség részéről (József Attila részéről is, amit nagyon sajnáltam) sok támadás érte. A háború után, 1945 januárjától az első szabad pártközi napilapot, a Szabadságot szerkesztette, s mikor a Magyar-Szovjet Baráti Társaság elnöke volt, munkásságát már nem kísértem figyelemmel. Nem mintha elleneztem volna, hanem más dolgom volt. Csak 1945-ben vagy 54-ben New Yorkban találkoztam vele először személyesen. Kovács Imrével többször meglátogattuk, akivel jó barátságban volt. A 82. utcában lakott, harminc utcányira a mi lakásunktól délre. Szorgalmasan dolgozott újabb könyvein. Az *„Angry Angel"*-ról 1954 nyarán én írtam a Látóhatárban. A jobboldali és konzervatív emigránsok denunciáló feljelentése miatt évekig nem kaphatta meg az amerikai állampolgárságot. A hatóságok széles vizsgálatot indítottak politikai múltjának felderítésére, holott már harminc évvel korábban Amerikában filmet készítettek egy darabjáról és 1932-ben a Broadway-en játszották a „Tűzmadár" című darabját. Már akkor, a hidegháború korában megfordult Amerikában, mindez keveset számított, elég volt egy szélső jobboldali hamis feljelentő és a konzervatív katolikus körök haragja a *„The Dukays"* című nagy sikert aratott regénye

miatt. Magyarországon pedig azért, mert Amerikában „a Magyar Népköztársasággal szemben ellenséges tevékenységet folytat". A CIA-nak nem a feljelentő, hanem a feljelentett volt a gyanús. Ha Kovács Imrével meglátogattuk, legtöbbször rossz hangulatban találtuk. A mccarthyzmus kora volt ez, a szenátor szemében minden valamire való intellektuel, művész és író kommunista gyanús volt. Leginkább erről esett szó közöttünk. Zilahy nem tudta megbocsátani Kovács Imre elbocsátását sem a Szabad Európa Bizottságtól. Ő is attól tartott, mint Jászi Oszkár, hogy az emigráns szélső jobboldal és a háború előtti konzervatívok az amerikai kormányköröket veszélyesen befolyásolhatják a csekély demokratikus emigráció ellen.

Végül megkapta az amerikai állampolgárságot, de nem tudta magát otthon érezni Amerikában. Az 1960-as évektől ideje egy részét Jugoszláviában, az Újvidéken töltötte. Ott jelent meg 1968-ban magyarul először „A Dukay család" című nagy regénye. 1959 nyarán az Új Látóhatár közölte irodalomtörténeti jelentőségű „Éjszakai beszélgetés" címmel álnévvel visszaemlékezéseit Gömbös és a népi írók találkozásáról.

Máraival New Yorkban családi dolgok hoztak össze. Nevelt fia Gyurkával körülbelül egy idős volt, társ nélkül idegenkedett a magyar nyelvtől. Nem emlékszem már, honnét tudta Márai, hogy Gyurka nemcsak jól beszél magyarul, hanem magyar könyvet is olvas. Szerette volna, ha a két gyereket összehozzuk egymással, s azt remélte, hogy nevelt fia is rákap a magyar nyelvre. Sajnos Gyurka nem tudott megbarátkozni a Márai fiúval, azt mondta nekem: „Ezzel a kövér sráccal én nem játszom". Nem tudom, hányszor próbálkoztunk. Csak néhányszor jártunk Máraiéknál. (Címükre sem emlékszem.) Egyszer mutatott nekem egy vastag angol nyelvű könyvet, mely a világirodalom legfontosabb műveinek tartalmát foglalta röviden össze. Keserűen említette, hogy a bécsi kiadója milyen csekély összeget ajánlott fel „A gyertyák csonkig égnek" című regényért, mely századunk végén több európai országban bestseller lett. Sok beszélni valónk nem volt egymással. A „Füves könyv"-ből tudtam, hogy hallgatag ember, de azért felhasználtam az alkalmat, hogy szóba hozzam a Látóhatárt. Mondottam, melynek egyik legnagyobb büszkesége, hogy benne láthatott napvilágot a „Halotti beszéd". Nem várt választ kaptam. A folyóiratot megdicsérte és jelentőségét különösen a fiatal írók számára elismerte, de ő az emigrációban ezután már csak könyveiben kíván megszólalni.

Idejét regényírásra kell tartogatnia. Ha továbbra is írna a Látóhatárba, akkor más emigráns orgánumtól sem tagadhatná meg a közreműködést. Mondta, hogy ezt már meg is írta a lapnak Münchenbe. Nem akartam erőltetni a dolgot. Illyés Gyulával, Veres Péterrel hasonló döntés miatt vitába szálltam volna. Tudtam, hogy kiváló író, de regényeinek világa idegen volt előttem, hallgattam. A harmincas-negyvenes év az a kor volt, mint egyszer Sztáray Zoltán írta nekem Amerikából, amikor egy úri kislányt könnyebb volt rábeszélni, hogy vegye meg Veres Péter „Számadás"-át, mint az emigrációban egy jól kereső magyar orvost rávenni, hogy fizessen elő az Új Látóhatárra. Én is így voltam akkor Márai könyveivel. Engem elsősorban a népi írók érdekeltek, azoknak minden művét igyekeztem megszerezni. Márai híres könyvét, az „Egy polgár vallomásai"-t is csak azután olvastam, hogy Illyés Gyula azt írta róla (mint utólag elárulta nekem, elsősorban udvariasságból), hogy a népi irodalom vele kezdődött. (1934-ben jelent meg.) Noha az életrajzi regény az előttem ismeretlen polgári világról szólt, Kosztolányi és Illyés Gyula szép magyar prózájára emlékeztető stílusával mégis elvarázsolt. Hamar rájöttem én is, hogy az „Egy polgár vallomásai" a puszták népének és a balmazújvárosi földmunkásság életéről merőben elütő társadalmi rétegben játszódó regénye egyenrangú írás a „Puszták népé"-vel vagy akár Kassák „Egy ember életé"-vel, sőt hozzátehetném Veres Péter „Számadásá"-val. A Nemzeti Színházban Németh László „Villámfény"-nél című társadalmi drámájának felújításával emlékezetem szerint körülbelül egy időben megnéztem Márai „Kassai polgárok" című darabját is. Az 1943-ban megjelent „Füves könyvé"-ért, melyet előszavában Senecanak, Epiktétosznak, Marcus Aurelius-nak és Montaigne-nek ajánlott, magamban megbocsátottam neki, hogy polgár volt (de nem volt „urbánus"), hogy a „Számadás" íróját, Veres Pétert nem is tudta méltányolni. Utoljára 1956-ban találkoztunk. A forradalom végső napjaiban Vámos Imrével, Horváth Bélával és Borbándi Gyulával együtt ültünk egy müncheni vendéglőben. Márai akkor tette előttünk azt a meglepően hangzó kijelentését: „Európa nekem adósom", amiért Horváth és Vámos a háta mögött kinevették. Béla mindig mindenkivel szemben fölényes volt, Vámos meg műveletlen. Nem sejthették, „A gyertyák csonkig égnek" című, 1942-ben magyarul írt, később világsikert aratott regényéért Európa kifizeti még neki régi tartozását. (Sajnos csak jóval halála után.)

Az Új Látóhatár 1984-es évfolyamának első száma már a nyomógépben volt, mikor az egyik íven Vatay Lászlónak Márai naplójáról írt cikkében szemembe ötlött egy mondat: Márai nem szereti a magyar népet. Hogyan nézhettük ezt el? Azonnal leállítottam a nyomógépet és kitöröltem ezt az igaztalan és sértő mondatot. Vatay azért is megrótta Márait, hogy emigrációja során ódákat zeng a dél-olasz nép emberi nagyságáról, rendkívül elesett állapotában is jónak és nemesnek tartja, csak a magyar népről nincs egyetlen jó szava sem. Lehet. De mondhat-e egy író szebb vallomást a maga népéről, mint a világpolgár Márai: „számomra ez életem nagy misztériuma, és hálás vagyok a sorsnak, hogy anyanyelvem a gyönyörű magyar nyelv, az egyetlen nyelv, amelyen mindent el tudok mondani, ami érthető és érthetetlen. És hallgatni is csak magyarul tudok arról, ami számomra becses".

1954. április elején, jóval a húsvéti szezonmunka befejezése után elbocsátottak a csokoládégyárból, mert a használt dobozok régi raktárnoka meggyógyult hosszantartó betegségéből és elfoglalhatta állását. A személyzeti osztályon sajnálkoztak, hogy nem tudnak tovább alkalmazni. A karácsonyi mikulás és a húsvéti csokoládényulak gyártása nemcsak Svájcban, Amerikában is szezonmunka. Örülhettem, hogy engem, friss bevándorlót nem azonnal tettek utcára, ahogy kiöntöttük az utolsó húsvéti nyulat. A szakszervezeti felelős megnyugtatott, hogy jelentkezhetek munkanélküli segélyért. Jelentkeztem is. Egy óriási hivatalban rengeteg néger és puertoricói között szorongtam, míg sorra kerültem. Ki kellett töltenem egy hivatalos papírt, mely véletlenül máig megmaradt. Ebből tudom, hogy a gyár, amelyben hosszú hónapokat töltöttem, a Long Island Cityben volt és 1,07 dollár bruttó órabért kaptam. Hogy mennyit vontak le adóra, biztosításra és szakszervezeti díjra, már nem emlékszem. Semmi nyoma a papírjaim között, pedig megmaradt a C.I.O. szakszervezeti, sőt a Social Security igazolványom is. Ez utóbbinak semmi hasznát nem vehettem, mert Németországban később a nyugdíj megszabásánál az amerikai éveimet és az amerikai hadseregnél, Augsburgban töltött időt nem számították be. Sokkal fontosabb volt számomra, hogy mennyi munkanélküli segélyt kapok. A kiutalásról csak két papírom került elő: júniusban 25, októberben 37, 50 és egy 18,75 dollárról. Pontosan, mikortól és meddig fizették, nincs nyoma, csak

arra emlékszem, hogy jóval kevesebb volt a csokoládégyári havi keresetemnél, pedig – mint már említettem – a kétszobás lakás bérét az sem fedezte. E. ekkor már pincérnő volt Terhesné magyar kocsmájában és jobban keresett, mint én. Családi életem megint tarthatatlanná vált. E. keresetére semmiképpen sem akartam támaszkodni. Régi barátom, Gombos Gyula szólt Gellért Andornak, nem lehetne engem a rádióban alkalmi beolvasóként keresethez juttatni. Gellért jóvoltából aztán kétszer-háromszor hetenként beolvashattam, s a munkanélküli segéllyel együtt jövedelmem, ha bizonytalan is volt, már felülmúlta a gyári keresetemet. Gellért Andor biztatott, hogy tanuljak szorgalmasan angolul, és majd írhatok cikkeket Amerika történetéről és az amerikai önkormányzatokról. Nem kellett kétszer biztatnia. Az első cikkem a bostoni tealázadásról szólt, aztán egymás után írtam a legkülönbözőbb amerikai önkormányzatokról, vagy ami éppen kellett. Hamarosan otthon éreztem magam a rádió magyar osztályán, pedig csak afféle bejáró *„free lance”* voltam. Ott ismertem meg Körmendi Ferencet, akinek a „Budapesti kaland” című regényéről már Pesten tizenhét éves koromban hallottam a Rácz-internátusban a nagyobb fiúktól. Halász Lajos neve két okból maradt meg az emlékezetemben. Ő volt az egyetlen a szerkesztőségben, aki állandóan hangoztatta, hogy soha nem teszi be a lábát Magyarországra. Televízióhoz akart kerülni, ha ott először csak a székeket tologathatom is a felvételnél, magyarázta egyszer nekem. (Nem tudom, sikerült-e neki, ha más nem, a széktologatás.) Egy darabig ott dolgozott Chorin Daisy is, nem anyagiak miatt, hanem meggyőződésből, Chorin Ferenc leánya bizonyára nem szorult a Szabad Európai Rádiónál keresetre.

Juhász Vilmos a sajtóosztályon a magyar ügyek előadója volt. Őt személyesen otthon még a Szabad Szótól ismertem. Frater Györgyről írt tanulmányát már diákkoromban olvastam a Szép Szó 1936-os könyvnapi számában. Ötvenen jóval felül volt, elég megviselt, hajlott hátú, öreg embernek látszott. Feltűnt, hogy a nála jóval fiatalabb amerikai főnökök előtt meghajolva, megalázkodóan viselkedett, mire nem lett volna szüksége, hiszen Magyarországon neves lexikonszerkesztő volt. Mint hithű katolikus részt vett a Vigilia megalapításában, melyet egy ideig Sik Sándorral együtt szerkesztett. Később a Szabad Európa Bizottság sajtóosztályán ő vezette a Magyarország felé indított könyvakciót, így tőle függött, milyen emigráns könyveket és folyóiratokat vásárolnak meg és hány példányban.

Az akció keretén belül, később Münchenből, sokáig együtt dolgoztam vele. Vásárlásaival nagyban segítette az Auróra Könyvkiadó és az Új Látóhatár működését. Idővel az akció vezetői 33 % rabattot kértek, ami a vásárlások értékét anyagilag jelentősen csökkentette. Juhász Vilmosnak sok unokája volt, s jó fizetése ellenére állandóan anyagi gondokkal küzdött, és a könyvterjesztőktől a vásárlások után titokban a maga számára még külön 10 % jutalékot is kért, nyugdíjazása után íróasztalában találtak is be nem váltott csekkeket. Ennek nemcsak hátránya, hanem előnye is volt. Biztosan számíthattam a megrendelésre, ha a „kettős” rabatt levonása után az eladásokból sok haszon nem is maradt, az örökké anyagi nehézségekkel küzdő Új Látóhatárnak és az Auróra Kiadónak mégis biztos bevételt jelentett, amivel előre lehetett számolni.

Csak látásból ismertem Tassy Jenőt, akiről nem is tudtam, hogy a háború végén részt vett az ellenállásban és sok ember életét mentette meg. 1945-ben a budapesti rendőrség sajtófőnöke lett és Péter Gábor mellett dolgozott, 1946-ban Párizsba emigrált, ahol egy ideig francia lapoknak írt. Az én Misztótfalusi életrajzommal majdnem egy időben a Balassi Kiadónál jelent meg életrajzi regényében élményei alapján és a „másik oldalról”, arisztokrata rokonsága oldaláról nézve tárta föl az 1945 utáni változásokat.

A New Yorkban élő színművészek közül csak Jávor Pállal sodort össze véletlenül a sors. Mikor Gellért Andor jóvoltából már alkalmi beolvasó lettem a rádiónál, többször együtt ültem vele a mikrofon előtt. A két háború közti magyar színjátszás körülrajongott művésze színjátszás nélkül nehezen viselte el az önként választott emigráns életet. Idegölő tétlenség és egy idő után az ital is alaposan megviselte. Egy alkalommal – ha jól emlékszem –, a karácsonyi program számára készült írásokat olvastuk be, annyira elérzékenyült, hogy a mikrofon előtt elfogta a zokogás. A produkció rendezője Saly Dezső nélküle újra felvette a műsort, mert mit szólnának otthon a hallgatók, ha felismernék Jávor Pál elérzékenyült, sírós hangját a Szabad Európa Rádió műsorában. Az egykori hetyke Jávornak ez a szokatlan, otthon sohasem hallott elfúló hangja a színházát és közönségét vesztett emigráns színész reménytelenségéről és olthatatlan honvágyáról tanúskodott volna, mint Márai nagy verse, a „Halotti beszéde” az emigráns író sorsáról, aki a zúgó Tirrén-tenger partján hallja Babits

szavát. Akkor sajnáltam, hogy kitörölték Jávor hangját a szalagról, utólag mégis belátom, jobb, hogy a magyar közönség emlékezetében a délceg s nem a sírós Jávor maradt meg. Mielőtt 1957-ben csupán kétéves vendégszereplésre és meghalni hazatért (1959-ben halt meg), New Yorkban magyar közönség előtt még színpadra léphetett. Ha jól emlékszem, amerikai tartózkodásom idején, 1954-ben vagy 55-ben nagy nehézségek árán sikerült egy színházi előadást összehozni. Hogy hol, milyen bérelt teremben, nem tudom már. Két sorral Gábor Zsazsa mamája mögött ültem, aki korához képest szintén feltűnően csinos asszony volt. A színészek közül csak Jávor Pálra emlékszem, amit mindmáig nagy bűnnek tartok az áldozatos emigráns színművészek ellen. Molnár Ferenc „Liliom"-át adták elő, Jávor játszotta Liliom szerepét. Az elragadtatástól, hogy újra színpadra léphetett, a szünetben felhajtott néhány pohár bort, s a mámortól az előadás végén leesett a pódiumról. Gábor Zsazsa anyja odasietett hozzá, átölelte és a közönség felállva, lelkesen tapsolt.

New Yorkban csak egyetlen képzőművésszel jöttem össze. Az egykori, otthoni művésztársaság, akikkel a parasztpárt a Bródy Sándor utcai helyiségében gyakran összejöttünk, nagyon hiányzott. A háború után Boda Gábor szobrász barátom révén megismerhettem Medgyessy Feri bácsit, Andrássy Kurta Jánost és néhány fiatal festőt, köztük Bartha Lászlót, aki szénnel megrajzolta kérésemre a Parasztpárt nagybudapesti irodája részére a parasztvezéreket, Budai Nagy Antaltól, Dózsa Györgytől Achim L. Andrásig és Veres Péterig. (Vajon hova dobták ezeket a képeket Erdei és elvtársai, mikor feloszlatták a pártot?) Később, mikor én már nem éltem New Yorkban, bizonyára megtelepedett néhány érdemes festő vagy szobrász, de ezeket már nem ismerhettem meg. Akkor csak a népi stílusban színes fametszeteket készítő Domján József lakott ott. Többször megcsodáltam ritkaságszámba menő művészetét. Egy színes fametszete még mindig Montecompatriban van a dolgozószobám falán. Két kicsi fiával is hamarosan barátságot kötöttem. Akkor épp hegedülni tanultak. Engem is azonnal megkérdeztek, milyen hangszeren játszottam, mikor annyi idős voltam, mint ők. Nem akartam nekik elárulni, hogy botfülem van. Nagy komolyan azt feleltem, szintén vonós hangszeren. A csepregi templomban harangoztam és jót nevettek, nem vesztettem a becsületemből.

Mire kezdtem meghonosodni New Yorkban, lélekben végleg idegen

lettem a saját otthonomban, melyet E. megérkezése előtt oly nagy gonddal igyekeztem berendezni. E.-vel végképp nem lehetett együtt élni. Családi gondjaimról senkinek sem szóltam, levélben is csupán egyszer, a Kanadában élő Mikita-Csorba István, volt parasztpárti képviselő barátomnak írtam róla, mert őt meg akartam nyerni a Látóhatár kanadai terjesztésére. Levelezésemet (több ezer levelet és levélmásolatomat) rég odaadtam a Petőfi Irodalmi Intézetnek. Ez a levelem véletlenül nálam maradt: „Egyetlen gondom – írtam 1954 februárjában –, hogy a Látóhatár ne haljon el, mert az anyagi nehézségek azt is hamarosan elsüllyedéssel fenyegetik". Ha nem marad még idekint sem hely, ahol szabadon értékelhetjük a múltat és utat mutathatunk a kommunizmus bukása utáni időre, aminek eljövetelében rendületlenül bíztam, akkor hiába éltünk, hiába kínlódtuk át az emigráció éveit.

Az orosz mérnöktől az első nyárra bérbe vett lakásban az utcára néző világos ablak mellett hatalmas íróasztal állott, de csak ritkán jutott időm rá, hogy odaüljek. Előbb még egy használt írógépet kellett volna vennem, amelyről persze hiányoztak a magyar ékezetek. A tétlenség nagyon elkeserített. Mire sikerült főbérleti lakást és egy írógépet szereznem, 1953-ban csak egy hosszabb tanulmányra futott az erőmből (A „Harmadik nemzedék" mérlege). Hogy a hiányt valamennyire pótoljam, röviden megírtam oroszországi háborús emlékeimet, és elküldtem Nagyatádi Szabó Istvánról még otthon, belső emigrációmban készült írásomat. Ezeket is csak azért említem, mert életem egyik legnehezebb évében készültek. Ha a Látóhatár fönntartását nem tartottam volna emigráns életem legfőbb céljának, a nyomasztó körülmények között talán nem fogtam volna neki az amerikai terjesztés megszervezésének sem. Egyik írásom nem közlésével kapcsolatban Borbándi, ráadásul fölényesen, kioktatott, hogy legyek „önzetlen". Ez a kioktatás vérig sértett. Münchenben nem tudják – gondoltam –, hogy munkanélküli segélyből kapott centjeimből és az alkalmi *„free lance"* rádiós munkával szerzett csekély keresetemből fedeztem a Látóhatár terjesztésével kapcsolatos kiadásaimat. Telefont, postabélyeget és egyebeket soha föl nem számoltam. Aki az emigrációban nem élte át a másodszor is alulról újra kezdő gyötrelmeit, annak az én átkínlódott kétéves amerikai életem semmiségnek tűnt. Borbándi az Új Látóhatárról írott terjedelmes művében megemlíti ugyan, hogy 1953

elején „kivándoroltam” az Egyesült Államokba, ahol újra gyári munkásként kellett megkeresnem a kenyeremet, de „nem sokkal később – írta – külső munkatársként dolgozhattam a SZER New York-i szerkesztőségének”. Hogy másfél évi gyári munka után munkanélküli segélyből éltem, és csak 1954 vége felé kaptam Gellért Endre jóvoltából kisebb alkalmi munkákat a rádiónál, amelyekhez eleinte néha szótárból kellett összeszednem az ismeretlen angol szavakat, s az így eltelt idő nekem nem „sokkal későbbnek”, hanem keservesen hosszú időnek tűnt.

Az első évben nem dolgozhattam rendszeresen a lapért. Münchenben élő barátaimnak ebben az időben több megértést kellett volna tanúsítaniok. Svájcban rádöbbentem, hogy az emigrációban még az egy politikai nézeteket valló emigránsok közt sincs igazi barátság, legföljebb közös érdek van. A Látóhatár fenntartását én mindig közös érdeknek tekintettem, ezért még a legnehezebb körülmények között is igyekeztem előfizetőket szerezni, ha eleinte csak néhány ismerős között sikerült, akiknek többsége akkor még az egzisztenciateremtés gondjaival volt elfoglalva, ezért előfizetésre nehéz volt bárkit is rávenni. Néha ravasz módszerhez kellett folyamodnom. Nagy Ferenc későbbi vejét, Pisky-Schmidt Frigyest hiába faggattam, sehogy sem tudtam rávenni, hogy fizessen elő. Egyszer valaki a kezembe nyomott száz dollárt, hogy alkalomadtán adjam át Pisky-Schmidt Fricinek. Hamarosan találkoztam vele. Most itt az alkalom, gondoltam. Ha előfizetsz a Látóhatárra, kapsz tőlem száz dollárt – álltam eléje. Hosszan törte a fejét, honnét kerülhetett hozzám a pénz, sehogy se tudott rájönni, én meg nem árultam el. Elővettem a száz dolláros bankjegyet: csak 4 dollárba kerül, egy évi előfizetés és máris a tied. Végül megegyeztünk. Ezt most is csak példaként említem, milyen nehéz volt még az ismerősök köréből is előfizetőket szerezni, hát még a közönyös kívülállóktól.

Borbándi feljegyzése szerint 1953-ban, mikor áttértünk a nyomtatásra, csupán száztíz előfizetőnk volt, hogy ezek közül ténylegesen hányan fizették be az évi tizennyolc márkát, vagy a tengerentúlról a 4 dollárt, erről nincs pontos feljegyzett adatom. Az első nyomtatott szám előállítása Borbándi feljegyzése szerint 3500 márkába került, a portóval és apróbb kiadásokkal együtt 3813 márkát tett ki, nyolc-kilencszeresét a sokszorosított előállításnak. Ezekről a pontos adatokról annak idején New Yorkban

nem igen értesültem, csak a Baráti Társaság tagjainak számát tudtam, amiből könnyen kiszámíthattam, hogy a befizetett 3000 dollárnyi összeg a nyomtatott folyóirat költségeit csak rövid időre fedezi, s ha nem szerzünk elég előfizetőt, a lap meg fog bukni. Bevallom, mikor elhatároztam, hogy szabad időmet az előfizetők toborzására fordítom, nemcsak a Látóhatár további létének biztosítása, hanem önzés is vezetett. Nem láthattam előre jövendő sorsomat, meddig kell Amerikában élnem, ha nincs Látóhatár, nem lesz hova írnom, mert Amerikában akkor nem volt – és valljuk be, azóta sem – ilyen magas színvonalra törekvő orgánum, amely az emigráció szellemi elitjét össze tudta volna fogni. Tehát legalább 3–400 előfizetőt kell Amerikában szereznem, s később remélhetőleg sikerül Európában is a nyomtatott számmal megduplázni az előfizetők számát, és talán Ravasz Károlynak is sikerül a nagyszámú és viszonylag már emberi körülmények között élő ausztráliai menekültek körében is hasonló eredményt elérnie. Egyelőre csak az amerikai terjesztés megszervezésére gondolhattam.

Jóformán még hozzá se foghattam az előfizetők szervezéséhez, kitört a belső válság a folyóirat szerkesztősége és a Baráti Társaság két londoni alapítója, Szabó Zoltán és Cs. Szabó László között Kovács Imrének „A lélektani hadviselés problematikája” című írása miatt. Mikor Kovács Imre ezt a tanulmányát írta, még gyárban dolgozott, nézetei miatt nem kellett senkire tekintettel lennie. Ugyanakkor Szabó Zoltán a Szabad Európa Rádió londoni tudósítója volt, Cs. Szabó László meg a BBC-nél dolgozott, így állásuknál fogva mindketten függő viszonyban voltak. Kovács Imre a lélektani hadviselés ellenállásra biztató eddigi propagandáját elvetette, mert szerinte a tökéletesen megszervezett kommunista rendőrállamokkal szemben mit sem ér és helyette új, merész megközelítést ajánlott. Ha nyugati hatalmak „fel akarják szabadítani a leigázott népeket – írta –, akkor olyan feltételeket kell szabniok, hogy azokat a kommunisták is elfogadhatónak tekintsék. A vasfüggöny mögötti pártokban a tagok 99 százalékát volt szocialisták, szakszervezetiek és a társadalom minden rétegéből és minden foglalkozási ágból verbuváltak teszik ki; a moszkvai képzettségű vagy hazai nevelésű kommunisták alig érik el az egy százalékot. Ha a kommunista tömegek felé elfogadható feltételeket propagálnak a nyugati rádiók, akkor fel lehet oldani a pártok kötőanyagát és a moszkovitáknak még több bajuk lesz a gyülevész pártjaikkal,

amelyeknek se erős ideológiai képzettségük, se belső erejük, se komoly fegyelmük nincsen és amelyeket csak nagy nehezen tudnak fegyelmezni és vonalban tartani. A kommunisták kollektív fenyegetése vasegységbe kovácsolja a pártot és inkább elpusztulnak, de arra, hogy hetedíziglen megbosszulják őket, nem adják meg magukat. Pontosan meg kell szabni, hogy mennyit mehetnek a kommunisták felé a megnyerésük érdekében és határozottan ki kell nyilvánítaniok, hogy az elnyomott népeket mire akarják felszabadítani. A parasztokat meg kell nyugtatni, hogy érintetlenül hagyják a földreformok teljes állagát és visszakapják a kollektivizált földjüket. Az ipari munkásoknak biztosítani kell a reájuk eső részvényeket a rekapitalizálódással kapcsolatban, mert verejtékes áldozatukkal sokszorozódott meg az ipari termelés és legalább olyan joguk van a birtoklásra, mint amivel majd a régi tulajdonosok akarnak élni. Az egyház is bölcsen cselekedne, ha kijelentené, hogy nem a vagyonát vagy az intézményeit kívánja vissza elsősorban, hanem a híveit, akik minden bizonnyal örömmel eltartanák, ha megint az övéi lehetnének."

Mikor Kovács Imre ezt a nézetét kifejtette, Amerikában a mccarthyzmus primitív antikommunizmusa tartotta izgalomban, sőt félelemben a politikai közvéleményt, amely kihatott a magyar emigrációra is, mert ennek többsége ezeket a nézeteket megalkuvásnak és nem a lehetséges megoldásnak tekintette. Szabó Zoltán és Cs. Szabó László ebben a légkörben attól tartottak, hogy a cikk közlése a Látóhatárban megronthatja a folyóirat és a Szabad Európa Rádió kialakult jó viszonyát, és denunciálásoknak teszi ki a folyóiratot. Szabó Zoltán, akit Illyés Gyula a Látóhatárban írt köszöntőjében az 1936-ban megjelent „A tardi helyzet" című könyvéért (melyet külső borítóján az „illetékesek" figyelmébe ajánlott) a népi irodalom „ajtónyitó"-jának nevezett, most a müncheni szerkesztőségnek egyenesen azt javasolta, hogy előzőleg mutassák meg a kéziratot William Griffithnek, a rádió müncheni politikai irányítójának, amit nagyon helyesen nem tettek meg, mert ezzel a folyóirat kifelé elveszítette volna függetlenségét. Ezért Szabó Zoltán táviratban közölte, hogy lemondott a Baráti Társaság ügyvezetéséről és az ügyeket átadta Cs. Szabó Lászlónak. Az ügyvezetés átvétele után abból a téves felfogásból kiindulva, hogy a Látóhatár a Baráti Társaság támogatása nélkül életképtelen lenne, Cs. Szabó ugyancsak táviratban a Baráti Társaságra hivatkozva,

diktátumnak beillő utasítást küldött Münchenbe: „A lap nyomtatási költségét approválás nélkül a Társaság nem fedezheti. A nyomtatás, kötés leállítandó. Krudát expressz kérem." A szerkesztőség Cs. Szabó követelését még kevésbé fogadhatta el. Végül – gondolom, Borbándi közvetítésével – egy áthidaló megoldás született: Kovács Imre cikke a Disputa rovatban jelent meg azzal a szerkesztői megjegyzéssel, hogy „a tanulmány Kovács Imre nézeteit fejezi ki".

A cikkről még Amerikába utazásom (1953. április 24.) előtt értesültem. Őszintén szólva tartalma engem is meglepett, mert éles ellentétben volt Pap Istvánhoz írott egykori levelével, melyben még az otthoni barátaink „egyéni merész akciónak" sikerétől várta csoportunk amerikai elismerését. Utólag elmondható, hogy a lélektani hadviselésről kifejtett nézetei már egy messzire tekintő politikust mutat, aki elsőnek felismerte a kelet-európai kommunista rendszerek lazításának lehetőségét, melynek realitását rövidesen igazolták Nagy Imre „új szakasz" néven ismert politikája körül a kommunista párton belül keletkezett ellentétek. Nem hiába mondta Veres Péter Kovács Imre kilépése után a parasztpártból, hogy a párt vezetői között ő volt az egyetlen igazi politikai alkat. Nem csoda, hogy a gyakorlati politikával sohasem foglalkozó, kitűnő esztétista és politikai gondolkodó Szabó Zoltán és a szépíró, kultúrtörténész Cs. Szabó László ezt a felismerést nem értékelték, és csak a folyóiratra és szerkesztőkre, a munkahelyükön várható esetleges következményektől tartottak. Állásomat vesztve én már éppen készülődtem Amerikába, így Szabó Zoltán és Cs. Szabó táviratáról már csak a tengerentúlon foszlányokban értesültem Kovács Imrétől. Bármennyire bosszantott is bennünket a két Szabó diktatórikus fellépése a Baráti Társaság nevében, nehéz helyzetünkben, a lap érdekében el kellett fogadnunk a kompromisszumos megoldást.

1954-ben Kovács Imrének csak két írása jelent meg a Látóhatárban. Az elsőt (Európa biztonsága orosz garanciával?) még gyári munkás korában, a bermudai konferencia előtt írta: „Az emigráns, aki végigverekedte a legnehezebb éveket a hazájában, hogy a népe számára a beígért szabadságot és az igazi demokráciát biztosítsa, keserű szájízzel kérdezi: nem lett volna-e jobb a jaltai egyezményt az eredeti formájában végrehajtani, illetve a korrekt végrehajtására az oroszokat rászorítani, ha már

ezt a sorsot szánták a nagyhatalmak Kelet-Európának? Akkor ma a szatelliták helyett Finnországszerű rendszerek öveznék a Szovjetuniót és e táj boldogtalan népei a maguk módján és szabadabban élhetnének. De ha mégis sikerül a kommunistáktól megszállt országokat felszabadítani, akkor a jaltai tragédia megismétlésének elkerülésére azonnal be kell vonni majd azokat a tervezett európai biztonság rendszerébe." Ki hitte volna, hogy fél évszázadig kellett várnunk, míg Magyarország is helyt kap Európa „biztonsági rendszerében". Nem vagyok biztos, hogy az első cikkben kifejtett nézeteire felfigyeltek-e a Szabad Európa Bizottságban, s szerepet játszhattak a visszahívásában. A másodikat, a hazai „új kurzus" értékelését már a visszakapott állása idején írta. A helyzetében bekövetkezett változást később a Látóhatárban közzétett egyik írásában azzal magyarázta, hogy 1954 nyarán már „más szelek fújtak, felszabadítás helyett felszabadulás, a kommunizmus fokozatos liberalizálódása volt napirenden… a betokosodott nézetek helyett rugalmasabb megközelítés kellett, a múltam egyszerre előnyömmé vált".

Ez így nagyon egyszerűen hangzik. Még a gyárban dolgozott, mikor egy este felhívott telefonon, hogy másnap menjek el hozzájuk, mert egy nagyon fontos látogatót vár. Mikor megérkeztem, már izgalmas beszélgetésben voltak. A kommunizmus liberalizálódásáról volt szó, hogyan lehetne ezt amerikai segítséggel meggyorsítani. Bemutatkoztam. A velünk nagyjából egykorúnak látszó vendég nevét alig értettem meg. Walkernek hívták. Felháborodottan említette, hogy egy olyan jelentékeny emigráns politikust, mint Kovács Imre, a Szabad Európa Bizottság szűk látókörű vezetői az utcára tettek, s ezért évekig gyárban kellett robotolnia.

Ez a nézete nem lepett meg, hiszen Jászi Oszkártól Sulyok Dezsőig több magyar emigráns politikus és gondolkodó helytelenítette az elbocsátását. A vendég azonban amerikai volt, s a beszélgetésből sejteni kezdtem, hogy valami köze lehet a Szabad Európa Bizottsághoz. Azzal ment el, hogy ez nem maradhat így. Imrét vissza kell venni a Szabad Európa Bizottsághoz. Csak utána tudtam meg Imrétől, hogy a vendég Samuel S. Walker volt, egy amerikai milliomos család fia, aki Imre főnöke lett az *„Operation Focus"* nevű léggömbakció megindításakor és később a Szabad Európa Bizottság alelnöke. Máig sem tudom, hogy annak idején Mr. Walker a Szabad Európa Bizottság megbízásából kereste-e föl Imrét vagy valamilyen más

összeköttetés révén figyelt föl rá és háborodott föl a vele történteken. Pár héttel a látogatás után – mintha közben mi sem történt volna – Imre elfoglalhatta állását a Szabad Európa Bizottságnál. Ezzel 1954 nyarán véget ért emigráns életének legnehezebb három esztendeje.

A nehéz és kilátástalan fizikai munka után jött még a személyes megpróbáltatások sora. Ezekben az években halt meg Magyarországon hagyott édesanyja, akihez a messze távolból is gyöngéd szálak fűzték. Az érzelmeit elrejtő, meghatottságát titkoló, látszólag kemény kötésű Kovács Imrét akkor láttam először könnyezni, mikor édesanyja haláláról értesült. Két házassága fölbomlását könnyebben viselte el. Az 1950-es évek elején vált el első feleségétől, Ilytől, aki később Svájcban hozzáment egy zürichi szállodatulajdonoshoz. A második házassága sem volt szerencsés, de a válás csak azután történt, amikor én már Münchenben voltam. Igazi örömét a kislányában lelte, aki felesége szüleinek amerikai környezetében cseperedett föl, ahol egy szót sem tanulhatott apja anyanyelvén. Ha náluk voltam, szomorúan láttam, hogy Imre magyar szavak helyett angolul kedveskedett vele. Sokszor hallottam kislányával játszadozás közben, hogyan ejtette az angol szavakat: „Andrea, here we are!" Úgy tudom, Andrea sohasem tanult meg magyarul, mint Borsody István Amerikában született két lánya sem. Valami titokzatos vonzás révén mégis ellátogatott apja szülőföldjére és fölkereste Imre öccseit. Én csak a két-három éves kislányra emlékszem. Európában visszatértem után nyomát vesztettem a New York-i emberrengetegben.

Imrének mind a három feleségét személyesen ismertem. Az elsőt, Ilyt még otthonról. Jómódú pesti bankárcsalád lánya volt. Éveket töltött egy előkelő svájci leánynevelő intézetben, ahol idegen nyelveket tanult (németül és franciául), sőt, ahol a jó neveléshez még a lovagolás is hozzátartozott. (A bankár papa még az ötvenes évek elején is tudott feketén pénzt kijuttatni, ahogy később Ily lelkesedve mesélte nekünk, hogy milyen ügyes ember az apja.) Veres Péter nem nagyon szerette ezt a városi polgárlány típust. Igaz, Erdeiné, Majláth Jolánt sem szívlelte. Ily nem is igen mutatkozott a pártban. Jolán annál többet és ocsmány szavakkal tűzdelte beszédét, hogy népi származásúnak lássék, amit még a kifejezéseiben nem mindig válogatós Szabó Pali bácsi is megsokallt. Egyszer a fülem hallatára erélyesen rárivallt: „Vagy kocsis valaki vagy úriasszony,

de kettő egyszerre nem lehet!" Veres Péter mindenkinek legszívesebben tenyeres-talpas, dolgos parasztlányt ajánlott egy életre feleségül. Legjobban Darvas feleségét, a szép szőke Máriát szerette, akit Darvas orosházi agrárproletár negyedéből hozott magával Pestre. Mikor egyszer szidta előttem Ilyt, mert nem tartotta Imréhez való feleségnek, azt mondtam neki, a szegény parasztlányból lett Darvasné meg állítólag veri a cselédlányukat. Mária idegbeteg – mentegette. Mint a legtöbb egykori nagysága – horkantam föl. Aztán elhallgattunk. Ilyt én sem tudtam modora miatt megkedvelni. Az 1947-es választás előtt mi, volt parasztpártiak, egy alkalommal együtt ültünk Kovács Imre Kaas Ivor utcai lakásán, ahol Imre az íróasztala mögötti falon függő II. József képe alatt elnökölt. Éppen ellenzéki választási kampányunkat terveztük, mikor Ily hirtelen berontott a szobába: „Gyerekek, rém cuki filmet láttam", Körülöttünk megfagyott a levegő. Később, Svájcban sem rokonszenveztem vele, noha tudtam, hogy nyelvtudásával, svájci ismerősei révén sokat segített Imrének, sőt bárénekesnőként keresetével is hozzájárult, hogy Imre megírhassa első német fordításban megjelent könyvét, az *„Im Schatten der Sowjets"*-et, remek beszámolóját a Szovjet árnyékába került Magyarország kommunista elnyomásáról. Második feleségével, Deborah Labenow-val történt regényes megismerkedéséről már szóltam, Imrének a Szabad Európa Bizottságtól történt elbocsátásával és bostoni közös diákkorukkal kapcsolatban. Ez a házasság sem tartott sokáig. Kinek az okából, máig sem tudom. De a válás már akkor történt, mikor én Münchenben éltem. A harmadik feleségét, a Georgia államban élő, régi amerikai arisztokratának tekinthető családból származó Harveyk Mitsyt csak egyszer láttam, mikor egy alkalommal Európába látogattak és egy este nálunk vacsoráztak. (Pontosan nem tudom, mikor jártak nálunk. Fontosabb dolgaim miatt sohasem értem rá naplót vezetni vagy jegyzeteket készíteni. Ma is megboldogult XXIII. János pápával tartok, aki időnként azt mondogatta magában: „Giovanni, ne tartsd olyan fontosnak magadat". Mondását olaszul is tudtam, de sajnos már elfeledtem.) A vacsora végén jó olasz sajt került a Frascati bor mellé. Mitsy fellelkesülve tekintett a sajtostálra: *„Cheese is mine weakness"* – mondta lelkesedve – és mosolyogva nyúlt a tál felé, Imre élvezettel kóstolgatta a frascatit. Asszonyaink miatt közös magyar dolgainkról alig esett szó ezen az esten, rájuk való tekintettel, ha döcögve,

akadozva is, angolul beszéltünk. Imre elégedett volt, hogy a nyomda segítségével a folyóirat már nem szorult külső segítségre. Kellemes családias este volt. Mitsy otthon érezte magát a magyar és német környezetben. Őt én már az első látásra, a két feleség után, leginkább Imréhez illő asszonynak véltem, akivel érdemes egy életet leélni. Imre ki is tartott mellette. Sajnálom, hogy többé sohasem találkoztunk.

Ekkor tájt Imre már sokat volt távol New York-i otthonától. Amerikai megbízásból bejárta szinte az egész világot. Mint az *International Center for Social Research* igazgatója a dél-amerikai latin országokban a hivataloknak földreformterveket ajánlott, Ázsiában a szovjet imperializmussal kapcsolatban a magyar forradalom vérbefojtásáról tárgyalt, úgy emlékszem, Nehruval is. (Zsebében amerikai útlevéllel a hetvenes években magánszemélyként egy turistacsoporttal még Moszkvába is ellátogatott.)

Sohasem mondta, de valójában ő sem lehetett boldog Amerikában, mint öt évvel a halála előtt, 1975-ben készült írásában, amerikai állampolgárságának felvételével kapcsolatban keserűen megjegyezte: „Átkapcsoltam hűségem Amerikához, megfogadtam, hogy megszakítok minden kapcsolatot minden előző uralkodóval, hatalommal, rendszerrel. Egy pillanatra elborult előttem a világ, s majdnem sírva kérdeztem, hogy lehetséges ez. Hiszen nem múlik el óra, hogy otthon ne lennék, rokonokkal, barátokkal össze ne villannék, s most el kell vágnom gyökereim Magyarországtól."

Hogyan szakadhatott volna el hazájától az a Kovács Imre, aki menekülésekor kofferében nem aranyakat, hanem Balassi, Csokonai, Arany, Petőfi, Vörösmarty és József Attila verseskötetét csempészte át a határon, s aki már huszonnégy éves korában maga is a magyar nép fájdalmát szólaltatta meg híres könyvében, a „Néma forradalom"-ban. A harmincnégy éves korában Amerikába telepedett Kovács Imre nem lett hűtlen Amerikához sem, mint én, aki visszaadtam a müncheni konzulátuson a visszatérést engedélyező reenter permitemet, mert ellentétben Imrével, én úgy éreztem, hogy Amerikát nem az én méreteimre szabták. Kovács Imre író és vérbeli politikus volt. Önként hagyta el Magyarországot, mikor úgy érezte, hogy az ország, melyben született, s melynek szabadságáért és népének jobb életéért fiatal életét áldozta, már nem hazája és tisztán, világosan látta az orosz megszállás alá került Közép-Európa és Magyarország jövőjét. Elhatározása következményeit rossz és jó sorsában egy életen át

következetesen vállalta. Amerika az évek során otthona lett, de a hazája, melyre mindig visszanézett, Magyarország maradt.

1954 második felében a Szabad Európa Bizottság irodájában szinte naponta voltam együtt Kovács Imrével és Gombos Gyulával. Imre az *„Operation Focus”* címen szervezett új osztályon dolgozott, én meg a rádió New York-i részlegén, időnként továbbra is beolvashattam és, Gellért Endrétől gyakran kaptam megbízást cikkek írására. Ez a kisegítő *„free lance”* munka nem kötötte le az egész napomat, megvalósíthattam régi tervemet: a Látóhatár amerikai terjesztését.

Képek amerikai éveimből

Kovács Imre tanulmánya körül keletkezett szellemi válság és anyagi bizonytalanság már akkor meggyőzött arról, hogy a folyóirat léte és függetlensége csak rendszeres előfizetők megszerzésével biztosítható. A Baráti Társaság tagjainak számát tovább szaporítani alig lehetséges, az eddig befolyt összeg legfeljebb egy évre biztosíthatja a folyóirat megjelenését. A társasági tagok támogatása helyett az előfizetők széles táborára kell támaszkodnunk, mely egyelőre csak a már jobb körülmények között élő amerikai magyarok körében érhető el.

Igyekeztem elfeledni Vámos Imre kihívó pimaszkodását és Borbándi rideg fölényességét velem szemben, szinte minden időmet előfizetők szervezésére fordítottam. Személyes találkozásokon, telefonbeszélgetésekben és távolabb lakókkal levelezés útján igyekeztem mindenkit meggyőzni arról, hogy a nyugati magyarságnak elengedhetetlenül szüksége van egy színvonalas irodalmi és politikai folyóiratra. A szervezéssel járó költségeket is egyedül én viseltem, egyetlen centet se vontam le a befolyt összegekből. Mivel amerikai levelezésem volt feleségem kezén elvesztek, szinte semmi dokumentumom sem maradt meg ebből az időből. Azt se tudom pontosan, hány előfizetőt szereztem, de arra emlékszem, hogy mikor a Baráti Társaság 50 dolláros befizetései elapadtak, a kiadás költségeinek egy jelentékeny részét az Amerikából küldött dollárok fedezték, máshonnét – kivéve Ausztráliát, ahol Ravasz Károly kezdte gyűjteni az előfizetőket és a Münchenben a rádiónál dolgozók egy részének előfizetőitől befolyt márkáktól eltekintve – éppen csak csöppent valami. Mivel a folyóirat anyagi helyzetéről Vámostól nem kaptam értesítéseket (Borsos kiválása után a folyóiratot ki nem mondottan szinte magántulajdonának tekintette), csak sejthettem, hogy a Baráti Társaság szervezése elakadt, később inkább csak a társaság egykori alapító szervezői további szerepéről volt szó egy szóbeli megállapodásban arról, hogy Borsodyt és a két Szabót Vámos és Borbándi felkéri egy létesítendő szerkesztői bizottságban való közreműködésre. Mikor megtudtam, hogy Kovács Imre kimaradt ebből a tervből, annyira fölháborodtam (hiszen a folyóirat politikai irányát éppen Imre cikke, A lélektani hadviselésről szabta meg), hogy erélyesen tiltakoztam Kovács Imre nevének kihagyása miatt. A szerkesztőbizottságból végül nem is lett semmi. Sem Szabó Zoltán, sem Cs. Szabó László szerkesztőbizottsági tagsága ellen nem

lett volna semmi kifogásom, hiszen ők ketten képviselték a legmagasabb igényű irodalmi szellemet a lapnál, de Kovács Imre kihagyását az akkori helyzetben megalkuvásnak tekintettem a Szabad Európa Bizottság elnökségével szemben. Inkább örültem, hogy Borsos kiszorítása után az önmaga fontosságára beképzelt Vámos Imre szarvát le lehetett volna törni, hiszen Szabó Zoltán már 1953-ban kijelentette, hogy alkalmatlan a szerkesztésre és legjobb lenne, ha lemondana. Borbándi is azt írja a Látóhatár történetéről szóló könyvében, hogy Vámos szerepe főleg a munkatársakkal való levelezésből áll. Behízelgő levelek írására valóban alkalmas volt. Anélkül, hogy Jászi Oszkár egyetlen könyvét is olvasta volna, Borsody István szerint, levelei alapján Jászi mégis sokra becsülte. Együttműködésünk idején munkája ellen nem igen lehetett kifogást tenni. Nemcsak a levelezést, hanem a lappal járó egyéb munkákat is szorgalmasan végezte, hibái, melyek az együttműködést lehetetlenné tették, jellemből eredtek. De hát a kívülállók, mint Jászi Oszkár is, nem tudhatták, hogy a Látóhatárnak Borsos kiszorítása óta kialakult a szilárd szerkesztői gárdája. Szinte magától szerkesztődött, mert a dilettáns jobboldal elkerülte, jó és rossz írások szétválasztása nem okozott gondot. Kapcsolataink révén kezdettől fogva olyan neves írók töltötték meg írásaikkal a folyóiratot, mint Cs. Szabó László, Szabó Zoltán, Kovács Imre, Jászi Oszkár, Márai Sándor, Borsody István, Hatvany Bertalan, Bárdos Arthur, Tábori Pál, Fejtő Ferenc, Reményi József, Lesznai Anna, Kerényi Károly, Just Béla, Schöplin Gyula és a zeneszerző Veress Sándor, hogy emlékezetből csak az akkor már előttünk járó neves munkatársakat, s végül a fiatalabbak közül csak az idekint jó nevet szerzett Csokits Jánost, Bikich Gábort és Kannás Alajost említsem az első három-négy évből. A kiváló írógárdához, mely személyes irodalmi ismeretségeink révén hamarosan összekeverődött, színvonalas olvasó közönséget is elő kellett teremteni. A kezdeti emigrációban ez volt a legnehezebb feladat, részben mert az emigráció többségéből hiányzott a kulturális érdeklődés vagy akikben megvolt, azoknak meg kultúrára nem igen jutott pénzük. Mint már említettem, menekült honfitársaink legelőször Amerikában jutottak abba a helyzetbe, hogy a kultúrára is áldozhattak. Ha nehezen is, de sikerült két-háromszáz embert megmozgatnom. Hogy ne tűnjék utólagos túlértékelésnek amerikai előfizető-gyűjtő munkám (egykori följegyzéseim odaát maradtak),

kivételesen hadd hivatkozzam Borbándi Gyula fél évszázaddal későbbi visszaemlékezésére a Látóhatár – Új Látóhatárról írt könyvében: „Ősszel Amerikában Molnár József újabb társasági tagtoborzást indított, előfizetési felhívásokat bocsátott ki és levelekkel, telefonhívásokkal közvetlenül vagy közvetve iparkodott növelni a folyóirat baráti és olvasói körét. Ennek eredményeként jelentősen emelkedtek az amerikai bevételek és csökkentek Münchenben – ahol hasonló terjesztői erőfeszítések történtek – az anyagi gondok."

A Szabad Európa Bizottság vezetősége 1954. augusztus 8-án lemondatta Dessewffy Gyulát a rádió müncheni magyar osztályának vezetéséről, és helyére Gellért Andort nevezte ki, aki 1954. szeptember 16-án már el is foglalta hivatalát Münchenben. Kinevezése után első kérdése volt hozzám, visszamennék-e Európába a rádióhoz politikai kommentátornak. Válaszom rövid volt: örömmel. Ezzel az én ötéves szellemi száműzetésem is véget ért, legalábbis egy időre, de ezt akkor még nem sejthettem.

Hosszú éveken át elmulasztott új lehetőség állt előttem: állandó – ha távoli is – kapcsolat a hazai szellemi és politikai élettel. A napi nyolc-tíz órás gyári munka helyett egész napos tájékozódás, cikkek, tanulmányok írása és nem utolsó sorban annyi irigy rossz indulat vagy hivatali tilalom okozta akadály után végre aktív részvétel a Látóhatár szerkesztésében. Egyetlen gondom maradt csak, hogyan fogom Európából a nagy nehézségek árán beszervezett amerikai előfizetők táborát összetartani, sőt új előfizetőkkel tovább bővíteni. A három évvel azelőtt magam elé tűzött célt ugyan még nem értem el, de a jó dollárárfolyam következtében az amerikai előfizetőktől befolyt jelentős összegek esetleges elmaradása vagy érezhető csökkenése létkérdéssé válhat a Látóhatár életében.

Könnyűszerrel váltam meg New Yorktól, csak Kovács Imrét, Gombosékat és Derecskey Károlyékat sajnáltam otthagyni. Az elválás E.-től ment a legkönnyebben. Elutazásom előtt közöltem vele, hogy nem viszem magammal, de bármikor, ha válni akar, azonnal küldöm a beleegyezésemet, és ezt hasonló szándék esetében tőle el is várom. Mikor Magyarországon elhagyta az első férjét, mindenét a közös lakásban hagyta, csak négyéves kisfiával, Gyurkával és egy kofferrel jött énhozzám, most én hagytam ott őt szegényes szerzeményeimmel. Nem lepte meg, hogy egyedül szándékoztam visszamenni Európába, tudta, hogy ezt a

házasságot nem lehetett megmenteni. Nem is akarta. Mint távozásom után Püski Ilusnak bevallotta, a rossz együttélésnek egyedül ő volt az oka: De hát én már ilyen vagyok – tette hozzá szemrebbenés nélkül. Csak a saját gyermekemként nevelt mostohafiamat, az alig tizenhárom éves Gyurkát sajnáltam elhagyni. Nem vihettem magammal, nem volt jogom az anyjától elszakítani, pedig akkor még inkább hozzám húzott, s bizonyára szívesen is jött volna velem.

Három hónappal Gellért Andor kinevezése után, 1955. január 18-án a PAN American repülőgépén egy bőrönddel (benne néhány nélkülözhetetlen könyvemmel, egy váltás alsóneművel és egy jobb öltönnyel, melyet előtte egy használtruha üzletben vásároltam a Broadway-n) indultam vissza Európába. A repülőtérre nem kísért ki senki. Nem is akartam. Úgy éreztem, becsaptam Amerikát, mely bevándorlóként befogadott, most mégis hátat fordítok neki, mert tudtam, bárhogy alakuljon is a sorsom Európában, ide véglegesen már nem térek vissza.

Az óriás repülőgép a szeles-viharos téli éjszakában a tízezer méteres magasságból időnként nagyokat zuhanva repülte át az óceánt. Reggelre a müncheni repülőteret olyan vastag köd borította, hogy a gép irányt változtatva Nürnbergben tudott csak leszállni. Másnap vonattal érkeztem Münchenbe. Itt sem várt senki…

. . .

A Szabad Európa Rádió a forradalom napjaiban

Ízelítő a szerző önéletrajzából 2006-ban

MOLNÁR JÓZSEF

A SZABAD EURÓPA RÁDIÓ A FORRADALOM NAPJAIBAN

(Részlet a szerző életrajzából)

PÜSKI

Püski Kiadó kft.
Felelős kiadó: Püski István
Püski Könyvesház
Printed in Hungary, 2006
ISBN 963-9592-10-2